ISSN 0130-7037

Наука і суспільство

2'90

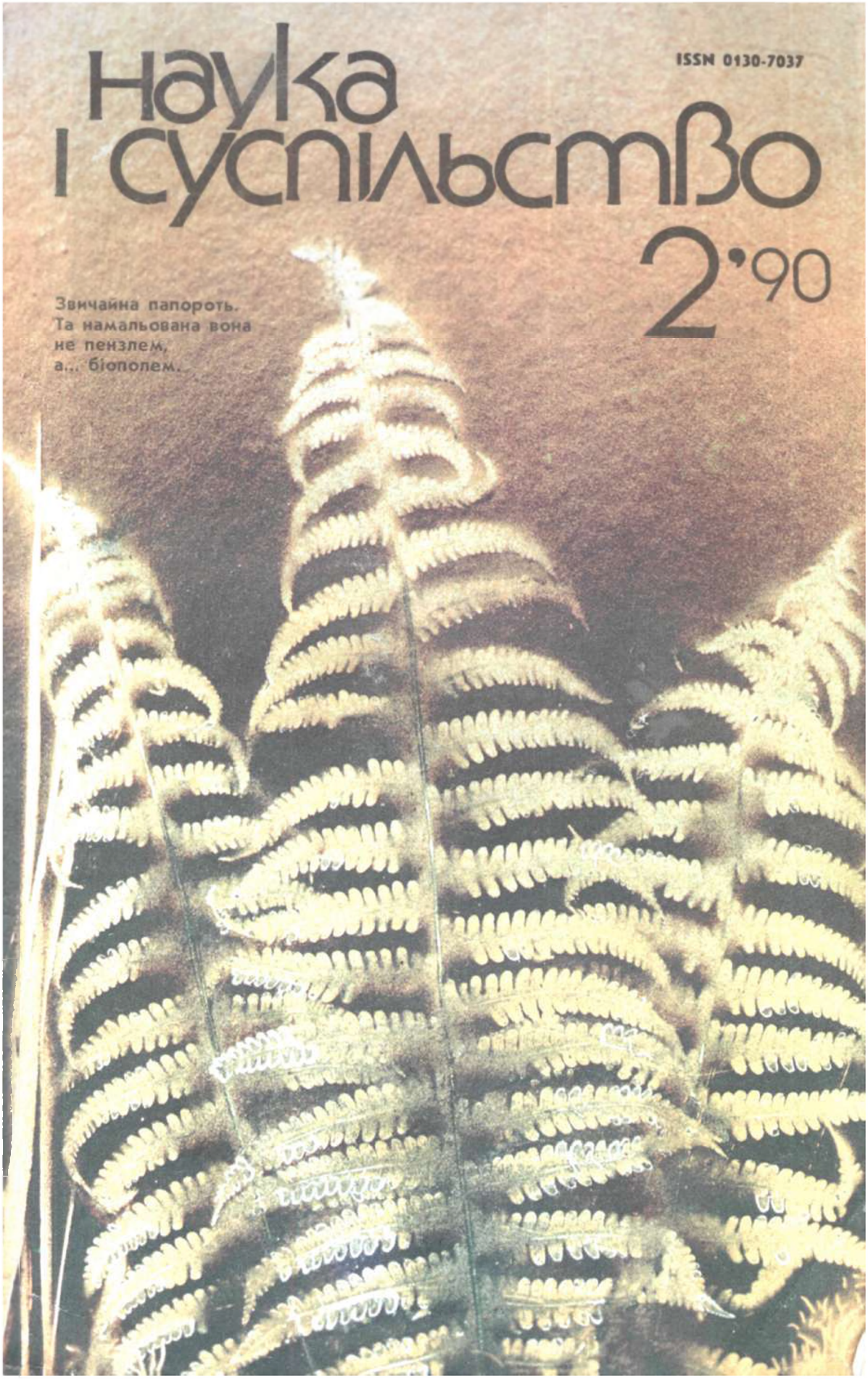

Звичайна папороть.
Та намальована вона
не пензлем,
а... біополем.

Професор
Мирослав ПОПОВИЧ:

— Громадсько-політичні рухи, що виникли в добу перебудови, стали також національними рухами — принаймні в значній своїй частині. Перед ними по-новому постали проблеми історичної традиції. Це повною мірою стосується і Народного руху України за перебудову.

(Статтю М. В. Поповича «Філософія громадських рухів» читайте на стор. 18).

Журналіст
Юрій ЩЕРБА:

— Чекати, доки господарник сам пройметься любов'ю до природи — все одно, як сподіватися, що головоріз-пірат повернеться з плавання сумирним місіонером. Для нього вона як була, так і залишається дармовим ресурсом, місцем звалища.

Матеріал про екологічні проблеми Азова «Море благає пощади» читайте на стор. 38.
На знімку: автор публікації Ю. Щерба (ліворуч) разом з начальником Керченської дільниці по охороні моря Держкомприроди УРСР П. Л. Абрамовим під час рейду по Азовському морю на катері «Корчев».

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Щомісячний науково-популярний журнал товариства «Знання» Української РСР

ЛЮТИЙ 1990

наука і суспільство

Заснований у серпні 1923 року.

Видавництво «Радянська Україна» Київ.

© журнал «Наука і суспільство». 1990

У номері:

2 РОМАНЮК Ю. ЗА КОГО МИ

3 СУКМАНСЬКА Н. ВІДКРИТО НОВІ ЗАКОНИ, або історія написання одного листа

5 **З інших видань**

6 НЕП — НАШЕ МАЙБУТНЄ? Розмова з професором С. В. Кульчицьким

9, 67 **Мозаїка планети**

10 **Не переступити поріг**
ПРОФЕСОР П'ЄР ПЕЛЛЕРЕН: «ВАША Ж АТОМНА ЕНЕРГЕТИКА — ЦЕ ПОГАНИЙ ПРИКЛАД ДЛЯ ТИХ КРАЇН, ЯКІ РОЗВИВАЮТЬ ЇЇ...»
ЩЕРБА Ю. МОРЕ БЛАГАЄ ПОЩАДИ

14 **Листи і відповіді**
БАРШТЕЙН Ю. УШАНУВАЛИ ВІДКРИТТЯ ХІМІКІВ
82 КОЧЕРЖИНСЬКИЙ Ю. ШАПКА МОНОМАХА

16 **З історії науки і техніки**

18 ПОПОВИЧ М. ФІЛОСОФІЯ ГРОМАДСЬКИХ РУХІВ

25 ЗАХОЖАЄВ В. НОСТАЛЬГІЯ ЗА БРАТАМИ ПО РОЗУМУ. Нашому кореспонденту В. Сафронову розповідає вчений, який присвятив себе пошукам планет позасонячної системи.

28 ВОВК Ф. АНТРОПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

34 **«Гіперболоїд».** 139-те засідання клубу для юнацтва

42 **Терра інкогніта**
ІВЧЕНКО В. ЗАМІСТЬ ПЕНЗЛЯ — БІОПОЛЕ

45 **Експрес-анкета: «Ваша оцінка!»**

46 **Мистецький словничок**

48 **Біля домашнього вогнища**

51 КОСТОМАРОВ М. І. МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ГЕТЬМАН ЗІНОВІЙ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

68 **Доброго вам здоров'я**

70 **Під знаком зодіаку**

72 СОЦІОНІКА. Діагностичні характеристики типів особистості

78 ПРИСЯЖНЮК В. РІК, ВІК І ВІЧНІСТЬ

80 НЕМЕРЕ І. МАТ. Фантастичне оповідання

84 **«Сміхофразотрон»**

86 **Банк ідей**

За кого ми

Ми — це багаторічні надійні шанувальники журналу, які не відійшли від нас навіть у ті складні роки, коли задумано було поправити економічні справи за рахунок підвищення цін на періодичні видання.

— Ми — це редакційна колегія, працівники редакції і шановані автори «Науки і суспільства».

Дуже сподіваюся, що МИ — це й шість тисяч громадян, які у цьому році додалися до нашого читацького коша, вперше передплативши журнал. Дякуємо за увагу до нашої праці і вітаємо у спільному читацькому гурті.

І, нарешті, МИ — це 15 тисяч тих, хто поки що купує видання у кіосках.

Соціологи кажуть, що принесений у сім'ю чи у студентську аудиторію журнал читає щонайменше троє. Наша ж пошта свідчить: четверо і більше.

Підведемо риску.

Ми — це 200 тисяч читачів і 12 працівників редакції (і творчих, і технічних).

Отже, 4 березня ми, 200 012 громадян, які перейнялися симпатією до «Науки і суспільства», підемо на виборчі дільниці, одержимо бюлетені, зайдемо у кабіну для таємного голосування, візьмемо ручку (обов'язково ручку!) і залишимо у бюлетені прізвище того, хто вже конкретними ділами довів своє бажання бачити Україну та її народ оновленими, духовно і економічно багатими у складі оновленого федеративного Союзу суверенних держав, що, нарешті, відповідало б рівню працьовитості нашого міста і нашого села, рівню соціальної свідомості. Якщо чесно сповідати мудрість «як дбаєш, так і маєш», то ми з вами заслуговуємо кращого життя.

Ми за того, хто не за посадою, а за від роду-віку закладеними чеснотами поспішає на поміч ближньому. Командно-адміністративна система виплоджувала і штовхала до влади антилюдей. Вона знищувала моральний фундамент народу. Вона завела нас у темряву непам'яті і недумання. Перебудова врятувала кращі людські сили, мільйоннодужо наростила їх. В Комуністичній партії, у громадських рухах, у ветеранських, молодіжних і жіночих організаціях є люди, прізвища яких ми сміливо можемо залишити у бюлетенях для голосування.

Ми за тих, хто відстоюватиме невід'ємні права людини. Право на вільне, відкрите висловлювання думки і на відкритий захист своєї позиції.

Право на достойно оплачувану працю в рідному краї, що спинило б міграційні процеси, які руйнують національно-духовне середовище.

Але ми проти тих, хто хоче заволодіти правом командувати і переслідувати людей інакомислячих, хто тільки тим і займається, що шукає відьом. Водночас ми проти тих, хто намагається вивищити свою націю над іншими, хто не бореться за те, щоб інші нації і народності, котрі проживають на українському терені, розвивали свою мову, культуру, мистецтво, сповідали свою релігію. Мали свій храм.

Ми не віддамо своїх голосів тим, хто для досягнення своєї мети бруднить усе найсвятіше для нас, вводить в оману виборців голослівними обіцянками, розпалює ворожнечу між людьми і навіть закликає до братовбивства.

Голосуймо ж за тих, хто разом з журналом «Наука і суспільство» енергійно рухає вперед справу, обстоюючи істинну державність української мови. Без мови немає народу — така наша позиція.

Ми за тих, хто будує свою політичну дорогу на фундаменті знань. Народний депутат завжди повинен пам'ятати: його позиція на трибуні сільської, районної, обласної і найвищої на Україні Ради має бути всебічно осмисленою, об'єктивною. А цю об'єктивність дадуть йому знання.

На виборах підтримуймо тих кандидатів, які, зайнявши депутатське крісло, не забудуть про обіцяне і про своїх виборців, не зрадять інтереси всього народу.

Юрій РОМАНЮК.

Відкрито нові закони,

або Історія написання одного листа

Збиралася вчена рада Інституту кібернетики АН УРСР. Зал не вміщував усіх бажаючих: такого не було від часів В. М. Глушкова, ім'ям якого названо інститут. Що ж 'за причина такої популярності вченого зібрання!

Мав виступити доктор технічних наук Євген Іванович Брюхович. На той час уже всі в інституті знали: він написав листа М. С. Горбачову.

Як пишуть листи у такі високі інстанції! Вірніше, не як, а чому! Десь на межі відчаю і надії! Тоді, коли не можуть не писати!

Втім, любителів гострих відчуттів цього разу чекало розчарування: в листі на ім'я Генерального секретаря ЦК КПРС не було жодних скарг, нікого не критикували, ніщо не ставили під сумнів. У ньому викладено суть наукової роботи, на яку доктор технічних наук Євген Іванович Брюхович витратив вісім років життя. На такий крок теж треба наважитися. Що ж спонукало вченого взятися за перо! З цим запитанням звертаюся до нього.

Є. І. Брюхович. Знаєте, кілька років тому вчені виявили в грунті біля ганку будинку А. П. Чехова в Ялті культуру, з якої нині виробляють сильний протитуберкульозний препарат — стрептоміцин. Тобто Чехов буквально ступав ногами на те, що могло врятувати йому життя. Так і ми буквально топчемо ногами те, що може коли не врятувати здоров'я нашої економіки, то принаймні підтримати його. Для цього нам треба використати у виробництві інформації ті засоби, які надає нам наукове передбачення. На відміну від релігійного та інтуїтивного передчуття воно повністю базується на пізнанні об'єктивних законів розвитку обчислювальної техніки. Саме це головне завдання науки — пізнання законів і формування прогнозів — мені й вдалося розв'язати.

Що це дасть? Один приклад. Нині ставиться завдання створити таку обчислювальну техніку, яка виконувала б 10^{12} (трильйон) операцій на секунду. Я надіслав пропозицію збільшити швидкодію обчислювальної техніки до 10^{14} — 10^{15}. Причому, вам я зізнаюся: цифра ця занижена: розрахунки показують, що реально (хоч і важко) створити обчислювальні системи із швидкодією 10^{16} — 10^{18} операцій на секунду.

Уявляю, як це сприймуть в офіційних відомствах... Але ж я нічого не вигадав. Лише спізнав ті закони, якими розвивається обчислювальна техніка. Це не якесь прозріння, а фундаментальна праця.

Що ж я мав вчинити по її завершенні? Адже розумів, що можна врятувати багато чого з тих мільярдів, які надаються і ще надаватимуться в нашій країні на розвиток інформаційних технологій; врятувати багато трудових і матеріальних ресурсів суспільства і т. д. Знати про це і мовчати? Я б собі такого ніколи не простив. Але поки що від того листа наша економіка нічого не виграла, а мені він завдав стільки неприємностей, скільки в мене не було протягом усього життя...

Кореспондент. Євгене Івановичу, ви сказали, що ваше відкриття не було прозрінням? Тоді що ж стало поштовхом

для пізнання закону розвитку обчислювальної техніки?

Є. І. Брюхович. Власне, весь її розвиток відбувався в мене на очах. Я приїхав до Києва, коли у Феофанії вже працювала перша в країні лабораторія обчислювальної техніки, організована академіком С. О. Лебедєвим. Тут і була створена перша вітчизняна ЕОМ.

Коли я приїхав до Києва, у лабораторії працювали сподвижники академіка С. О. Лебедєва, корифеї обчислювальної техніки Л. Дашевський, К. Шкабара, С. Погребінський, З. Рабінович, Б. Малиновський. Завідував на той час лабораторією академік Б. Гнєденко. У середовищі талановитих людей завершилося моє формування. Я був першим аспірантом у Б. Малиновського. Мені пощастило трохи попрацювати на першій вітчизняній ЕОМ.

А прийшов у науку з виробництва — працював на київському заводі. І от одного разу під час роботи якось наче сама собою напросилася аналогія. Є такий термін у кібернетиці — трансляція з мови високого рівня на внутрішню мову машини. Але ж там, на виробництві,— подумалося мені,— був свій вираз: читати схеми, читати креслення. Тобто існувала мова схем і креслень, з якої всі поняття теж треба було перекладати на мову виробництва, загальнолюдську. Ця аналогія буквально сколихнула мене, змусила думати.

Кореспондент. Чи правильно я зрозуміла вас: ви хочете сказати, що обчислювальна техніка розвивається в тих же самих формах, що й виробництво?

Є. І. Брюхович: Абсолютно правильно. Вся наша біда полягає у тому, що немає вчених-універсалів. Їх ніде не готують. Кожний прагне стати спеціалістом у своїй вузькій галузі. А для того, щоб пізнати закони розвитку об'єкта, треба бути, в певному розумінні, універсалом. Одне слово, у нас нема кому їх опановувати.

Існують загальні закони розвитку — закони історичного та діалектичного матеріалізму. Ми визнаємо, що вони існують, є вчені, які їх добре знають. Але ми не вміємо їх застосовувати у кожній конкретній галузі. Більше того, в одному Ленінградському об'єднанні визнали душевно хворою жінку, яка в наш час намагалася на практиці скористатися з робіт Маркса та Енгельса. Про це писали газети.

Існують ще й закони середнього рівня, що їх вивчає не одна конкретна наука, а кілька. Аби ними користуватися, треба проштудіювати ці науки. Одне слово, для того, щоб пізнати закони розвитку обчислювальної техніки, мені довелося детально опанувати механізм теорії пізнання. Досі в обчислювальній техніці навіть не ставилася така проблема — пізнати закони її розвитку. І не ставилося питання про залучення законів історичного та діалектичного матеріалізму. Отже, коли я приступив до цього, то просто не знав, що на мене чекає. Тут було і моє щастя, і моя трагедія. Бо коли стоїть проблема, яку не можна розв'язати, це пригнічує психіку. У моїй роботі будь-яке запитання перетворювалося на проблему. То було вісім років безперервних психічних страждань. Правда, вони переривалися сплесками ейфорії, коли чергову проблему вдавалося розв'язати...

Кореспондент. І з чого почався хід ваших думок?

Е. І. Брюхович. Як говорив Ф. Енгельс, з чого починається історія, з того має починатися і хід думок. Отож, він почався з обчислення. Саме його К. Маркс назвав першою теоретичною діяльністю розуму. Обчислення — то праця в найпростішому її вигляді.

Та коли пращур людини почав лічити, в нього ще не було свідомості. О тій порі ця робота була ще не розумовою, а предметною. Наш пращур збирав палички, камінчики і складав їх разом. Він ще не сприймав кожну паличку й кожний камінчик як окрему одиницю. Лиш усі разом вони позначали, скажімо, отару овець. Отже, праця розумова і фізична мали загального пращура. Тобто аналогія між суспільними формами роботи фізичної та розумової не є випадковою. Тут діє закон, відкритий М. І. Вавіловим для біологічних об'єктів. Згідно з ним, у спадковій мінливості гомологічних рядів існує паралелізм. На відміну від аналогії гомологія означає схожість, зумовлену спорідненістю, походженням від спільного пращура.

Приміром, проста кооперація. Капіталіст збирає в одному місці ремісників, і кожний з них одночасно з іншими виконує одну й ту ж саму операцію. За формою, підкреслюю: за формою, а не за суттю,— це те ж саме збирання паличок та камінців. Отже, праця фізична й розумова розвивалися так, як це передбачав закон Вавілова. Коли його застосувати до кібернетики, то можна сказати: інформація як предмет праці та обчислювальна техніка як її знаряддя мали загального пращура і розвиваються за одними законами.

Тим часом диференціація знань, що об'єктивно існує, та розподіл праці, який склався історично в суспільстві, розвели у різні боки сферу розробки обчислювальних засобів, де закладаються

основи їх економічної ефективності, та сферу використання ЕОМ як засобів праці, де ця ефективність не лише проявляється, але й посідає чільне місце. В результаті сфера розробки обчислювальної техніки позбавлена тих теоретичнилх засад, на підставі яких лише й можна економічно грамотно розв'язати проблему ефективності виробництва інформації.

Кореспондент. І який же вихід?

Є. І. Брюхович. Скористатися з об'єктивних законів розвитку обчислювальної техніки, які мені вдалося відкрити за вісім років праці. Адже вперше у практиці світового, а тим більше вітчизняного машинобудування, вдалося створити (поки що на папері) обчислювальну систему, яка не є продуктом творчості автора. Вона описується за допомогою пізнаних об'єктивних законів розвитку обчислювальної техніки!

Але йдеться не лише про обчислювальні засоби, але й про мережі, які по суті являють цілісну господарську систему в сфері інформаційного виробництва. У цій системі обчислювальні засоби виступають як головні виробничі ланки. Йдеться таким чином про спосіб виробництва в обчислювальній техніці. На нинішній стадії розвитку вітчизняної обчислювальної техніки ми маємо замість господарської системи із соціалістичним способом виробництва ранньофеодальне натуральне господарство, економічна неефективність якого очевидна.

Нині ми на 62 місці за часткою національного прибутку, що припадає на інформатику. А за рівнем робіт в обчислювальній техніці набагато поступаємось США, Японії та країнам Західної Європи.

Мені вдалося розробити обчислювальний завод. Це наукове передбачення грунтується на відкритих об'єктивних законах. Ми однаково рано чи пізно еволюційним шляхом прийдемо до фабричної форми організації інформаційного виробництва. Але спливе багато часу. Я пропоную замість еволюційного революційний шлях розвитку обчислювальної техніки. Це обіцяє одразу відчутні результати. Ми зможемо швидше вивести економіку з кризи.

Треба створити не просто мережі ЕОМ, а інформаційне середовище, де діють товарно-грошові стосунки. Тоді різко впаде собівартість продукта — інформації. І ми випередимо всіх не за кількістю ЕОМ, а за якістю обчислювальних процесів.

Кореспондент. Як поставилися колеги до вашої роботи? Адже ви мали розповісти про неї на науковому семінарі у відділі, як це годиться?

Є. І. Брюхович. Мене і тут спіткала невдача. Були для неї об'єктивні причини, зокрема відсутність учених-універсалів. Були і суб'єктивні, про які не хотілося б говорити...

Наш журнал «Керуючі системи та машини» надрукував мою статтю «Стратегія розробки обчислювальних засобів і мереж з позицій економічних інтересів їх власників». Скоро вийде ще одна. От і все. А час іде і звітрюються, образно кажучи, мільйони народних карбованців, які можна було б урятувати...

Бесіду записала
Нінель СУКМАНСЬКА.

З інших видань

Куди подіти АЕС?

Майже 20 мільярдів доларів знадобиться для демонтажу атомних станцій, що відслужили свій строк, у Великобританії. Це на третину перевищує вартість усіх існуючих у країні АЕС. Питання про припинення експлуатації застарілих АЕС постало у зв'язку з тим, що настав час демонтувати ветерана британської атомної енергетики — АЕС у Магноксі, збудовану ще 1962 року. Спеціалісти сьогодні сушать голову над тим, куди подіти радіоактивні матеріали й устаткування, де їх поховати. Один із варіантів — спорудити навколо станції бетонний саркофаг, котрий накриє реактор наподіб футляра на сто років. За цей час, як вважають спеціалісти, рівень його радіоактивності зменшиться у 100 тисяч разів.

Газета для сліпих

На виставці в Канні, відкритій на честь Всесвітнього конгресу керівників бібліотек для сліпих людей, демонстрували апарат, який миттєво перекладає газетні та журнальні статті на азбуку для сліпих, показали й інші пристрої, котрі полегшують доступ незрячих до інформації. На конгресі було повідомлено, що розпочався промисловий випуск комп'ютерів, які відтворюють голосом друковані тексти. В ряді країн вже з'явилися звукові газети для сліпих. У Франції, наприклад, виходить у такий спосіб тижневик «Евенман дю жеді», відкрито десятки фонотек.

За матеріалами журналу «Эхо планеты».

НЕП — наше майбутнє?

Розмова
з професором
С. В. КУЛЬЧИЦЬКИМ

Кореспондент: — Останнім часом чіткіше окреслюються контури економічної реформи, і це багатьом дає підстави твердити, що ми йдемо до непу. Навіть термін з'явився — неонеп. Ви — кандидат економічних і доктор історичних наук — понад чверть століття вивчаєте економіку радянського суспільства 20-30-х років. Чи й справді неп — наше майбутнє?

С. Кульчицький: — На це можна відповісти по-різному. Все залежить від того, який зміст вкладаємо у термін «нова економічна політика», неп. Економічну політику, започату з весни 1921 року X з'їздом РКП(б), назвали новою на противагу старій, воєнно-комуністичній. Осмислюючи досвід багатьох десятиріч, що минули після цього історичного з'їзду, я б розшифрував неп як нормальну економічну політику, протиставлену політиці ненормальній, воєнно-комуністичній. Коли під непом розуміти економічну політику, побудовану на визнанні об'єктивного характеру ринкових, товарно-грошових відносин, то ми, нарешті, повертаємося до неї. Якщо хочете, називайте її неонепом.

Кореспондент: — Із Вашої відповіді випливає, що вся наша попередня економічна політика була ненормальна. Читачі, очевидно, пам'ятають статтю популярної тепер людини, народного депутата СРСР С. С. Алексєєва, надруковану в дискусійній рубриці газети «Правда» (9 жовтня 1989 р.). Він стверджує, що в роки громадянської війни, а ще більше — з кінця 20-х років в ідеології і на практиці аж до квітня 1985 року переважали лівокомуністичні орієнтації, утвердилося господарство воєнно-комуністичного типу, взяли гору владно-адміністративні методи управління. Чи згодні Ви з ним?

С. Кульчицький: — Не можу солідаризуватися з названими хронологічними рамками, якими визначають лівокомуністичні орієнтації. Після квітня 1985 року взяли на озброєння гасло прискорення економічного розвитку, і не більш. Тож і тепер у суспільстві лівокомуністичні орієнтації, якщо послуговуватися терміном депутата С. С. Алексєєва, надзвичайно живучі. Перехід до нормальної економічної політики в таких умовах — болісний процес. Та все більше людей розуміє, що без рішучої зміни виробничих відносин і економічної політики вже не можна ні нагодувати країну, ні забезпечити її обороноздатність. У цьому розумінні — гарантія успіху перебудови.

Хочу зауважити, що не згодний з тезою про утвердження в СРСР господарства воєнно-комуністичного типу. В. І. Ленін називав політику воєнного комунізму економічно неможливою. Відповідно не є можливим і господарство воєнно-комуністичного типу.

Кореспондент: — Чи немає протиріччя в тому, що Ви визнаєте живучість лівокомуністичних орієнтацій і не визнаєте існування воєнно-комуністичної економіки?

С. Кульчицький: — Протиріччя є, але воно походить з життя. Якщо схематично схарактеризувати економічне життя від 1917 року, то постане, на мою думку, така картина: спочатку — переконаність партії в тому, що соціалізм має бути організований як суспільство безтоварне, бездержавне, самоврядне з одночасним будуванням в умовах громадянської війни системи воєнного комунізму; потім — перехід до непу зумовлений господарською й політичною кризою, до якої призвів після виходу країни з громадянської війни воєнний комунізм, заклик В. І. Леніна в його політичному заповіті «визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм», ігнорування цього заклику більшістю лідерів партії, а відтак поступове, починаючи вже з 1923 року, згортання непу. Надалі — авантюристична спроба Сталіна, який став диктатором, побудувати в країні воєнно-комуністичне суспільство. Вона тривала з 1929 по 1933 рік і закінчилася страхітливим голодомором в сільській місцевості. Після цього Сталін відмовився від політики воєнного комунізму в чистому вигляді, але до непу не повернувся. Другої п'ятирічки утверди-

лась еклектична система, в якій воєнно-комуністичні методи химерно переплітались з методами ринкового господарства за підпорядкованого становища останніх. Це — так звана командна економіка, що ідеально відповідала інтересам режиму особистої влади, але не мала можливостей якісно самовдосконалюватися. Такий господарський механізм протримався майже в непорушному вигляді півстоліття. Спочатку він паразитував здебільшого на нееквівалентному обміні між містом і селом і загальному пониженому життєвому рівні населення, а після урбанізації країни — на природних багатствах, які здалися керівництву невичерпними. Криза цього механізму з кінця 70-х років була обумовлена нестачею ресурсів для дальшого паразитування. Без докорінної реформи суспільно-політичного устрою і господарського механізму, без зміни точки зору на соціалізм, без переходу до нормальної економічної політики ця криза неминуче скінчиться новим голодомором. Вже й тепер, якщо припинити імпорт, ми зустрінемося з голодом. Коли говорять, що перебудові немає альтернативи, це не просто красиві слова.

Кореспондент: — Отже, на Вашу думку, у нас є й елементи воєнно-комуністичного мислення, й елементи воєнно-комуністичної економіки...

С. Кульчицький: — Ми звикли розмірковувати про деформації соціалізму. Щоб перебудова просувалася в правильному напрямі, цього недосить, треба їх назвати на ймення. Можна говорити про деформації, можна прив'язати їх до певної історичної особи і вжити термін «сталінізм», але врешті-решт необхідно визнати наявність воєнно-комуністичних тенденцій у нашій економіці, політиці, ідеології та психології. У підготовленій секцією суспільних наук президії АН СРСР проблемній статті «До сучасної концепції соціалізму» («Правда», 1989, 14, 16, і 17 липня) вперше вказано, що неп виявився короткочасною смугою, а надалі відродився воєнно-комуністичний варіант розвитку в вигляді сталінської моделі соціалізму.

Воєнний комунізм було засуджено засновником партії і Радянської держави, а тому Сталін, як «вірний учень Леніна», ніколи не вживав цього терміна. Навпаки, він агресивно заперечував, коли скасовував 1928 року неп, що країна повертає на рейки воєнного комунізму. Проте Сталін аж до смерті не змінював партійної програми, ухваленої в березні 1919 року VIII з'їздом РКП(б), яка цілком грунтувалася на доктрині воєнного комунізму. Він зробив також максимум можливого, щоб економіка країни перетворилася з ринкової на командну. Заперечувати наявність воєнно-комуністичних рис у суспільстві, яке перебудовується, означає, по суті, поділяти точку зору Сталіна на соціалізм.

Кореспондент: — Це точка зору не одного лише Сталіна. В 20-х роках доктрина воєнного комунізму в партії була досить поширеною.

С. Кульчицький: — Я б сказав — дуже поширеною. І в партії, і серед малокваліфікованих верств робітничого класу, і в середовищі незаможного селянства ідеї зрівнялівки, з яких виходить доктрина воєнного комунізму, були популярні. Це допомогло Сталіну відмовитися від програми соціалістичних перетворень, накресленої на основі непу XV з'їздом партії, і розпочати воєнно-комуністичний штурм. Деякі критики сталінізму закликають не зупинятися на Сталіні, а йти вглиб часу, оскільки вперше система воєнного комунізму сформувалася за Леніна. Мета очевидна: поставити знак рівності між сталінізмом і ленінізмом. І навпаки, захисники ленінізму здебільшого уникають визначення генетичної спорідненості сталінської командної економіки з воєнним комунізмом періоду громадянської війни.

Як і всі марксисти, В. І. Ленін був переконаний у тому, що в майбутньому соціалістичному суспільстві закон вартості втратить силу, купівля-продаж товарів поступиться місцем прямому розподілу продуктів, а грошовий облік — облікові суспільної праці безпосередньо в робочому часі. За наявності розбіжностей між В. І. Леніним, Г. В. Плехановим, К. Каутським та іншими марксистами не було суперечок відносно нетоварного характеру майбутнього соціалістичного суспільства. «Раз суспільство візьме у володіння засоби виробництва, то буде усунуто товарне виробництво»,— вказував Ф. Енгельс в «Анти-Дюрінгу».

Однак основоположники марксизму не твердили, що усунути товарне виробництво можна буде наступного після пролетарської революції дня. Ленін теж підкреслював неминучість певного перехідного періоду, в рамках якого зберігатиметься товарне виробництво й обіг. Програма перетворень, здійснювана більшовиками після Жовтневої революції, не передбачала негайного скасування ринкових відносин. Тільки під впливом громадянської війни, яка розпочалася, вдалися до екстраординарних заходів по заміні приватної торгівлі плановим розподілом, націоналізації всієї промисловості за найвищого рівня централізації управління нею, реквізиції товарних надлишків селянської продукції тощо. Всі ці вимушені заходи по обмеженню ринкових відносин нібито

підтверджували теоретичні висновки про відмирання ринку в післякапіталістичному суспільстві, а тому їх сукупність дістала назву воєнного комунізму. Очевидна виправданість такої політики під час війни змусила російських більшовиків забути, що за марксистською теорією відмирання ринкових відносин (а відмирання аж ніяк не рівнозначне адміністративній боротьбі проти торгівлі) повинне відбутися, по-перше, у всепланетному масштабі і, по-друге, по завершенні перехідного періоду невизначеної тривалості. Та вже за кілька місяців по закінченні воєнних дій Володимир Ілліч зрозумів, що політику воєнного комунізму треба негайно скасувати. Будучи марксистом, він залишався переконаним в несумісності суспільства побудованого соціалізму з ринком, але це не перешкодило йому в найкоротші строки демонтувати систему воєнного комунізму і перетворити Радянський Союз у країну з ринковою економікою.

Масштаби і темпи перетворень, проведених за життя Леніна, вражають. Було здійснено перехід від непродуктивної обов'язкової праці до вільного найму робочої сили, від централізованого розподілу продовольчих продуктів і товарів ширвжитку до ринкової торгівлі, від інфляційного «радянського знаку» до конвертованого червінця, від реквізиційного принципу заготівлі сільськогосподарських продуктів (продрозкладка) до формування державного продовольчого фонду шляхом закупок на ринку, від фінансування промислової продукції виробничого призначення до оптової торгівлі засобами виробництва. Бюрократичні главки ліквідували, а підприємства об'єднали в госпрозрахункові трести. Нам би такі темпи в економічній реформі!

Ще раз хочу наголосити: Ленін аж до кінця 1922 року вважав неп тимчасовим відступом і розглядав майбутнє соціалістичне суспільство як суспільство з безринковою економікою. Пам'ятаєте його знамениту заключну фразу з останнього публічного виступу: з Росії непівської буде Росія соціалістична. Проте негайне обмеження ринкових відносин він категорично заперечував, бо вважав це вкрай небезпечним. Володимир Ілліч бачив, що в партії є багато людей, які в громадянську війну добре навчилися командувати, а в нових умовах ніяк не могли навчитися торгувати. Відчуваючи в таких людях ностальгію за воєнно-комуністичною політикою, він попереджав партію: «така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її».

Кореспондент: — Отже, висновок такий: необхідно відокремлювати теоретичні уявлення про майбутній соціалізм від авантюристичних спроб протягнути майбутнє в сьогоднішній день. Лівацькі спроби перескакування через етапи неминуче призводили до спотворення цілком життєздатних структур і вкрай негативно позначалися на долі людей. Найбільш промовистий приклад — колективізація.

С. Кульчицький: — Цілком справедливо. До того ж теоретичні уявлення про майбутнє могли б змінитися (і вони справді змінилися) в міру усвідомлення поточних подій. Тепер усім зрозуміло, що соціалістичні перетворення в сільському господарстві треба було здійснювати не шляхом колективізації селянських дворів.

Із сказаного вище читач може зробити помилковий висновок про те, що воєнно-комуністичні настрої в партії взагалі переважали. Це не так, хоч питання потребує ретельного наукового аналізу. Ми знаємо, що Л. Д. Троцький заради прискорення індустріалізації був не проти того, щоб сильніше натиснути на селянство в податковому відношенні. Але суцільної колективізації не хотів навіть він, бо проникливо передбачав неминучість застосування воєнно-комуністичних методів при об'єднанні середняків і, як наслідок, руйнування продуктивних сил сільського господарства. Інша річ Й. В. Сталін та його однодумці. Бувши 1925 року генеральним секретарем ЦК КП(б)У, Л. М. Каганович різко виступав проти тих, хто хотів би поглиблювати неп, бачити в ньому не короткотривалу, а стратегічну лінію розвитку. «Ленін розглядав нову економічну політику не як відступ від ідеалів воєнного комунізму»,— заявив він у політичному звіті ЦК IX з'їздові КП(б)У.

Кореспондент: — Чи залишився Володимир Ілліч при думці, що нова економічна політика придатна тільки для перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, або, висловлюючись його словами, що Росію непівську треба перетворювати в Росію соціалістичну?

С. Кульчицький: — Певен, що в своєму політичному заповіті він поставив знак рівності між непом і соціалізмом. Але наведення відповідної системи доказів (прямих висловлювань на цю тему немає) є предметом окремої розмови. Зазначу, що я вже мав нагоду висловитися в нашому журналі з цього приводу («Загадкова фраза» з ленінського заповіту», «Наука і суспільство», 1989, № 4).

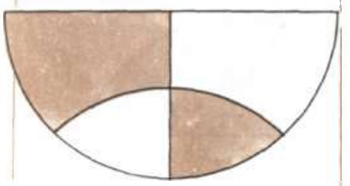

ЖИТЛО НА ПАЛЯХ

У Кувейті житлова криза розв'язується дещо своєрідно. На околиці Ель-Кувейта мають намір звести спеціальний квартал на воді, щоб забезпечити житлом понад 500 тисяч мешканців. Уже розроблено проект будівництва розгалуженої мережі будинків на воді, сполучених між собою та столицею сотнями мостів. Вартість проекту — близько 22 мільярдів доларів. Нині населення Кувейту становить понад 1,7 мільйона чоловік. За даними місцевих фахівців, країна має досить великий приріст населення — три проценти щороку.

НАЙМЕНША КНИЖКА

У Делі демонстрували найменшу книжку в світі, написану на хінді. Її видали 1933 року в Бомбеї. Довжина книжки близько двох сантиметрів. Вона містить увесь епос «Бхагават Гіта», безліч малюнків і гравюр. І все це на 160 сторінках.

ЗАБОРОНЕНЕ МІСТО

1420 року в цей величний симетрично розташований комплекс палаців вступив імператор династії Мін Джу Ді. До оголошення республіки в 1912 році Заборонене Місто правило за резиденцію 24 імператорам династії Мін і Цин. Для величезної більшості китайців ця споруда, в якій у казковій розкоші майже 500 років царювали «сини неба», так і залишилася справді забороненим містом, оточеним пурпуровою стіною заввишки десять метрів.

Після повалення останнього китайського імператора в жовтні 1925 року Заборонене Місто стало музеєм, відкритим для всіх. Понад мільйон творів мистецтва зібрано тут: бронзові скульптури, різьблені вироби з нефриту та слонової кістки, золоті прикраси тощо. Все, що оточувало імператора, було золотаво-жовтим — від глазурованої черепиці на покрівлі палацу до фіранок на вікнах. Цей колір був привілеєм імператорського двору.

Пу І — останній китайський імператор з раннього дитинства відчував, що він «небесного походження». Коли йому сповнилося одинадцять років і він уже зрікся престолу, його вперше відвідали в палаці бабуся, мати, брат Пу Цзе та сестра. Про це він так писав у своїй біографії: «Брат і сестра нерухомо стояли переді мною і мовчки дивилися на мене, наче слуги на офіційному прийомі. Я їх узяв до Залу Духовного Росту, де розташовані мої покої... Я був у захваті. Я часто грав з євнухами, але з дітьми — ніколи».

Про це добре пам'ятає й сам Пу Цзе, котрий нині живе у Пекіні: «Пу І привезли в Заборонене Місто майже трирічною дитиною. Я зустрів його знову, коли мені було 10 років. До цього мені ніхто не говорив, що ми належимо до однієї родини. Я думав, що імператор — стара людина із золотою мантією та короною на голові. А побачив молодого, як і я, хлопця. Це справило на мене глибоке враження».

Коли обидва брати після 10-річного покарання вийшли з фушунського табору для військових злочинців, вони гадали, що це — кінець. Бо обоє знали про долю французького та російського імператорів після революції, знали як дешево цінував китайський двір життя людини. «Але на наше велике здивування,— розповідає Пу Цзе — ми здобули навіть освіту. Власті витратили багато часу і грошей на нас».

Нині Пу Цзе — громадський діяч, відомий художник, каліграф, цікавиться історією армії та державної влади до 1949 року. До речі, японці вимагали, щоб він або його брат, екс-імператор, одружилися на представниці імператорської династії Японії: син від цього шлюбу міг би стати новим китайським імператором. Пу І не погодився, тож одружився брат. Попри побоювання, примусовий шлюб виявився щасливим. І сьогодні 80-річний принц сміється над абсурдною думкою, ніби він міг бути батьком нового китайського імператора...

За матеріалами зарубіжної преси підготував Геннадій НОСОВ.

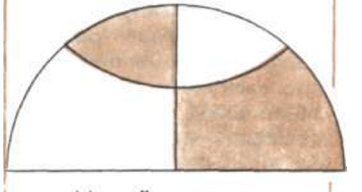

Професор П'єр ПЕЛЛЕРЕН:

«Ваша ж атомна енергетика — це поганий приклад для тих країн, які розвивають її...»

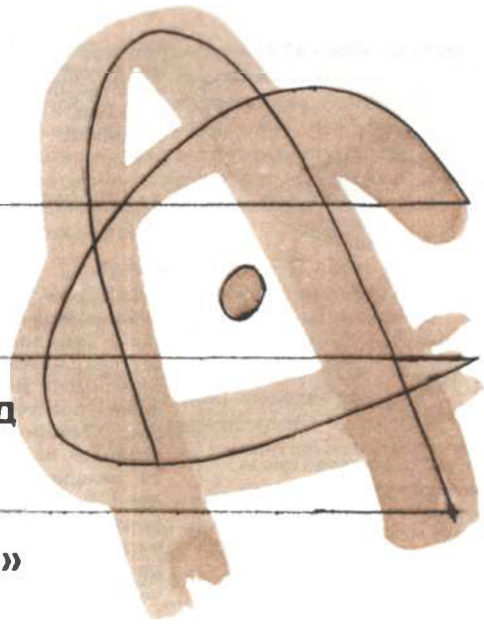

Коли ведуть мову про атомну енергетику, її перспективи, то досить часто вдаються до порівняння території Франції з територією України. Мовляв, хоча вони однакові, але кількість АЕС у Франції незрівнянно більша, ніж у нас. А й справді: чому це так! Невже французи менше бояться радіації!
Гадаємо, інтерв'ю з відомим ученим, директором Центральної служби захисту від іонізуючої радіації Міністерства охорони здоров'я Франції професором П'єром ПЕЛЛЕРЕНОМ і коментар до нього нашого вченого дадуть відповідь на це запитання.

— Професоре Пеллерене, внаслідок чорнобильської аварії в атмосферу потрапила велика кількість радіоактивних елементів, забруднено значні території, включаючи й Францію. Цікаво, як сприйняли повідомлення про аварію французи!

— Як тільки стало відомо про це, мене негайно почали атакувати схильні до паніки люди. І в цьому я не бачу нічого протиприродного — у них прокинувся інстинкт самозбереження. Хоча у Франції підвищення фону й табелювалося, але він був приблизно у сто тисяч разів меншим, ніж у Чорнобилі. Деякі люди намагалися звинуватити мене в тому, що не дав вказівки роздавати препарати йоду, не ставив перед урядом питання про евакуацію населення, не заборонив споживання продуктів харчування, вироблених у Європі. І це тоді, коли ми знаходимося за 2500 кілометрів від Чорнобиля. Вам, звичайно, смішно все це чути тут, на Україні. Та, повірте, зовсім не смішно, якщо все це говорять у нас, у Франції.

— Чи позначилась чорнобильська аварія на планах подальшого розвитку атомної енергетики Франції!

— Практично ні. У нас 80 процентів енергії виробляється на атомних електростанціях. Тобто, з кожних десяти лампочок, вісім живляться за рахунок енергії АЕС. Франція невелика країна, за територією її можна порівняти з Україною. І от на цій площі ми маємо близько 60 реакторів, встановлених на 20 станціях. Для французів ці об'єкти не є якимось екстраординарним явищем. Адже, проїжджаючи кожні 200 кілометрів, вони натрапляють на атомний реактор.

— І вони ставляться до них байдуже, навіть після Чорнобиля!

— Людина не може судити про аварію, якщо у неї самої її не було. Хоча й думати, що у Франції все так просто, теж не можна. У нас також є люди, які негативно ставляться до ядерної енергетики. Ми регулярно проводимо різні опитування населення. Так от, за підсумками останнього референдуму 64 проценти французів висловили позитивне ставлення до розвитку атомної енергетики. Близько 20 процентів — негативне. Решта не мають своєї думки.

Французи розуміють, що іншого, більш надійного джерела електроенергії у нашої країни просто немає. Вони, і це суттєво, впевнені у надійності АЕС. Ми сподіваємось, що у Франції не станеться серйозніша аварія, аніж на «Три-Майл-Айленді». Адже використовуються такі пристрої й засоби, яких не було у Сполучених Штатах. Крім того, у нас, як

і в США, реактор оточений спорудою, здатною витримати надзвичайно великий тиск. Вона абсолютно нічого не випускає навіть за найстрашнішої аварії, яку тільки можна уявити. Але задля того, щоб нейтралізувати навіть мінімальні наслідки гіпотетичної аварії, подібної на «Три-Майл-Айленді», ми ввели додаткові пристрої — наприклад, вбираючі фільтри. Я не хочу вдаватися до суто технічних аспектів, але скажу, що найгірше, що може статися у нас, це аварія всередині реактора. Ризик буде лише для персоналу, який зведено до мінімуму.

А ще у нас міністр охорони здоров'я (це мій безпосередній начальник) має імператорську владу. У нього є юридичне право негайно припиняти будь-який технологічний процес, якщо було допущено порушення, яке потенційно може призвести до виникнення аварійної ситуації.

Франція має великі запаси урану, і в економіці ми робимо ставку саме на нього. Вартість вироблюваної на АЕС електроенергії становить близько п'яти мільярдів доларів. Якщо б ми не мали атомної енергетики, то ці гроші змушені були б витрачати на придбання нафти. У фінансовому відношенні такі витрати — це розорення для Франції, оскільки третину національного бюджету становлять доходи саме від атомної енергетики.*

Проблеми з енергозабезпеченням породжують багато конфліктів, особливо в Європі. Але тепер, з розвитком атомної енергетики, привілеї країн, що мають вугілля та нафту, закінчуються. І корпорації, що прагнули збільшити поставки нафти в Європу, зазнають економічної поразки.

Ваша ж атомна енергетика — це поганий приклад для країн, які розвивають її, і хороший козир у руках нафтових компаній — вважаю, це вони фінансують боротьбу «зелених» проти АЕС.

— Професоре Пеллерене, зараз не лише серед учених триває дискусія з приводу безпорогової концепції та впливу малих доз радіації на організм людини. Що б ви могли сказати про це!

— На мою думку, безпорогова концепція належить до розряду надуманих проблем, які, до речі, дуже корисні для людей, хворих на професійний егоїзм. На дослідження лінійності та порогу за 30 років існування Європейської співдружності витрачено близько мільярда нових франків, а результату поки що немає ніякого. І коли ми порушуємо питання про припинення фінансування цих розробок, нас починають переконувати тим, що вже багато років існують лабораторії, створено навіть цілі служби, до досліджень залучено великий штат учених, і тому припиняти ці роботи нерозумно.

Безпорогова концепція виникла, між іншим, не як проблема, що вимагає розв'язання, а всього лиш як гіпотеза, що її, виходячи з гуманності, слід було б використовувати при розробці захисних нормативів. Міжнародна комісія з радіологічного захисту розуміла, що це не наукове тлумачення питання, проте порушила його, прагнучи покращити радіаційний захист. А велика кількість людей, у тому числі й серед учених, сприйняла цю песимістичну гіпотезу як незаперечний факт.

— Повернімося до питання про малі дози радіації. До речі, я досі ніде не знайшов визначення — які ж дози відносяться до малих!

— Взагалі, відповідь залежатиме від того, хто ви.

— Як це!!

— Якби ви були радіологом, то малою б вважали дозу в 20 рад. Якби ви представляли, скажімо, службу радіаційного захисту, то ці ж 20 рад вважали б небезпечною дозою. Однозначно відповісти на це запитання не можна. Такого визначення просто не існує, хоча я розумію, що це звучить до певної міри смішно.

— Чи не здається вам, що чорнобильська аварія підірвала віру в безпечність атомної енергетики!

— Так, це правда. Ось тому й важливо, щоб засоби масової інформації взяли на себе виключно важливу й благородну задачу — ознайомлення людей з радіологічними знаннями. Від населення не треба нічого приховувати, але давати інформацію так, щоб воно сприймало її. Таким чином люди з більшою довірою ставитимуться до того, про що говориться і пишеться. Адже щоб жити у такому технологічно розвинутому суспільстві, як наше, потрібно багато в чому виявляти довіру. І коли ви задумаєтеся, то зрозумієте, що небезпеку таїть будь-що з того, чим ми користуємося: літаки, ліфти і навіть ресторани. Так, ресторани. Адже коли ми йдемо туди, ми довіряємо якості страв.

Вважаю, що треба і вашу атомну енергетику відкрити людям, щоб вони могли відвідувати станції, коли завгодно одержувати інформацію про те, що їх цікавить. Таким чином буде забезпечено

* Слід зауважити, що у нашої країни, хоча Мінатоменерго СРСР й намагається довести протилежне, керуючись відомчими інтересами, є альтернативи розвиткові атомної енергетики. — Ред.

надійний контроль за роботою атомних підприємств з боку населення. Як на мене, проблема не в тому, погана чи хороша атомна енергетика взагалі, а в тому, як налагоджено контроль за нею.

Після аварії у Чорнобилі багато країн перестали вважати атомну енергетику своєю вотчиною, до якої ніхто не повинен потикатися. Зарубіжні вчені й спеціалісти побували у вас на АЕС, а радянські відвідали установки в інших країнах. І в цьому, я б сказав навіть так,— позитивний наслідок аварії. Я радий, що між Радянським Союзом і Францією міцніє взаєморозуміння. У нас були ваші вчені. Ми їм показали наше секретне підприємство — найбільший у світі завод по переробці промислових радіоактивних відходів. Ми не змогли б влаштувати таке відвідування, скажімо, через МАГАТЕ, але зробили це за сприяння нашого уряду. І те, що я мав можливість побувати всередині саркофага на ЧАЕС, розмовляти з вашими ученими,— найкраще свідчення нашого взаєморозуміння.

— Тобто, особисто ви позитивно ставитеся до цієї галузі енергетики!

— Атомна енергетика сама по собі — це передове явище, і методи захисту, що використовуються тут, теж передові. Але я насамперед — лікар, і мене непокоїть здоров'я людей.

Літаки зазнають катастроф, проте, беручи до уваги лише цю причину, було б нерозумно не літати. Я не знаю іншого такого потужного джерела електроенергії, яке менше впливало б на здоров'я людей, ніж атомна енергетика. Візьмемо французьку АЕС «Полюель», потужність якої 5600 мегават. Вона щороку потребує п'яти вагонів урану. А якби цю енергію виробляти на теплових станціях, то знадобилося б 40 вагонів вугілля щодня! До того ж, станція на вугіллі потужністю в тисячу мегават викидає в атмосферу близько семи мільйонів тонн вуглекислого газу щороку, піднімаючи рівень Світового океану як мінімум на три міліметри. Якщо ми й далі експлуатуватимемо теплові станції, то в недалекому майбутньому Нідерланди, наприклад, взагалі зникнуть, а наша Нормандія перетвориться на острів. Це, звичайно, страшне майбутнє.

— Але ми не застраховані й від стихійних лих. Адже Вірменська АЕС була збудована в сейсмонебезпечному районі, і тому прийнято рішення про її демонтаж.

— У нас теж є атомна станція, збудована в такому ж сейсмонебезпечному районі, але її зведено інакше — на гумовій подушці і найнеймовірніші поштовхи їй не страшні. І людям, які живуть довкола неї, ми радимо: тільки-но почнеться землетрус — біжіть на атомну станцію!

— А чи має населення Франції індивідуальні дозиметри!

— З проханням дати такі прилади до мене ніхто не звертався. У нас люди цілком довіряють офіційній інформації, вони певні, що перш ніж буде збудовано будь-який ядерний об'єкт, уряд потурбується про його безпечність.* Без письмової згоди міністра охорони здоров'я таке будівництво просто неможливе. У Франції налагоджено чітку систему контролю радіаційної обстановки. Навколо станцій розташовані кабінки з сенсорами для замірів радіоактивності повітря. Кожна така кабінка з'єднана з моєю службою, і повідомлення безперервно надходять до мене на дисплей. На всіх 60 реакторах встановлено по 20 замірних точок, лічильники яких теж зв'язані з моєю службою. Таким чином, ми маємо можливість користуватися реальними даними про радіаційну обстановку в країні в будь-який момент.

Ми весь час прагнемо інформувати населення щодо проблем ядерної безпеки. Наші атомні станції повністю відкриті для відвідування. Торік на них побувало близько 300 тисяч чоловік. Ми посилили інформування населення після аварії на Чорнобильській АЕС. Багато питань, які виникали у французів, стосувалися тих речей, яких вони просто не знають. І нашому урядові, особливо міністру охорони здоров'я, довелося багато зробити для поширення знань з радіаційної безпеки.

Але найважливішим нашим досягненням, я вважаю, є введення в дію системи «Мілютель». За допомогою дисплея, що підключається до телефону, набравши відповідний номер — у Франції це 36-14 — можна одержати будь-яку інформацію по ядерних станціях, включаючи рівні радіоактивного забруднення повітря та води навколо кожного конкретного об'єкта. Особливість системи в тому, що люди можуть використовувати її коли вони схочуть, як схочуть.

— Чи відчутне збільшення радіоактивного фону навколо французьких атомних станцій!

— Практично ні. Реактори мають великий корпусний захист, і більш-менш

* Чого не можна сказати про нашу систему будівництва промислових об'єктів. — *Ред.*

значний викид радіоактивності просто неможливий.

— Але й чорнобильська аварія, як вважалося, раніше, теж була неможлива...

— Аварії в Чорнобилі й на «Три-Майл-Айленді» сталися не тому, що були недосконалі правила безпеки, а тому, що вони порушувалися. Особисто я вважаю, що безпечнішої і менш шкідливої технології виробництва електроенергії немає.* Та вона може жорстоко помститися за благодушність і неуважність.

Я хочу зараз організувати у Франції з допомогою моїх європейських колег команду, яка, коли можна так висловитися, не боїться радіації. Бо якщо раптом трапиться ще десь така аварія, як у Чорнобилі, то небагато людей матимуть бажання працювати в умовах іонізуючого опромінення. А цю роботу мають виконувати професіонали. Я зустрічався з вашими спеціалістами, був у Юрія Самойленка, діяльність якого по створенню такої служби в Радянському Союзі — добрий приклад для нас. Я у своїй країні кажу: якщо в нас станеться аварія, то кращими порадниками і в галузі техніки, і в галузі медицини будуть радянські фахівці. Ніхто інший поки такого досвіду ліквідації радіаційних аварій, як ви, не має.

Коментар голови національної комісії з радіаційного захисту, віце-президента АМН СРСР, академіка АМН СРСР Леоніда Андрійовича ІЛЬЇНА:

— Те, про що розповів у інтерв'ю мій колега, я бачив у Франції на власні очі. Коли ж говорити про причини того, чому ми не маємо всього цього у повному обсязі, то тут передусім треба врахувати одну важливу обставину. У нас, у Радянському Союзі, буквально до останнього часу з багатьох причин атомна енергетика й атомна промисловість були закритими галузями. А у Франції, починаючи з 1949 року, широким фронтом йшли роботи з так званого ядерного паливного циклу, що стало предтечею створення потужної ядерної енергетики. Щоб правильно зрозуміти усі ті реалії, які сьогодні існують там, треба враховувати й розбіжності у науково-технічному потенціалі двох наших країн.

І якщо ми поставимо собі за мету створити систему, за якої будь-який житель Радянського Союзу міг би одержувати інформацію, скажімо, про радіаційну обстановку навколо тієї чи іншої станції (а почати її створення треба було вже давно), то, знаючи стан справ у нашій атомній енергетиці та й промисловості взагалі, я можу твердити: нам знадобиться багато років, аж поки щось зуміємо зробити на зразок такої високоефективної автоматичної системи.

Все те, про що говорив професор Пеллерен, нам теж ніщо не заважало свого часу зробити. У Франції дітей ще на шкільній лаві навчають основам атомної енергетики, їм розповідають про атомні електростанції. Коли я був там, то особисто бачив екскурсію школярів на АЕС, яких водили по блоках і показували їх будову. У нас, в Радянському Союзі, нічого цього не було зроблено.

Природно, що все це треба створювати. Альтернативи цьому я не бачу. Адже коли ви зараз зателефонуєте на будь-яку станцію, за винятком, хіба що Чорнобильської, і запитаєте про її роботу, то вам ніхто нічого не скаже. Хоча в цьому немає нічого секретного.

Олександр СИДОРЕНКО.

Банк даних для планети

Під егідою «Міжнародної програми вивчення літосфери» з'явилася нова, докладна «Всесвітня карта тектонічних напружень». Вона дає гранично чітку картину різних регіонів планети, які потерпають від коливань земної кори, допомагає дізнатися про їх спрямованість, інтенсивність, а отже, з'ясувати, якою мірою вони небезпечні. Щоправда, на карту не нанесено деякі райони Південної Америки, Африки, Середнього Сходу, Південно-Східної Азії та величезні території Світового океану. Це поки що білі плями для прогнозування. Карта відображає всю інформацію, котра зберігається у глобальному банку даних про процеси у земних надрах позначених на ній регіонів. 19 країн світу беруть участь у програмі. Понад 30 провідних спеціалістів ведуть дослідження, що мають прикладне значення насамперед для прогнозування землетрусів, розвідки корисних копалин тощо.

* Звертаємо увагу читачів, що багато вітчизняних і закордонних фахівців не поділяють цієї думки пана Пеллерена. — Ред.

Торік («Наука і суспільство» № 5) ми опублікували розповідь про медалі, виготовлені на честь вітчизняних учених-хіміків Ломоносова, Менделєєва, Бородіна. Наші читачі просять розповісти й про те, яким чином пошанована пам'ять інших дослідників цієї галузі. Виконуємо їхнє прохання.

Ушанували відкриття хіміків

Листи і відповіді

Випуск медалі — лише один із способів ушанування відкриття, ювілейної дати чи іншої визначної події в науковому світі. Присвячено таку й академіку Миколі Курнакову — радянському фізико-хіміку й металургу, одному із засновників фізико-хімічного аналізу, організаторові наукової школи й виробництва, відзначеного 1928 року премією імені В. І. Леніна.

1960 року Ленінградський монетний двір виготовив настільну бронзову медаль з портретом академіка. Ліворуч від портрета бачимо дати народження і смерті вченого, праворуч — напис: «М. С. Курнаков». Медальне поле реверса займає дев'ятирядковий напис: «Академік Микола Семенович Курнаков, видатний радянський учений-хімік, засновник фізико-хімічного аналізу».

100-річчю від дня народження хіміка-органіка, Героя Соціалістичної Праці Олександра Фаворського присвячена медаль діаметром 49 міліметрів, виготовлена з червленої міді. Учений уславився як дослідник похідних від ацетилена, циклічних вуглеців, ненасичених органічних сполук, котрі дали поштовх для створення каучука. Саме тому основну частину медального поля віддали композиції, на якій постає хімічне виробництво. Під нею — напис: «О. Є. Фаворський, 1860-1945».

Цікавою є також медаль, виготовлена на честь 100-річчя відкриття теорії хімічної структури, сформульованої Олександром Бутлеровим. Створив медаль Матвій Манізер. На ній бачимо зображення організатора Казанської наукової школи, академіка Петербурзької академії наук, котрий відкрив теорію, згідно з якою особливості речовин визначаються порядком зв'язків між атомами в молекулах. На медалі читаємо: «Олександр Михайлович Бутлеров».

Не обійшли увагою й постать радянського хіміка-органіка Миколи Зелінського,— автора фундаментальних досліджень в галузі органічного каталізу і нафтохімії. Віддаючи данину тому, що багато років учений трудився в Московському університеті, на медалі бачимо цей заклад. По медальному колу — напис: «Професор Московського державного університету академік М. Д. Зелінський».

Професор Лев Чугаєв був одним з нечисленних хіміків, котрі працювали в багатьох галузях водночас. Він зробив ряд відкриттів в галузі органічної, неорганічної та аналітичної хімії, займався біохімією та історією життя. Посмертно був відзначений премією імені В. І. Леніна. 1973 року Московський монетний двір виготовив на честь ученого спеціальну медаль, її поле прикрашає семирядковий напис: «100 років від дня народження видатного хіміка Л. О. Чугаєва, 1873-1922».

Досить оригінальною є медаль, присвячена хіміку Льву Писаржевському. Виготовили її у Києві з анодованого алюмінію, а прикрашає її портрет ученого. По колу читаємо: «Лев Володимирович Писаржевський, 1874-1938». У центрі медального поля реверсу — дата «100», під нею написи українською мовою — угорі: «Видатний вчений-хімік, піонер у створенні електронної хімії», унизу: «Справі пролетаріату всі наші сили, все наше життя» (Л. В. Писаржевський)».

Іншого українського вченого-хіміка — Антона Думанського — теж відзначено випуском пам'ятної настільної медалі. Так пошанували велику працю вченого про природу і утворення колоїдів. Ще 1904 року дослідник заснував першу вітчизняну лабораторію колоїдної хімії. На честь 100-річчя від дня народження Думанського й виготовили медаль методом порошкової металургії. У центрі її — портрет ученого, на реверсі напис: «100 років від дня народження академіка АН УРСР А. В. Думанського». Медаль не тільки поповнила колекції збирачів, нею нагороджували визначних учених, котрі продовжили справу свого старшого колеги.

Методом порошкової металургії виготовили й медаль на честь 100-річчя від дня народження Олександра Палладіна — радянського біохіміка, засновника української школи біохімії, Героя Соціалістичної Праці, організатора й директора Українського біохімічного інституту (нині — Інституту біохімії АН УРСР), названого його ім'ям. 1929 року вченого відзначено премією імені В. І. Леніна. Пізніше дослідник створив цілу біохімічну школу. На медалі бачимо портрет науковця, праворуч від нього — українською мовою напис: «О. В. Палладін». На зворотньому боці медалі напис також українською мовою: «100 років з дня народження».

Безперечно, цікавою є медаль на честь 70-річчя від дня народження радянського фізико-хіміка Героя Соціалістичної Праці Петра Ребіндера. Учений відомий своїми відкриттями та дослідженнями в галузі фізичної хімії, фізико-хімічної механіки. Він заклав наукові підвалини

сучасної технології будівельних полімерних і композиційних матеріалів.

Медаль, діаметром 100 міліметрів, має портрет ученого, по колу — напис: «Ребіндеру Петру Олександровичу». Поруч — ювілейна дата «70» на лавровій гілочці. У верхній частині медального поля — бачимо літак у польоті, поруч — медаль «Золота Зірка» Героя Соціалістичної Праці, знак лауреата Державної премії, реторта, розгорнута книга та мікроскоп, дата «1968» — рік ювілею. Написи по колу у два рядки: «Академіку АН СРСР, Герою Соціалістичної Праці, лауреату Державної премії», під ним — «Від колективу Київського ордена Трудового Червоного Прапора інституту інженерів цивільної авіації».

А ось бронзова медаль, присвячена 50-річчю відкриття закономірності транс-впливу в координаційних сполуках. На медальному полі зображення вченого — того, хто відкрив цю закономірність, по колу напис: «Академік Черняєв Ілля Ілліч, 1893-1966»:

Звичайно, настільні пам'ятні медалі — лише штрих у загальнонародному вшануванні досліджень і відкриттів видатних вітчизняних хіміків. Ці витвори цікаві й тим, що портретні зображення на них є по суті іконографічним матеріалом. Медалі, як уже зазначалося, є і пам'яткою про вчених, і нагородою для відзначення кращих досягнень хіміків у наші дні.

Юрій БАРШТЕЙН,
дослідник медальєрного мистецтва,
професор.

З історії науки і техніки

Будинок-велет

Монументи, будівлі та архітектурні ансамблі нерідко стають символами міст. Своєрідними емблемами стали Спаська вежа московського Кремля, Смольний у Ленінграді, Ейфелева вежа у Парижі, пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві.

Ось уже більше 60 років символом Харкова є Будинок державної промисловості — Держпром, одна з відомих пам'яток архітектури першої половини XX століття.

...21 березня 1925 року була опублікована постанова Української Економічної Ради, в якій говорилося, що Вищій Раді народного господарства України доручено розробити проект будівлі, де мали розміститися 22 республіканських трести. П'ятого травня оголосили всесоюзний конкурс на кращий проект.

Передбачалося, що будівля матиме залізобетонний каркас, висоту — від шести до 10—11 поверхів, ймовірно, з плоскими дахами. Оголосили і дату подання проектів: п'яте серпня 1925 року — для місцевих і 20 серпня — для іногородніх учасників. Надійшло 17 проектів з Харкова, Москви, Ленінграда, Києва і Ростова-на-Дону, а також з Нью-Йорка. Гучні девізи приховували імена авторів: «План», «Луна», «Гвинт», «Конструкція та симетрія», «Шах і мат», «Незваний гість» тощо.

Перша премія одностайно присуджена проектові під девізом «Незваний гість», поданому ленінградськими архітекторами С. С. Серафимовим, С. М. Кравцем та М. Д. Фельдгером. Будівля чудово вписувалася у відведену для неї ділянку, її планування і об'ємне вирішення забезпечували зручність експлуатації, зовнішній вигляд відзначався оригінальністю і новизною.

21 листопада 1926 року урочисто заклали центральний корпус Держпрому, а на південь від нього вже піднеслися в риштуванні перші поверхи лівого крила. Того дня на майданчику побували члени ЦК партії, ВУЦВКа і Раднаркому, представники трудящих Харківщини.

Голова ВУЦВКа Г. І. Петровський прочитав вигравіюваний на срібній дошці

акт про закладення будівлі Держпрому. Пролунав довгий гудок: на естакаді з'явилися вагонетки з бетоном. Голова РНК В. Я. Чубар та Г. І. Петровський наблизилися до однієї з них. Над площею попливли величні звуки «Інтернаціоналу». Керівники республіки перекинули вагонетку й лопатами почали кидати бетон. Потім вони спустилися у котлован. Григорій Іванович поклав дошку з актом у свинцевий футляр і кинув у бетон. Влас Якович, за народним звичаєм, кинув кілька монет і сказав:

— На щастя! Нехай вічно стоїть наш майбутній палац. На трудові гроші будуємо його для самих трудящих.

Відтоді харків'яни щодня стежили за повідомленнями про хід будівництва Держпрому, приходили на площу подивитися, як зростають корпуси. Улітку, в розпалі будівельного сезону, тут щодня у дві зміни працювало до п'яти тисяч чоловік. Вантажі підвозили кіньми. Нагору, до місця укладання, бетон і щебінь доставляли вручну, на ношах. Цеглу по 30 штук переносили на плечах. Земляні роботи виконувалися теж вручну, грунт відвозили на грабарках. Важче обладнання і громіздкі деталі переміщували з допомогою саморобних підйомників. Головним оснащенням будівельників були тачки, ноші, лопати, коловороти. І лише по деякім часі з'явилися каменедробарки, бетономішалки, лебідки та інше обладнання.

Відвідували будівництво Держпрому й іноземні гості, що приїздили до Харкова. Кілька разів гостював тут письменник-комуніст Анрі Барбюс. Згодом він написав нарис «Держпром» і опублікував його у паризькому журналі «Монд». Письменник надіслав у Харків кілька примірників журналу з фотографією на обкладинці нічного, освітленого сотнями вогнів Держпрому. Матеріал був ілюстрований знімками інтер'єрів, залів, ліфтів, сходів, портретами передовиків-будівельників. У книзі «Росія», опублікованій 1937 року, Анрі Барбюс присвятив Держпрому нарис «Будинок-гора». Він писав: «Коли дивишся на цей будинок, здається, ніби перед тобою низка сірих палаців. Завдяки фасаду в формі півкола і симетричній рівновазі крил висотою від 7 до 13 поверхів, Будинок держпромисловості створює чудове відчуття цілісності».

Цікаво, що у О. М. Горького Держпром викликав такі самі асоціації. По приїзді в Харків Олексій Максимович оглянув місто з даху Держпрому і назвав будинок-велетень організованою горою. В інтерв'ю республіканській комсомольській газеті О. М. Горький сказав про Держпром: «Це чудова гармонія, вираз могутнього духу робітничого класу».

27 вересня 1927 року будову відвідав голова Держплану СРСР Г. М. Кржижановський. А через місяць, напередодні десятої річниці Жовтня, здали в експлуатацію першу чергу — південний корпус. Новоселами Держпрому стали проектні інститути «Діпросталь», «Хімвугілля», «Коксобензол», «Цукротрест» та інші.

Роботи по завершенню будівництва після ювілейних свят розгорнулися з новою силою і в листопаді 1928 року були завершені.

Дев'ять автономних входів з вестибюлями, розгалужена мережа коридорів давали змогу зручно і раціонально розмістити установи різного профілю.

Монолітний залізобетонний каркас, поділений вісімнадцятьма температурними швами на відсіки, гарантував довговічність, а плоскі дахи з внутрішніми водостоками надійно захищали від атмосферних впливів.

По завершенні будівництва у Держпром переїхали Раднарком, Вища Рада народного господарства, Центральна контрольна комісія КП(б)У, Робітничо-селянська інспекція, Центральне статистичне управління, Держплан і чотири наркомати Української РСР, а також шість всесоюзних та п'ять республіканських трестів, три банки.

1934 року, коли столицею УРСР стає Київ, у приміщення Держпрому, що звільнилися від республіканських організацій, в'їхали облвиконком, облплан та інші установи.

На початку війни Держпром спорожнів. Фашистські окупанти утримували на першому поверсі коней, грілися біля багать, розпалених на паркеті. Неоціненні фонди науково-технічної бібліотеки евакуювати не встигли, отже жменька тих, хто залишився, ризикуючи життям, рятували книжкові скарби від загибелі й розкрадання.

...Серпень 1943 року. Червона Армія стрімко наближається до Харкова. Гітлерівці почали похапцем мінувати місто, аби відступаючи перетворити його на купу руїн. У чорному списку був і Держпром.

Червоноармійці, що вступили до міста, знайшли біля нього тіло людини із слідами страшних тортур. Невідомий герой чи не в останню хвилину пошкодив проводку і запобіг вибухові...

Едуард ЗВОНИЦЬКИЙ.

Філософія громадських рухів

Мирослав ПОПОВИЧ,
доктор філософських наук,
професор, керівник комісії концепцій
і розвитку руху Великої Ради Народного руху
України за перебудову.

Фото В. АРТЮШЕНКА.

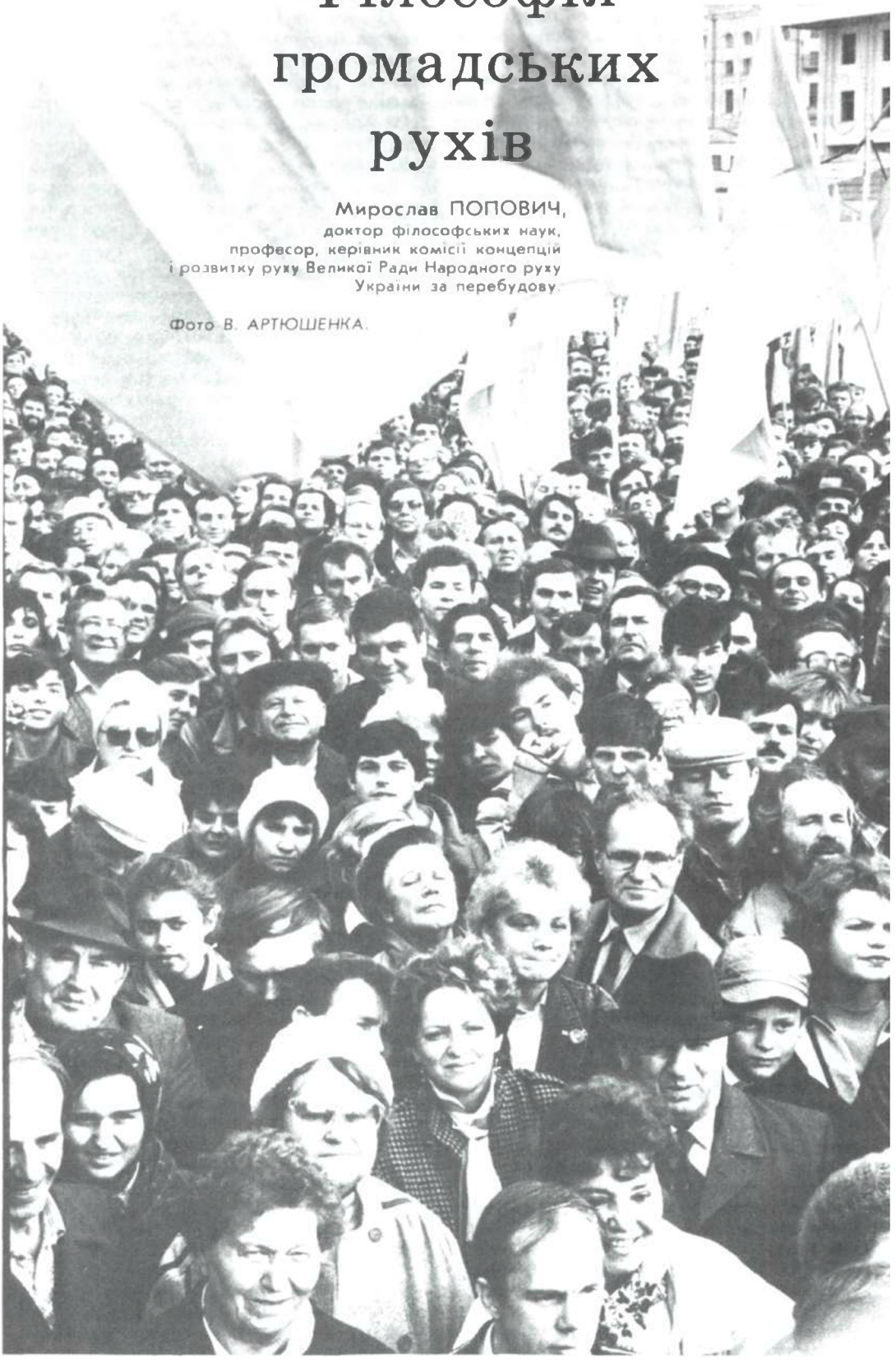

Коли ми вживаємо слово «рух»? У яких випадках, характеризуючи певне суспільне явище, говоримо, наприклад, «робітничий рух», а в яких — «діяльність робітничих партій»?

Навіть не залучаючи фактичний матеріал, можна твердити, що в першому випадку йдеться про щось менш організоване або, можливо, про ту широку соціальну стихію, ту участь мас у громадському житті, яку кожна організація намагається оформити в певні політичні рамки. Саме тому, характеризуючи, скажімо, робітничий рух, ми звернемося не до однієї, а до всіх робітничих організацій, що діяли певного відтинку часу в даному суспільстві. До того ж увагу звертатимемо передусім не на політико-організаційну структуру робітничих партій та об'єднань, а на реальну діяльність робітничих мас.

Порівняння політичних явищ з воєнними давно себе скомпрометувало, проте, зваживши на всю його сумнівність, долучимо і його. Отже, ми говоримо «партизанський рух», але аж ніяк не назвемо «рухом» діяльність армії.

Та річ, звичайно, не в семантиці термінів.

Громадські рухи як нова політична реальність привернули увагу політологів Західної Європи та Америки особливо в сімдесятих роках. Обгрунтування соціальної філософії громадсько-політичних рухів знаходимо в книзі Даммана «Революція в суспільстві наддостатку», виданій 1979 року в Осло. Маніфест цих нових політичних структур «Майбутнє в наших руках» підписали такі відомі люди, як Тур Хейєрдал, професор Медоуз та інші. Останнє десятиріччя принесло масу літератури, присвяченої подібним явищам громадського життя Західного світу.

Характерною рисою сучасних громадсько-політичних рухів на Заході є їх принципове протистояння традиційним політичним формам організації і чину. З точки зору ідеологів і лідерів подібних рухів кожна політична партія — правляча чи опозиційна — якось вписується в структуру політичної влади, в структуру держави. Виборець, голосуючи за кандидата в рамках етатистських (державних) структур, обирає не людину з-посеред інших людей, а представника політичної сили з-поміж інших політичних сил. Рухи ж, навпаки, зорієнтовані на індивіда, особистість, котра не поглинається жодною політичною структурою. Звідси слабка, розмита організація рухів, яка, однак, на подив традиційних політологів, нерідко виявлялася джерелом сили і стійкості. Звідси їх орієнтованість на певні, визначені потребами часу цінності, здатність мобілізувати велику масову енергію на конкретні цілі (антивоєнні, екологічні, феміністські тощо рухи), щоб потім або розпастися, або змінити зміст і напрям діяльності.

Чи стануть подібні рухи істотнішою рисою політичного ландшафту західних демократій, ніж традиційні політичні партії? Принаймні характерно, що в Сполучених Штатах Америки партії на виборах проводять значну, а подекуди й переважну частину своїх кандидатів за підтримки різних рухів та завдяки їм. Можна, однак, навести й протилежні приклади: у ФРН екологічний рух перетворився на впливову політичну силу тільки тоді, коли став партією «зелених». Не забуваймо і того, що для політичного життя Західної Європи традиційними є і Народні фронти, які оформляли в широкий антифашистський рух союзи наявних політичних партій.

Мабуть, сучасні громадсько-політичні рухи на Заході у чистому вигляді виявляють ті можливості соціальних структур у рамках політичної демократії, які існували й раніше, не знайшовши однак достатньо чіткого й самостійного вияву.

Звичайно, всіх нас цікавить насамперед наша власна історія і сучасність: відомо, що протягом останніх років у Радянському Союзі виникло багато громадсько-політичних організацій, що конституювались як «народні рухи» або «народні фронти». Ми краще зрозуміємо природу цих явищ, якщо врахуємо й міжнародний фон, і власний історичний досвід, і конкретні політичні передумови.

Усі наші «рухи» і «фронти» виникають на руїнах політичної структури, залишеної нам у спадок сталінщиною, а точніше — тоталітарної, як її називають, політичної структури. Якщо авторитарний режим побудований на армійських принципах «наказ — виконання» (командно-адміністративна система), то в державі тоталітарній ці принципи (до речі, неминучі певною мірою в кожній адміністрації, не тільки військовій) сягають максимального розвитку і поширюються на усі сфери життя суспільства. В тоталітарній державі особистість повністю перебуває під контролем політичної влади.

Наші ідеологи вкрай неохоче пускали в обіг вираз «тоталітарний», оскільки це наштовхувало на дуже неприємні аналогії з політичним устроєм фашистських держав. Звичайно, не можна ототожнювати соціальний зміст таких різнорідних, неоднопорядкових режимів. Але ж ми не ототожнюємо й соціального змісту афінського полісу, європейських республік і радянської влади, проте охоче говоримо в усіх цих випадках про форми демократії! Неприємним, але незаперечним є факт подекуди разючої подібності в методах дії і політичної організації режимів влади Сталіна і Гітлера, адже з огляду на принципи організації обидві політичні структури належали до одного типу — тоталітарного.

Пошуки джерел тієї трагедії, якою стала для людства й для нашого народу тоталітарна модель соціалізму, зосереджують увагу дослідників на негативних явищах в історії революційного руху — аж до його народницьких витоків. Невисвітленою залишається та потаємна, цілеспрямована й копітка робота, що її проводив Сталін із своєю клікою протягом цілого десятиліття,— починаючи десь із кінця 1927 року до кінця 1938 року, коли й було завершено грандіозну, антилюдську споруду тоталітаризму. Адже в кінці двадцятих років громадськість не сприйняла б ні «московських процесів», ні «Короткого курсу історії ВКП(б)». В часи брежнєвсько-сусловського консерватизму не було страхітливих масових «чисток», але в них уже й не було такої потреби, як у тридцять сьомому: атмосфера страху й покори була відпрацьована, варто було лише пригрозити «методологічними помилками», щоб запустити в хід тоталітаристські важелі управління. Саме тому важливо бачити не тільки віддалені витоки наших бід, а й ті конкретні механізми, створення яких вимагало злого, диявольського поліцейського генія, ті механізми, фундаментальні руїни яких оточують нас сьогодні.

Однією з істотних рис тоталітарного режиму є ліквідація так званого громадянського суспільства, тобто системи громадських зв'язків, що вільно встановлюються між незалежними індивідами як наслідок їхнього власного вільного вибору. Тоталітарний режим не допускає ніяких контактів і організацій, не опосередкованих державною, політичною владою. Отож немає нічого дивного у тому, що в роки сталінщини масово розстрілювали філателістів та есперантистів — будь-які «неформальні», як зараз кажуть, зв'язки суперечать принципам організації тоталітарного режиму.

З руйнуванням тоталітарної системи перше, що почало відроджуватись,— це громадянське суспільство. Зміцнюється особиста незалежність індивіда, зростає його самосвідомість і громадянська відповідальність — і з'являються різні організації, не опосередковані політичною владою. Стрімко зростає політизація різних, на перший погляд далеких від політики спілок. Не вдаючись до їх оцінок, відзначимо сам факт відродження громадського життя, яке уможливлює і розвиток широких, орієнтованих на загальні суспільно-політичні цілі, масових рухів.

Для оцінки окремих рухів, тенденцій, організацій корисно поглянути на них

у широкій — не тільки синхронній, а й у діахронній — перспективі.

У політичному словнику часто вживають вислови «радикальний», «поміркований», «правий», «лівий». Звичайно, неважко визначити, хто радикальніший, хто поміркованіший. Нерідко при цьому називають «лівим» того, хто радикальніший, «правим» того, хто поміркованіший. У визначеннях такого роду багато умовності — ясно, що права і ліва сторона залежить від того, куди дивишся. І все ж існує традиція слововжитку: «правими» називають течії і напрями, орієнтовані на традиційні структури, «лівими» — орієнтовані на цінності майбутнього. Відтак на зламі двадцятих-тридцятих років у Німеччині і комуністи, і нацисти були однаково радикальними, тобто прагнули до рішучих змін суспільного устрою, одначе нацисти одностайно — і цілком слушно — розцінювались як право-радикальна екстрема, комуністи — як ліві радикали. І це вже далеко не умовність: історія винесла обидві політичні течії назустріч одна одній на нещадний двобій. Хоча на перших порах Компартію Німеччини обманював саме радикалізм нацистів, і вона вважала фашизм «побічним продуктом революційного процесу», не одразу розпізнавши в ньому серйозну політичну загрозу. Отже не варто ігнорувати спрямованість, «політичний вектор» тенденцій — радикальність оманлива.

Не зайве підкреслити це саме за наших умов, оскільки ставлення до порівняно недавнього минулого заважає нам чітко побачити, «де праве, а де — ліве». Адже сталінізм зростав саме з ультралівих тенденцій у комуністичному русі. Курсу на побудову тоталітарної моделі передувало відновлення лівацьких традицій «військового комунізму» громадянської війни. Отже, ностальгія за сталінізмом, будучи консервативною і, отже, «правою» суспільною тенденцією, за своїм змістом належить до таких же лівацьких орієнтацій, як і надзвичайно радикальні рухи під гаслами «геть кооперативи» і подібними популістськими закликами. Мабуть, специфікою нашого суспільного життя є такі карикатурні політичні явища, як «ліво-консервативні» тенденції. Але ця потворність тільки відбиває аномалії суспільного розвитку. «Ліво-права» демагогія може стати знаряддям і примітивного «зрівняльного соціалізму», що історично збанкрутував, але живиться невдоволенням мас соціальною несправедливістю, і засобом антиперебудовних бюрократичних сил для відволікання уваги від назрілих проблем демократизації суспільства. Аналогічно і вкрай радикальні демократичні гасла на ділі нерідко виявляються правим, консервативним радикалізмом, оскільки не містять конструктивних начал і орієнтовані лише на минуле.

Однак і введення подібних «векторів» не забезпечує повноти оцінок. Корисно розглянути конкретні структури і тенденції як прояв певних рухів, розширивши часові рамки.

Дещо огрубляючи справу, можна сказати, що серед визвольних, антидеспотичних, антиконсервативних рухів останніх двох століть розрізняються три основні групи: національні, демократичні та соціалістичні рухи.

Слова «нація», «вітчизна», «патріот», саме поняття національної свободи увійшли в політичний побут переважно після Великої французької революції. Все XIX століття відшуміло під гаслами національно-визвольної боротьби пригноблених народів, національної справедливості; останньої чверті минулого сторіччя декому вже здавалося, що національні рухи належать до минулого. Потрібні були дві світові війни, щоб прийшло усвідомлення фундаментальності такого соціального явища, як рух за національну свободу і справедливість.

Ми звикли розцінювати національний рух лише з позицій інтересів соціальних класів. Немає жодних сумнівів, що національні рухи використовуються (або ігноруються) різними соціальними силами в їх класових інтересах. Але на цій підставі заперечувати наявність і відносну самостійність національних цінностей — означало б проявляти очевидну сліпоту. Любов до батьківщини, до «свого» така ж природна, як любов до «свого» в побутово-сімейній сфері.

На перший погляд національний рух має «праву» орієнтацію, оскільки спрямований на традиційні цінності минулого. Насправді це не завжди так. Проявом гострого, болючого патріотизму може бути саме особлива чутливість до чорного, потворного, антигуманного у власній історичній традиції, гостра національна самокритичність, що характерна саме для тих представників національних рухів, які орієнтовані на майбутнє. Це є передумовою не лише збереження, а й розвитку національних традицій. Шлях до розвитку національного доробку закритий для тих, хто сприймає традицію лише як привід для розчулення й замилування, для протистояння «чужому». Хоча не можна не відзначити, що під маскою національної самокритичності в право-радикальних течіях нерідко приховується критика гуманного, загальнолюдського змісту національної традиції (такою була критика фашистськими течіями власної національної «мрійли-

вості», «бездіяльності» та «м'якотілості»). Націоналістичний правий радикалізм, висуваючи політичні утопії, на ділі орієнтувався на найархаїчніші міфологеми і в двадцятому цивілізованому столітті призводив до спалахів найжахливішого дикунства.

Наше століття також продовжило традиції демократичних рухів, що виникли на грунті сформованого на буржуазних засадах громадянського суспільства в Європі та Америці. Немає потреби характеризувати рухи за політичну демократію. Відзначимо лише, що XIX століття наочно продемонструвало недостатність самого лише демократичного розв'язання проблем політичного устрою суспільства заради досягнення соціальної справедливості. Політична демократія може бути прикриттям для не контрольованої законом, «неформальної» велетенської влади — влади грошей, що попиратиме соціальну справедливість. Громадянське суспільство може залишатись суспільством незалежних індивідів, але лише тих, чия незалежність зумовлена більш-менш значною приватною власністю.

Не будемо вдаватись до дискусії про те, що ж таке «справжній» соціалізм — сьогодні це питання менш ясне, ніж десяток років тому. Досить підкреслити, що саме слово «соціаліст» у найширшому його розумінні й означало прихильника руху за соціальну справедливість щодо бідних, позбавлених власності членів суспільства, руху проти всевладдя «грошового мішка».

Поминаючи всі складні перипетії розвитку соціалістичного руху, зазначимо факт, до якого ми ще не зовсім звикли: в рамках соціалістичних ідеалів виявилась можливою реалізація такої страхітливої політичної та економічної моделі, антигуманний, нелюдський характер якої важко уявити. Боляче усвідомлювати, що перший історичний досвід побудови соціалістичної держави призвів до таких глобальних трагедій. Але неправомірно ставити питання так, як іноді його чуємо від людей, нездатних вчитися в історії: мовляв, не може бути, щоб сім десятків років ми будували щось «не те»! Щодо власного народу, власної історії тоталітарна реалізація соціалістичних ідеалів минулого століття стала серією злочинів всесвітньо-історичного масштабу, яка відкинула нас до грані морально-політичного здичавіння. І це не може мати жодного історичного виправдання. Не можна також не бачити, що для демократичних, національно-визвольних і соціалістичних сил в усьому світі сам факт існування соціалістичної системи у нашій країні, бодай у тоталітарній формі, в цілому нерідко був колосальним позитивним чинником: спираючись на нього, і робітничий рух, і антифашистські, і національно-визвольні рухи світу здобули ряд історичних перемог. Це не виправдує сталінського тоталітаризму. Але було б помилкою на цій підставі не бачити глобального, фундаментального характеру соціалістичного руху, як руху за соціальну справедливість, що коріниться в найдавніших формах усвідомлення загальнолюдських цінностей. Сталінщиною не вичерпується наша соціалістична спадщина.

Жоден серед відзначених всесвітньо-історичних рухів — ні національний, ні демократичний, ні соціалістичний — сам по собі не гарантує людині і людству щастя та прогресу, тільки певне сполучення всіх трьох орієнтацій може забезпечити реалізацію віковічних прагнень до свободи, добробуту і справедливості. Власне, саме цього висновку дійшов В. І. Ленін у роки першої світової війни, під час дискусії про право націй на самовизначення: вся складність політики полягає у тому, щоб сполучити вимоги соціалізму з вимогами демократії, в тому числі демократичного розв'язання національного питання. Досвід усієї світової історії ми мусимо врахувати сьогодні, коли настійливо шукаємо адекватні для нашого часу форми сполучення всіх трьох ідеалів і видів цінностей.

Громадсько-політичні рухи, що виникли в добу перебудови, стали також національними рухами — принаймні в значній своїй частині. Перед ними по-новому постали проблеми історичної традиції. Це повною мірою стосується і Народного руху України за перебудову. Хотілося б зробити кілька зауваг з цього приводу.

У передреволюційні часи поширився вислів «український рух». Це пояснюється тим місцем, яке в політичному житті Російської імперії посідало слово, мовлене українською. Як відомо, офіційна урядова позиція коливалась між цілковитою забороною української мови як такої, що «не існувала, не існує і не може існувати» і частковими її дозволами, обмеженими і системою утисків, і наслідками вікової русифікації. За цих умов події в світі української літератури, театру, музики тощо неминуче ставали громадсько-політичними подіями, явищами «українського руху».

Як і кожен рух у всі часи, «український рух» не був політично і соціально однорідним, у ньому проявлялися різні і протилежні тенденції. Історики й критики сталінської доби карикатурно зображали ці явища, змальовуючи справу так, ніби ледве не головними ворогами Шевченка були Куліш і Костомаров, а не царський режим, котрий душив Україну. Тим часом за всієї відмінності особистостей та ідейно-політичних настанов людей, що їхні імена треба нагадувати — Костомарова, Шевченка, Куліша, Білозерського, Навроцького, Гулака та інших,— було Кирило-Мефодіївське братство як перший яскравий вияв «українського руху» XIX століття з платформою та морально-політичними настановами, серед яких була, між іншим, і така: братство не визнає принципу «мета виправдовує засоби».

Засліплені однобічно трактованим критичним зауваженням, зробленим В. І. Леніним на адресу Михайла Драгоманова (а також, додамо, й І. Франка) з приводу позицій лідерів «українського руху» щодо польського повстання 1863 року, наші офіційні історики і ідеологи по суті замовчали та перекреслили внесок, зроблений до «українського руху» видатним політиком, ученим, літератором, людиною безмежної відданості справі України, глибокої порядності і органічного інтернаціоналізму. Одначе саме Михайло Драгоманов надав українському суспільно-політичному і культурному рухові тієї орієнтації на вищі досягнення цивілізації, в тому числі російської культури, тієї самокритичності, яка дала йому змогу стати явищем європейського порядку і створювала основи для саморозвитку. Далеко не все, що писав Драгоманов, адекватно сприймалося сучасниками; мабуть, крім Франка, найповніше продовжила все цінне в його доробку племінниця, Леся Українка. Чимала частина наддніпрянських прихильників Драгоманова на ділі залишилася в межах культурництва, поміркованого аж до консерватизму, що призвело до конфлікту у 80-х роках. Тим не менш можна упевнено сказати, що в українському національному русі другої половини XIX століття існувало впливове крило, орієнтоване на демократію і соціалізм, чуже національній обмеженості, найбільш плідне в культурному розвої.

Двадцяте століття як для Наддніпрянської, так і для Західної України — це вже століття відкритої політичної боротьби політичних партій, і про «український рух» важко вже говорити, не взявши цей вислів у лапки. Проте справжні партії виникають лише після Лютневої революції, ідейним центром різноманітних українських політичних течій залишається редагований професійним істориком Михайлом Грушевським «Літературно-науковий вісник», що видавався спочатку у Львові, з 1907 року — в Києві. Центральна Рада перших місяців після повалення самодержавства ще довго була громадсько-політичним центром, що представляв різні угруповання і не одразу став зародком української буржуазно-демократичної державності. Голова її Грушевський умудрявся вести засідання, не відриваючись від коректури своєї «Історії України-Русі».

Історія Центральної Ради, її злету й падіння, політичних успіхів і провалів сповнена драматичних колізій, які годі сподіватися охарактеризувати кількома рядками. Відзначимо, що не випадково в кінцевому підсумку і Грушевський, і створена Винниченком, колишнім головою Генерального секретаріату Ради, Українська комуністична партія (за винятком його самого), і багато діячів Ради — Єфремов, Чеховський та інші, не кажучи вже про лівих українських есерів — «боротьбістів», стали лояльними громадянами УРСР. Мало відомостей про боротьбу демократичного крила Центральної Ради з тими радикалами, яких Грушевський у «Споминах» прямо називав фашистами. Ідеологом цих радикалів на початку століття став Міхновський, котрий ще студентом написав книжечку «Самостійна Україна». Ця книжка стала маніфестом правого екстремізму, попередницею писань Донцова 20-х років, витоком ідеології пізнішої ОУН. Сам Міхновський виплив після Лютневої революції в уніформі тилового поручика і очолив військові організації «українського руху». Саме

для того, щоб замінити фашиствуючого екстреміста, рекомендовано було лідерами Ради на посаду військового керівника Симона Петлюру — журналіста, соціал-демократа, не антисеміта (автора передмови до однієї єврейської п'єси)... Петлюра дуже швидко обманув сподівання Грушевського і Винниченка, очоливши кола новонародженої української войовничини — особливо після її посилення за рахунок галицьких стрільців під командою Коновальця, майбутнього провідника ОУН... Громадянська війна привела до остаточної поразки демократичне крило «українського руху».

До чого ці спогади, паралелі, алюзії? Адже громадсько-політичні рухи сьогодення — не продовження далекого минулого, вони народжуються на зовсім новій соціальній основі, покликані до життя новими, перебудовними завданнями! Але хіба ми байдужі до історії соціалістичних рухів, особливо зараз, коли на порядку денному — оновлення соціалізму? Хіба не час дбайливо вивчити світовий досвід демократичного самоврядування? Коли виявляється, що не забуті національні знамена, хіба не треба добре знати все, що за ними стоїть, не закриваючи очі на зловісне, не викидаючи з пам'яті благородне, враховуючи повною мірою уроки історії?

На нас чекає велика праця по перегляду традицій національно-визвольного, демократичного і соціалістичного руху, традицій, однобоко і спотворено висвітлюваних протягом десятиліть. Не задля того, щоб зручно влаштуватися серед спогадів про минувшину. Великий усенародний рух до оновлення соціалізму, ініційований кращими силами партії, матиме перспективу, якщо він зуміє бути конструктивним, буде спрямований на майбутнє. Всього вистачатиме у цьому русі — адже за довгі роки нагромаджено багато розчарувань, образ, а то й озлоблення. Не можна сподіватися, що такий рух буде стерильним і одноманітним. Все є і все буде в ньому, що є в суспільстві,— і здорового, і нездорового. Буде і свій лівий, і свій правий фланг, і поміркованість, і радикалізм — і пора відвикнути від думки, що знайти правильну позицію просто, достатньо лиш визначити, де ліво, а де право, і влаштуватись посередині.

Одне можна сказати точно: гуманістичний і прогресивний зміст суспільного руху буде втрачено за межами тієї сфери, де поєднуються демократизм, національна і соціальна справедливість. Тільки так, щоб одне не шкодило іншому, можна рухатись уперед. Де ця міра — наперед не дано знати нікому, суспільне життя — це не експеримент на людях, але й не тупцювання на місці, воно завжди — пошук.

Народний Рух України за перебудову не є прямим продовженням жодного з традиційних рухів минулого. Він виник за специфічних перебудовних обставин як своєрідна відповідь громадськості на дії різних соціальних сил, передусім як одностайне і категоричне «ні!» консервативним силам, що хотіли б відтягнути республіку кудись до застою, а то й — до відвертої сталінщини. Загальнодемократичний напрям цього умонастрою очевидний. Разом з тим склалося так, що з перших кроків Руху у вічі впадало насамперед його національне обличчя. Чи сталося це тому, що національні теми і символи сприймаються найбільш емоційно, чи тому, що найпалкішими прихильниками Руху виявились якраз групи з національними орієнтаціями,— так чи інакше, Рух для багатьох є Рухом українським. Що ж, і це — правда, тільки далеко не вся. Рух категорично проти гасла «Україна для українців». Серед його друзів і прихильників — люди всіх національностей, не кажучи вже про підтримку Руху національно-культурними товариствами — польським, єврейським, татарським та іншими. Чи буде Рух водночас продовжувачем традицій боротьби за соціальну справедливість, соціалістичних в найширшому сенсі слова традицій? Оскільки Рух — не політична партія, він може не приймати чітких соціально-політичних програм — його покликання у тому, щоб згуртувати всіх, хто за свободу, добробут, справедливість.

І ще. Пригадаймо і ніколи не забуваймо принцип, покладений в основу великих «кирило-мефодіївців»: неприпустимо діяти так, ніби мета виправдовує засоби. Згадаймо, від чого застерігали Драгоманов і Франко російських народників-терористів, їхні пересторога щодо загрози «одержавлювання», ми б сказали — авторитаризації визвольних рухів. Згадаймо, якою немічною перед розхристаними силами ненависті ставала благонамірена демократія, коли проливалася перша кров. Політик насамперед зобов'язаний осягати результати своїх дій. Від цього не вільний і широкий громадсько-політичний рух. Але останній може і повинен виходити з повеління совісті і рахуватися передусім із сумлінням, керованим загальнолюдськими цінностями. Інакше будь-який рух перетвориться на чергову політичну комбінацію. І знову катастрофічно збіднє політичний ландшафт суспільства, знову громадянське суспільство стане неповноцінним. А без його самодіяльності нам не підняти тих проблем, що висуває перед нами життя.

ЧИ САМОТНІ МИ У ВСЕСВІТІ?

Ностальгія за братами по розуму

Ось уже 30 років людство сподівається почути поклик зірок, надісланий із Всесвіту. Та перш ніж шукати чиїсь сліди «на курних стежинах далеких планет», треба, як виявилося, знайти такі планети. Тоді-то й буде ясно, в який бік націлити земні телескопи.

Як же шукають планети? Побіля яких зірок? Що відбувається у космічних безоднях? Про все це наш кореспондент **Володимир САФРОНОВ** *мав розмову із заступником директора астрономічної обсерваторії Харківського університету ім. Горького кандидатом фізико-математичних наук* **Володимиром Анатолійовичем ЗАХОЖАЄМ** *— одним з небагатьох у нашій країні вчених, котрий присвятив себе пошукам планет позасонячної системи.*

В. Сафронов. Навколо такої зірки, як наше Сонце, обертається дев'ять планет у тому числі й Земля. Виходячи з астрономічних даних, можна твердити, що з-поміж мільярдів зірок, які входять до складу нашої Галактики, велика кількість таких, що самі мають власні планетні системи. Крім нашої Галактики і видимої частини Всесвіту, існує безліч інших галактик з такою ж кількістю зірок, як і в нашій. Не виключено, що й там є планети. Важко навіть уявити, що вдасться побачити їх із Землі, роздивитися у телескоп. Чи мають астрономи якінебудь відомості про такі віддалені космічні об'єкти?

В. Захожай. На жаль, ми не маємо змоги спостерігати за планетами, які обертаються навіть довкола найближчих до нас зірок, із Землі — так далеко вони розташовані од нас. Великі наземні телескопи здатні зафіксувати зірки, у 10 мільярдів разів слабкіші від найяскравішої зірки нашого небосхилу — Сіріуса. Але й цього виявилося недостатньо, аби побачити планети-гіганти найближчих до нас зірок. Маємо ще підвищити чутливість наших телескопів принаймні у 1000 разів! Уявімо тепер, що це нам удалося. Тож чи роздивимося позасонячні планети з поверхні Землі? Мабуть, ні. І з багатьох причин. Сяйво такої планети потьмянішає у тисячі разів, допоки світло від неї здолає шар земної атмосфери. Опріч того, наша атмосфера поглинає й розсіює світло — завдяки цьому спостерігаємо світіння нічного неба. Усе це не дає змоги побачити із Землі слабкі джерела світла.

Певен: якби вдалося вивести телескопи у космос, вони одразу б прозріли. Нині вже є досвід виведення їх на межі Землі на орбіту, де вони приймають випромінювання в ультрафіолетовому, інфрачервоному та інших діапазонах. Найближчими роками почнуть діяти телескопи, з допомогою яких розпочнемо пошуки планет із космосу.

В. Сафронов. Як же чинять учені, не маючи можливості вести безпосередні

спостереження? Адже передрікають наявність планет у деяких зірок.

В. Захожай. Прогнози можна робити, вивчаючи рух поблизьких зірок. Такі дослідження велися ще з 30-х років нашого століття. Тоді й помітили, що рух цей хвилеподібний (а не прямолінійний) і пояснювали його наявністю в зірок невидимих супутників. Спромоглися обчислити їхню масу. Пізніше з'ясували, що деякі траєкторії зірок, скажімо, дуже близької до нас зірки Барнарда, зумовлені існуванням неподалік неї кількох планет-гігантів. Звичайно ж, остаточний висновок можна зробити, тільки провівши пряме спостереження. Мушу сказати, що сьогодні існує близько 20 методів виявлення планет біля далеких зірок. Але більшість із них можна використати лише після створення відповідної матеріальної бази.

В. Сафронов. Я знаю, що десять років тому ви запропонували новий метод пошуку планет і разом з професором вашого університету Ю. В. Александровим переглянули підхід до самого визначення поняття «планета»...

В. Захожай. Ми займалися методом, який у сотні разів підвищить роздільну здатність великих телескопів, тобто практично наблизить її до теоретичної. Тоді ми замислилися: а чи не можна, визначаючи за допомогою цього методу діаметри зірок, побачити невидимий супутник у момент проходження ним навпроти диска зірки? Ми розробили спеціальну методику досліджень й апробували її на власній установці. І довели принципову дієздатність нашого методу.

Тим часом з'ясувалося, що ніхто навіть не порушував питання про те, що ж треба розуміти під словом «планета», якщо вона не належить Сонячній системі. Планетою вважали небесне тіло, на якому вже вщухли термоядерні реакції. Начеб і зрозуміло, і розумно. Та лише на перший погляд. Коли ми вдалися до аналізу, то виявили цілий ряд космічних об'єктів, які не знали куди віднести, ба навіть яку назву їм дати.

В астрономії зіркою вважають об'єкт, маса якого дорівнює не менш як семи—десяти процентам від маси Сонця. А ми передбачали такі, де не відбуваються термоядерні реакції, а їх речовина перебуває в особливому стані. Такі тіла ми назвали субзірками. Нічого схожого не побачиш на планетах, речовина яких наближається до нашої, земної.

Якщо вже вести мову виключно про нашу Галактику, то загальне число зірок у ній, гадають, дорівнює приблизно 200 мільярдам. І либонь про одну з-поміж них — Сонце — ми знаємо абсолютно достеменно: в неї є планети. Одначе, з огляду на деякі міркування, можна вважати, що практично кожна поодинока зірка має планетні системи або суперзірки. Чи можна їх виявити? Так. З технічного боку це річ реальна, але знадобиться космічний телескоп і спеціальна апаратура. Здійснення такої програми допоможе дізнатися, де і скільки на околицях Сонця і навіть усієї Галактики існує планетних і суперзоряних систем. Якщо зазирнути у майбутнє, то такий захід — чи не перший крок у здійсненні міжзоряних перельотів.

В. Сафронов. При АН СРСР є нечисленна робоча група, яка займається проблемами пошуку позасонячних планет. А ви, Володимире Анатолійовичу,— вчений секретар цієї групи. Не секрет, що багато в чому роботи групи тримаються на самому лише ентузіазмі її прибічників... А втім, це можна зрозуміти. Хоч як пишаємося ми нинішніми здобутками нашої цивілізації, у масштабі космосу ми либонь слабенький вогник, який не так-то просто розшукати.

В. Захожай. І все одно ми сьогодні працюємо над проблемою пошуку позасонячних планет, послуговуючись математичними методами. І досягли певних успіхів. Це завдання — одне з актуальних в астрономії. Зараз американці мають намір запустити спеціальний супутник для вивчення найближчих зірок, до речі, і для пошуку планет навколо них.

За нашими підрахунками виходить, що кожна четверта-п'ята зірка має планетну систему. Це вже суто наукові результати. Користуючись одержаними формулами, можна передбачити такі зірки. Вже відомо кілька, що їхні маломасивні супутники можна вважати планетами. Звичайно, остаточний висновок — після безпосереднього спостереження, яке поки що неможливе.

В. Сафронов. Мені здається, що питання пошуку далеких планет можна узгодити з проблемою вивчення позаземного життя. Справді-бо, якщо планет так багато у Всесвіті, то чому б поміж них і не натрапити на таку, де є умови для виникнення життя і навіть розуму? В одному з документів, підготовлених ученими багатьох країн світу і призначених для конференції ООН з досліджень та використання космосу в мирних цілях, зовсім недавно було записано таке: «Вірогідно, на певних планетах, які обертаються навколо певних зірок, виникло життя так само, як воно зародилося на Землі. Вірогідно також, що подеколи воно, здолавши ряд етапів біологічної еволюції, сягнуло розумної стадії». Вчені зазначили, «що, можливо, існують цивілізації, старші віком за нашу на мільйони років». Яка ваша думка з цього приводу?

В. Захожай. Якщо існують планети, схожі на Землю, то обидві проблеми збігаються. Як на мене, життя можливе на планетах лише земного типу. Йому потрібна тверда поверхня, атмосфера, певна освітленість планети, тепловий баланс, більш-менш стійкі метеорологічні умови. Якщо все це буде, то на таких планетах можливе життя.

В. Сафронов. Ви маєте на думці життя, схоже на Земне? Тим часом сьогодні вже сміливо ведуть мову по існування тих або тих форм життя за різних умов середовища. Ще Ціолковський свого часу писав, що «теоретично будь-яка енергія здатна підтримувати життя». Американські фізики Файнберг і Шапіро пропонують навіть класифікацію вірогідних форм життя у космосі. На їхню думку, існують, приміром, радіоби, що оселилися у міжзоряних хмарах і являють собою складні агрегати атомів, які перебувають у збудженому стані. Чи, скажімо, лавоби — організовані структури з кремнію, котрі населяють озера з розжареної лави на дуже гарячих планетах. А термофаги, до слова, це — різновид космічного життя, котре живиться енергією, видобутою з різниці температур в атмосфері або в океанах планети.

Це життя не схоже на наше, воно, так би мовити, безтілесне, невідчутне на дотик, тож чом би матерії й не прибрати таку ось форму? Ми ніяк не позбудемося стереотипу якогось дубліката людської цивілізації, схожого на нас і своїм обличчям, і діями, і способом існування.

В. Захожай. Коли на якійсь планеті з'являться або вже є умови, сприятливі для виникнення високоорганізованих систем, то, мабуть, не обов'язкова поява в процесі біологічної еволюції саме «людиноподібного» розуму. Шляхи, якими відбувається еволюція, у різних районах космосу неоднакові. І якщо обговорювати цю проблему з погляду науки, то послуговуватися маємо лише наявним досвідом. А ми можемо спиратися тільки на земне життя. Ніякого іншого, крім «виконаного» природою у білковому варіанті, люди не знають. Можна, ясна річ, уявити будь-яке інше життя, але для остаточного висновку потрібні факти.

В. Сафронов. Якщо вже йдеться про факти, то мені хотілося б обговорити з вами повідомлення дослідника Лисевича, котрий вивчав давньокитайські папіруси і знайшов у них багато цікавого й незвичного. Старовинні документи начебто незаперечно свідчать: Землю відвідували представники позаземної цивілізації в районі річки Хуанхе. Лисевич зазначає, що ці документи оповідають про мудрих і гуманних «синів неба». У переддень народження одного з них — Хуанді — «сяйво великої блискавки оперезало зірку Цзи у сузір'ї Ковша». В оповідках про Хуанді чимало міститься такого, що примушує замислитись. «Сини неба» допомогли людям, навчивши їх багато чого. Помічники Хуанді вели астрономічні спостереження. У рукописах розповідається про створення й використання складних і незрозумілих апаратів і пристроїв. Відомо, наприклад, що Хуанді виготовив величезні металеві дзеркала. Він також створював і застосовував деякі пристрої, названі «дивовижними триногами». Для цього теж використовував метал. Під триногами не запалювали вогню і не виповнювали їх водою, як ті, що призначалися для приготування їжі. Триногу можна було рухати й зупиняти. Вона була здатна нагромаджувати інформацію й якимось чином впливати на сили гравітації — ставати легкою і важкою. «Тринога скидалася на дракона, що летів серед хмар», а незабаром той-таки дракон з'явився насправді й забрав із собою Хуанді разом з його супутниками — вони повернулися на свою зірку.

Хуанді і основна група його помічників діяли у Північному Китаї — там, де й зародилося ядро китайської цивілізації. А на півдні працювали істоти, про які навіть важко сказати, що то було: живі істоти, автономні механізми чи роботи, керовані живими істотами. У стародавніх джерелах їх названо «Чи Ю та його брати», з чого напрошується висновок — вони схожі один на одного і до того ж — неживі.

За твердженням Лисевича, в уяві мимоволі постає група складних автоматів, що дуже скидаються на роботів. І лише одним з них керувала жива істота, схожа на людину. Її давні китайці сприймали як неподільне ціле з апаратом. Перегодом тільки її одну й поховали у долині Хуанхе — роботів же кудись відправили...

Погодьмося, давні рукописи — це документ, до якого треба поставитися досить серйозно. Правда, як пише й сам Лисевич, давньокитайські рукописи неоднозначні, їх важко тлумачити, але й вигадати такі ось казочки про роботів та літальні триноги за тих часів навряд чи спромоглися б люди просто так, на порожньому місці.

В. Захожай. Так, я знаю цю працю Лисевича, де він висловлює думку, котра з'явилася в нього під час знайомства з давньокитайськими рукописами: Землю відвідували інопланетяни. Астронома насамперед тут зацікавить посилання на район неба, звідки, за давніми текстами, прилетіли інопланетяни. Це — невелике сузір'я Сюаньюань, точніше

район його найяскравішого світила — Регула (із сузір'я Лева). Двадцята за яскравістю зірка на нашому небі, вона, на жаль, досліджена мало. Є думка, що в цьому районі, можливо, існують планети і на них навіть є цивілізації. Але це доволі проблематично. Справа у тому, що водню — пального для зірки — тут вистачить не більш як на 300 мільйонів років. Цього часу замало для утворення планет в околицях Регула з газо-пилової туманності. І навіть якщо на одній планеті й зародилося б життя, Регул у цей час має розширятися, перетворюючись на зірку-гігант. А термін її життя — менш як 100 мільйонів років, чого абсолютно недостатньо для еволюції життя від найпростіших мікроорганізмів до розумної цивілізації.

Але сузір'я Лева цікаве не тільки цим. Я знаю, що ваш журнал писав про таємничу радіолуну, виявлену у 20-х роках дослідником К. Штермером. Тоді спостерігали загадкове явище, що до його аналізу поверталися неодноразово. Тих років спостерігачі різних районів чули луну — сигнали, що надходили не знати звідки із затримкою у кілька секунд після того, як відзвучав основний сигнал. Радіолуна не поверталася одразу ж, як того вимагала природа, а... затримувалася десь по дорозі! То було нечуване зухвальство, порушення всіх правил радіогри. І тому луна, що запізнювалася, стала центром уваги вчених.

1973 року англійський астроном Д. Лунан висловив припущення: у нашій Сонячній системі побував зонд з іншої цивілізації. А луна, що надходила із затримкою, є кодом, що вказував на певний район нашого неба. Лунан вважає, що сигнали 20-х років можна розглядати як зоряні карти. 1974 року група астрономів із Болгарії, очолювана І. Івлевим, теж дійшла думки, що ці сигнали несли зображення зоряного неба, а саме — частини сузір'я Лева і настійно вказували на зірку Дзета! Лисевич пише, що «важко уникнути спокуси й не нагадати, що Дзета Лева саме входить у стародавнє сузір'я Сюаньюань». Але з точки зору астрофізики Дзета Лева схожа на Регул з тією лише різницею, що в її надрах вигорів водень, і вона вже перебуває в стадії зірки-гіганта, тобто не виключено, що власні планети в неї є, а от цивілізації, мабуть, немає.

В. Сафронов. І все ж, стародавні міфи, виявляється, якоюсь мірою перегукуються зі сміливими сучасними гіпотезами астрономів. А це — невичерпне джерело для роздумів...

Антропологічні особливості українського народу

Професор Федір ВОВК

2. Зріст

Щодо зросту українського населення, то всі, як давніші, так і новіші, починаючи з Чубинського, письменники та дослідники визнають його **вищим за середній** чи **високим.** Але, як і інші антропологічні ознаки, зріст також до певної міри варіює в різних частинах України, і ці варіації дуже цікаво розібрати.

У **північній** смузі України найменшим зростом, що трохи навіть не досягає середнього, відзначається населення східних повітів Чернігівщини по лівому березі річки Десни (1649 мм). Далі йдуть південні повіти Чернігівщини на південь од Десни (1659 мм). За Дніпром у Радомишльському повіті на Київщині зріст майже такий самий, як і на південній Чернігівщині (1657 мм), а на Волині, у північно-східній та північно-західній частині її, помітно навіть деяке зниження зросту (1643 мм та 1656 мм). Найвище на цілу північну смугу виходить населення українських повітів на Курщині (1663,5 мм). Отже, тенденція послідовного підвищення зросту зі сходу на захід, хоч і помітна, але вона сильно переривається під впливом почасти сусідніх етнічних елементів, про що буде сказано далі, а почасти, мабуть, і від того, що тут заховалось старовинне населення країни; за докази щодо останнього факту скажемо потім, а поки що звернемо тільки увагу на порівняно невеликий відсоток малого зросту в північній смузі, на досить великий відсоток високого та сильну перевагу зросту, що наближається до середнього.

В **середній** смузі України, в східній частині її, найнизькорослі населення знаходиться, мабуть, на Харківщині, де Краснов вичислив середній зріст 1642 мм, а з даних Еркерта — виходить

Продовження. Початок у № 1 ц. р.

1645 мм. Але й тут ці цифри виходять дивно малі, коли порівняти їх з тими, що одержав Кондрашенко, який знайшов у Зміївському та Ізюмському повітах середній зріст 1682 мм. На Вороніжщині, згідно з дослідами Прохорова, середній зріст населення більший, а саме — 1658 мм. Далі, у північно-східних повітах Полтавщини, згідно з цифрами Чикаленка та Руденка — 1675 мм, а в південно-західних — 1702 мм. На правому боці Дніпра на Київщині, як спостеріг Дібольд, зріст досягає 1669 мм, а згідно з дослідами Алешо — 1679 мм та Артюхова (Звенигородський та Таращанський повіти) — 1690 мм. На Поділлі, як спостеріг Крижановський, зріст також дуже високий: для північних повітів Крижановський дає нам цифру 1683 мм. Але на південно-західній Волині, як показують проміри Сахарова, зріст одразу ж падає до 1663 мм. У Галичині він знову підвищується, хоч і зі значними скоками: згідно з моїми промірами у центральній Галичині зріст досягає 1664 мм та на півночі — 1682 мм, а в північно-східній частині, як спостеріг Раковський,— 1684 мм; в горах у північних бойків зріст знову сильно знижується, доходячи до 1664 мм, далі у лемків він трохи вищий, і тільки у центральних бойків (тухольців у Коперницького) сягає помірної висоти (1667), а в колишніх угорських русинів, що, мабуть, вплинули і на центральних бойків, завдяки великій (тепер залізниця) дорозі через Карпати, зріст досягає 1677 мм. Отже, у середній смузі України можна дедалі ясніше помічати послідовне підвищення зросту зі сходу на захід, але знову-таки зі значними перервами, що їх пояснити, однак, не викликає жодних труднощів. Цифри Краснова для Харківщини взято, головним чином, з промірів міського населення Харкова, що здавна був головним пунктом великоруської іміграції, тому вони й нижчі за цифри для Вороніжщини. На південному заході Волині, як це ми вже бачили та ще побачимо, був великий колонізаційний рух мазурів; аналогічні впливи спричинились до зниження зросту у лемків, а особливо у північних бойків, де, однак, головну роль щодо зменшення зросту, відіграло, мабуть, мешкання в чорних хатах та погане харчування — вівсяні пляцки замість хліба.

Нарешті, у **південній** смузі України маємо виключно зріст або високий або такий, що значно наближається до нього; але й тут знаходимо також певні хитання, що стоять в залежності від місцевих етнічних умов. На Кубані, яка лежить найдальше на схід, зріст чоловічого населення (проміри Гільченка — 1700 мм, а мої та Чикаленкові — 1709 мм) може стати поруч з таким самим високим, а то, може, ще й вищим зростом населення Катеринославщини, де в східній частині досягає 1716 мм, а в західній частині знижується до 1700 мм. Ці місцевості посідають винятковe становище щодо зросту, і в інших частинах України зріст населення вже не такий високий,— спочатку він трохи знижується, а далі послідовно підвищується. На Херсонщині, як показують проміри Чикаленка та Шульгіна, він не більший як 1675 мм, понад річкою Бугом на Поділлі зріст трохи вищий — 1686, а понад Дністром ще вищий — 1691 мм. Щодо Карпат, то, за винятком північної частини південних бойків (1662 мм), зріст там ще підвищується та ступенево досягає 1700 мм; у галицьких гуцулів — 1690 мм, у буковинських — 1696 мм і нарешті у колишніх угорських — 1700 мм. Найдальший західний острівець український, у Бачці, також відзначається дуже великим зростом (1684 мм), що наближається, як і зріст гуцулів, до високого зросту південно-західних слов'ян.

Озираючи тепер загальним поглядом цифри зросту українців, ми бачимо передусім, що вони надзвичайно рідко спускаються нижче середнього, а навпаки, в більшості місцевостей досягають цифр високого зросту та й переходять за нього. Середній зріст українців взагалі, на підставі наведених нами цифр, рівний 1673 мм.

Географічно зріст українського населення розподіляється під впливом переважно етнічних умов, що не становлять особливих труднощів для їх з'ясування. Ми тільки-но бачили, що найбільшого розвитку зріст українців досягає у південній смузі й, головним чином, у місцевостях, які зв'язують українців з близько з ними спорідненими групами південних слов'ян, що, як відомо, відзначаються високим, а часто й дуже високим зростом (серби — 1695 мм, сербо-хорвати, за Івановським — 1692 мм, а за Денікером — 1700 мм, босняки — 1723 мм та герцоговинці — 1759 мм). Посуваючись на захід, ми бачимо дуже помітне зниження зросту у південних бойків, мабуть, під впливом загальних причин, що призвели до зниження зросту у населення Галицької рівнини взагалі, а саме під впливом польського панування та проникнення польського елементу до країни у великих масах (зріст українців на південному Поділлі та Херсонщині дуже високий, а на Катеринославщині досягає рівня, що перевищує навіть зріст гуцулів). Особливо високий зріст кубанських козаків залежить, явна річ, головно від того, що предки їхні були з добірної, найбільш розвиненої фізично частини українського населення (запорожців), а крім того, мабуть, ще й од

шлюбів з місцевими жінками різних кавказьких племен, серед яких, наприклад, осетини досягають — 1692 мм. В середній смузі України, на заході, у північних бойків та лемків знову виявилось близьке сусідство польського населення, яке трохи послаблюється, однак, близьким сусідством словаків (1683 мм) та чехів (1667 мм). Далі, на північному Поділлі, на Київщині та Полтавщині, зріст підвищується і зовсім падає на Харківщині та на Воронізщині, де українці стикаються з великоросами (середній зріст — 1657 мм), що їх нижчий зріст теж залежить від інородних, головним чином фінських низькорослих елементів (мордва — 1643, зиряни — 1628 мм, черемиси — 1615 мм та ін.), які ввійшли тут до складу слов'янського населення. Нарешті, в північній смузі України, поминаючи великоруський вплив на Курщині, на зниження зросту, яке найбільш помітно на Чернігівщині та в північній Волині, могло впливати і те, що там українське, мабуть-таки, перемішалося з литовськими, польськими та великоруськими племенами — факт, який, на думку пізніших учених, спричинився до витворення білоруського племені. На це, правдоподібно, вказують і згадані вже нами відповідно невисокі відсотки низькорослого та високорослого населення в даних місцевостях, тоді як середній зріст досягає тут значних відсотків.

Отже, ми маємо всі підстави, щоб вважати українців високорослими взагалі. Але тут постає питання, як ми мусимо дивитися на низькорослі елементи українського племені: як на останки старої низькорослої раси, що з'єдналася з великоросами, чи як на порівняно пізніші етнічні домішки, що з'явилися іззовні. Щойно наведені дані щодо географічного розподілу зросту та наші пояснення щодо меншої низькорослості певних місцевостей, особливо у північній смузі України, а також відповідно незначний відсоток малого та нижче-середнього зросту на цілій Україні,— все це дає нам, здається, право висловитись з певністю на користь того, що зростом українці становлять етнічно одноманітну високорослу масу, в основі якої ніяк не можна припустити злиття двох рас — високорослої та низькорослої.

3. Головний покажчик

За дуже важливу, з причини своєї сталості, ознаку вважають співвідношення продовжнього та поперечного діаметрів голови, що визначається так званим головним покажчиком, тобто цифрою, яка показує співвідношення найбільшої ширини черепної частини голови, до найбільшої її довжини, яку приймають за 100. Відповідно до цього головного покажчика, як етнічні групи, так і окремі індивіди поділяються на **довгоголових** (доліхоцефали), з головним покажчиком до 77,7, **середньоголових** (мезатіцефали), з головним покажчиком од 77,7 до 80,0 та **короткоголових** (брахіцефали), з головним покажчиком вищим за 80,0; в свою чергу довгоголові поділяються на доліхоцефалів та судоліхоцефалів, а короткоголові — на субрахіцефалів (од 80 до 83,3) та брахіцефалів (од 83,3 та вище). Щодо цієї ознаки, то українці, як і взагалі всі слов'яни,— круглоголові, але рівень їхньої круглоголовості (згідно з нашими обчисленнями середній головний покажчик українців взагалі рівний 83,4) у різних груп населення та в різних місцевостях має виключної ваги інтерес. Як у всіх більш-менш мішаних етнічно народів, в українців головний покажчик дає певні хитання, але ці хитання, як ми це зараз побачимо, зовсім не безладні, а навпаки, дуже многозначні, особливо, коли зіставити їх з хитаннями інших ознак.

У північній смузі України, на східному її краю, на Курщині, знаходимо в українців головний покажчик — 83,3. Далі, в східній частині Чернігівщини головний покажчик трохи вищий за середній (83,6), але в південно-західних повітах Чернігівщини він дуже сильно падає до 83,0, знижуючись на північному заході до малої субрахіцефалії (81,6). Таким чином тенденція до звищення антропологічних ознак зі сходу на захід, яка помітна й тут, переривається і тут рухом довго- та середньоголових елементів з Великоросії, Білорусії, а особливо Польщі на крайньому заході.

В середній смузі України вказані хитання менші. Найменшим головним покажчиком, як видно з промірів Кожухова на 120 суб'єктах, відзначаються українці Воронізщини (81,0), але в дослідах Лебедєва цей покажчик значно вищий та наближається до середнього (83,2), тобто й тут до певної міри повторюється те саме, що ми бачили тільки що в північній смузі. Але далі, на Харківщині, як це дослідив Еркерт на 80 суб'єктах, головний покажчик також близький до середнього (83,2), на Полтавщині, як показують цифри Чикаленка, Шульгіна та Руденка, у північно-східних повітах — 83,0, а в південно-західних — 83,5. На Київщині проміри Дібольда (на 200 суб'єктах) дають головний покажчик уже порівняно значно вищий (84,5), але Талько-Гринцевич та Алешо дають значно менший покажчик — 83,2, а Артюхов

для південно-західних повітів дає — 84,5 і для Звенигородщини та Таращанського повіту — 82,6. У північній частині Поділля головний покажчик падає до 82,3, а в південно-західній та центральній Волині доходить до 82,1, далі в Галичині звищується од 82,2 до 83,3 у лемків на північному сході та до 84,5 у центральних бойків.

Нарешті, у **південній смузі** України хитань уже немає, і головний покажчик, цілком уже брахіцефальний, іде, рівно звищуючись, зі сходу на захід, з дуже невеликим відхиленням у подністрянського населення Поділля. Найменшим головним покажчиком тут відзначаються кубанські козаки (проміри Гільченка дають 82,1, а мої та Чикаленкові — 82,6); далі, на Катеринославщині проміри Кондрашенка дали в обох її частинах по 83,3, а в Таврії — 84,5; на Херсонщині проміри Чикаленка та Шульгіна дають 83,7, на Поділлі проміри Крижановського по річці Бугу — 84,0, понад Дністром — 85,2, в Галичині, у південних бойків — 84,6, у галицьких гуцулів — 84,4, у гуцулів буковинських 85,1, в угорських гуцулів — 85,0 і, нарешті, у бачванців — 86,3.

Для пояснення вищенаведених цифр нам не потрібні будь-які зауваження, крім тих, що ми їх вже висловили з приводу пігментації та зросту українського населення. Невеликий головний покажчик українців Курщини та Вороніжщини цілком можна пояснити близькістю великоросів з їхньою малою субрахіцефалією (за Денікером — 81,1 та 82,9, а за Івановським — 82,3), яка безперечно, залежить від того, що вони проковтнули ще більше субрахіцефальних фінів (80,1), черемисів (79,2), естів (79,0) тощо. Ці самі зауваження цілком достатні й для пояснення помірної субрахіцефалії населення Харківщини. На малу брахіцефалію кубанських козаків міг вплинути головний покажчик осетинів (81,9). Трохи складніше питання про головний покажчик українців південних повітів Курщини; цей покажчик, що його вичислив Лебєдєв, дивує своєю несподіваною висотою (84,0). Ясна річ, що, до певної міри, ця цифра може підлягати сумніву, бо вона виведена з серії всього 19 людей, але, коли взяти до уваги, що в числі промірених було 36 процентів субрахіцефалів, то доведеться шукати іншого пояснення, що про нього ми скажемо далі. Потім, коли звернемось знову до порівняно малого головного покажчика в південно-західній частині Чернігівщини та на північному сході Волині, то він, як і всі інші етнічні ознаки населення цих місцевостей, мусить залежати від домішки, що також можливо, від недостатнього проникання українців в місцевості, зайняті раніше білорусами.

Ще складніше питання про досить малу брахіцефалію серед населення північно-східної частини Полтавщини. Для пояснення цього факту згадаємо тільки те, що, здається, ніде на Україні не проведено стільки експериментів для зміни етнічного характеру населення, як саме в цих місцевостях. Не кажучи вже про розпочате ще XIV століття переселення людей з берегів Бугу та Дністра, а далі про також давню імміграцію білорусів та чернігівських українців,— ще XIX століття поміщики робили спроби переселяти туди цілими селами великоросів; при цьому цікаво відзначити той факт, що це дуже мало відбилося на мові, і коли цей вплив можна помітити, то тільки в деяких етнографічних подробицях, особливо в північних повітах. Антропологічно, як це спостеріг я та Чикаленко, населення козачих сіл Полтавщини дуже різко відрізняється від колишнього кріпацького населення і своїм високим зростом, і темнішою пігментацією, і вищим головним покажчиком. Далі незначну субрахіцефалію північно-західної, південно-західної та центральної Волині треба вже інакше пояснювати. Говорячи про зріст, ми згадували вже про вузьку смугу, що тягнеться через північно-західну та центральну Волинь та кінчається в північних повітах Поділля. Явна річ, і в цьому випадку ми також маємо діло з впливом польсько-мазурської імміграції (середній головний покажчик поляків — (82,1), а на північному заході Волині міг також відбитись і вплив литовський — ятвягів (головний покажчик литовців — 81,8). Тільки тим самим впливом можна пояснити й помітну субрахіцефалію північно-східних галичан, що її сконстантував Раковський. Вплив цей виказався, однак, дуже слабким щодо галицьких горян; коли в них це й помітно, то хіба що на галицьких гуцулах, бо їх головний покажчик трохи нижчий за покажчик буковинських та угорських гуцулів. Ці останні, так само, як бачванці, і головним покажчиком знаходяться в наявному зв'язку з буковинськими румунами (головний покажчик — 86,3), почасти з болгарами (84,7), боснійськими сербами (85,7), сербо-хорватами (86,0), герцоговінцями (86,7), трансільванськими румунами (87,2), а почасти також і із західними слов'янами (чехи — 85,4, словаки — 85,4, моравські словаки — 85,3).

Ця картина середніх головних покажчиків та їх географічного розподілу на Україні, стає значно рельєфніша та виразніша, коли ми підемо трохи глибше і звернемо увагу на відсоткове співвідношення різних черепних типів у місцевостях, що дають субрахіцефальні головні покажчики. Роздивляючись з цієї точки зору цифри південно-західних повітів

Чернігівщини (головний покажчик 82,3), ми бачимо, що кількість доліхоцефалів не перевищує там 8,1%, мезоцефалів — 20,5%; але субрахіцефалів там є 31,3% і брахіцефалів — 39,5%, тобто, інакше кажучи, основну частину населення (майже 40%) становлять справжні брахіцефали. Те саме, але більшою мірою, знаходимо і в українських повітах Курщини, де загальний головний покажчик, однак, уже брахіцефальний. На Полтавщині (головний покажчик — 83,25) бачимо те саме співвідношення: 1,8% доліхоцефалів, 12,1% мезоцефалів, 36,4% субрахіцефалів і 47,9% брахіцефалів. На Київщині (цифри Алешо дають там середній головний покажчик — 83,2) — те саме: 5,7% доліхоцефалів, 11,6% мезоцефалів, 37,5% субрахіцефалів та 45% брахіцефалів. У північних повітах Поділля (середній головний покажчик — 82,3) співвідношення дуже близьке до того самого явища: 7,7% доліхоцефалів, 17,3% мезоцефалів, 32,7% субрахіцефалів та 42,3% брахіцефалів. Майже те саме бачимо і в північно-східній Галичині та на Кубані. Одне слово, в усіх перелічених нами місцевостях України з субрахіцефальним покажчиком, справжні брахіцефали, коли не переважають, маючи абсолютну більшість, то все ж перевищують чисельно навіть кількість субрахіцефалів при порівняно невеликому відсоткові довгоголових та середньоголових, тобто брахіцефали становлять корінне населення. Трохи інакші виявляються співвідношення на Волині; тут субрахіцефальний середній головний покажчик з дійсною перевагою субрахіцефалів, при невеликій кількості брахіцефалів: у північно-східній частині Волині — 0,0% доліхоцефалів, 16,8% мезоцефалів. 44,1% субрахіцефалів і тільки 37,2% брахіцефалів; на північному заході — 9% доліхоцефалів, 51.5%, тобто абсолютна більшість субрахіцефалів і тільки 27,2% брахіцефалів. Тут брахіцефали наявно поступаються перед субрахіцефалами; субрахіцефали становлять тут більшість, і це приводить до думки, що вони, особливо на північному заході Волині, були раніше основним населенням і тільки вже потім перемішалися з зайшлими українцями, після чого зазнали ще впливу польсько-мазурської колонізації.

Таким чином, наші дані щодо головного покажчика цілком підтверджують все те, що було сказано нами з приводу пігментації та зросту. Майже повна відсутність довгоголових, дуже невелика кількість середньоголових і навпаки — дуже велика кількість короткоголових та взагалі значно менша кількість субрахіцефалів,— все це ясно вказує нам і щодо головного покажчика, що в основі українського племені не могло бути сполучення двох різних рас, і що українці, які належать до короткоголової взагалі слов'янської родини, є справжні брахіцефали, що їх головний покажчик тільки де-не-де послаблюється до субрахіцефалії сторонніми етнічними домішками.

З усіх розібраних досі нами антропологічних ознак, кожна окрема приводить нас до викладених нами висновків, але, коли їх зіставити одна з одною, то вони ще ліпше освітлюють етнічні особливості українського народу.

Досить навіть побіжного погляду, щоб переконатися що серед українського населення найвищий зріст відповідає й найвищому (брахіцефальному) головному покажчику та найбільшій мірі темної пігментації, або, інакше кажучи, що українці, поминаючи всю сучасну їхню змішаність, в істоті належать до одної раси,— до раси високорослої, брахіцефальної, темноволосої та темноокої; ця раса, чисельно пануючи над домішками, і дає певні середні цифри, а домішки, арифметично знижуючи ці середні цифри, зостаються у великій кількості своїй чисто **механічні.** Інакше кажучи, українське населення, маючи, наприклад, свій середній зріст вище за середній узагалі, складається, коли не в більшості, то в дуже значній частині з високорослих; далі, субрахіцефалічні своїм середнім головним покажчиком, українці в головній своїй масі — справжні брахіцефали, і т. п. Перейдім тепер до огляду,— якнайкоротшого,— решти антропологічних ознак населення України.

4. Висотний покажчик

Висотний покажчик, що показує висоту черепа, в українців різних місцевостей так само неоднаковий, як і інші ознаки. В **північній** смузі найменший висотний покажчик знаходимо в південно-західній частині Чернігівщини (70,9), а найбільший у Радомишльському повіті на Київщині (72.8). В українських повітах Курщини та в східних повітах Чернігівщини висотний покажчик однаковий (71,1); на північному сході Волині (72,0) він дуже наближається до полтавського (72,7) та до північно-київського (72,9), а в північно-західних повітах Волині спадає до 71,0, щоб підвищитись у Галичині, у центральних бойків, до 72,7 та у колишніх угорських русинів до 73,1. Порівнюючи ці цифри з головними покажчиками цієї самої групи, не можна не запримітити, що між цими ознаками існує майже

повна відповідність: низьким головним покажчикам відповідає менша висота черепа і навпаки. У **середній** смузі України, як це можна було б припустити вже a priori, найменшим висотним покажчиком означаються найдалі східні українці на Вороніжщині та Харківщині (69,8 та 67,6 за Еркертом і 70,8 за Кондрашенком). Трохи вищий висотний покажчик на Київщині (за Дібольдом — 71,2, за Алешо — 68,6 та за Артюховим — 70,7), ще вищий він у північних повітах Поділля (72,0). У північно-західній та у центральній Волині цей покажчик, так само, як і головний, помітно спадає (71,5) з відомих уже нам причин, а в Галичині він хитається між 71,2 та 72,7, знову-таки в очевидній відповідності з головним покажчиком. Нарешті, у **південній** смузі України найменший висотний покажчик знаходимо на Катеринославщині (70,8-70,2), де він менший, ніж на Кубані (71,4) та в Таврії (71,6), хоч на Катеринославщині головний покажчик вищий. Але далі висотний покажчик іде цілком правильно звищуючись зі сходу на захід, та від 72,8 на Поділлі доходить до 74,8 у буковинських гуцулів, і це підвищення, як і в інших місцевостях, іде відповідно до підвищення головного покажчика.

Спільний хід висотних та головних покажчиків вказує вже нам, що до висоти черепа в українців спричинились ті самі обставини, від яких залежить і решта антропологічних ознак. Середній висотний покажчик українців взагалі (71,3), виведений нами з місцевих цифр, так само як і головний покажчик, вищий за висотний покажчик великоросів (за Івановським 70,1) та білорусів (за тим самим автором — 66,1, або згідно з новими цифрами — 67,6). Щодо порівняння висотного покажчика українців з покажчиком поляків, то ми від нього мусимо відмовитись, бо для цього останнього покажчика у польських авторів нема даних, а тому нема їх і в Івановського.

5. Покажчик личний

Надзвичайно важливе значення має в антропології взагалі, а в антропології Росії особливо, личний покажчик, що дає співвідношення між довжиною та шириною лиця. Під словами — **довжина** лиця розуміють або загально вживане значення цього слова (од початків волосся на лобі до нижнього краю, підборіддя), чи анатомічне його значення (від середини лінії, що торкається верхнього краю брів, до нижнього краю підборіддя). У даному випадку ми маємо на оці лице анатомічне, за найбільшу ширину якого ми беремо, як це усталено в науці скулястий **діаметр**, тобто так званий повний личний покажчик Топінара.

У **північній** смузі України личний покажчик незначно хитається між 103,3 та 104,7, при тому нам не довелося помітити якої-небудь правильності: у північних повітах Курщини він (103,5) нижчий, ніж у повітах південних (104,5), у східних повітах Чернігівщини (104,7) вищий, ніж у південно-західних (103,6); в Овруцькому повіті на Волині він вищий, ніж у північно-західних волинських повітах (103,3). У **середній** смузі, в межах великої України, як наприклад на Вороніжщині, а особливо на Поділлі, покажчик цей, мабуть, вищий, ніж у північній смузі (104,3 на Вороніжщині та 105,2, на Поділлі), але він досить помірний на Харківщині (101,3), на Полтавщині (102,5) та на Київщині (за Алешо — 100,3). У Галичині він зразу спадає до 99,2 у північно-східних галичан, до 100,3 у північно-західних, 101,1 у бойків та 101,8 у лемків, доходячи до 105 тільки у центральних бойків.

Трохи менше ця різниця помічається в **південній** смузі України: на Кубані висотний покажчик рівний 103,7, у східних повітах Катеринославщини — 102,0, в західних — 102,6, на Поділлі — 102,4, а далі, в Галичині — 103,1, у буковинських гуцулів, 102,1 у галицьких, 101,2 в угорських та 101,1 у південних бойків.

Взагалі виходить, що українці належать до числа більш-менш вузьколицих народів (середній покажчик 102,7), при тому вузьколиціть ця збільшується помітно, хоч і не цілком правильно, зі сходу на захід, принаймні в середній та північній українських смугах, в міру віддалення від більше широкоскулястого великоруського типу.

(Закінчення в наступному номері).

З досьє архіваріуса

У грудні 1931 року одна американська газета розповіла таке. Капітан німецького пароплава «Брехзее», що кинув якір у порту Хорсенс, повідомляв: «Під час шторму у мене на очах поранило одного члена команди. На обличчі матроса, який стояв на палубі, раптом з'явилася рана завдовжки в чотири дюйми».

Схожа подія сталася 23 квітня 1922 року в англійській лікарні «Чарінг-Крос» — туди привезли пацієнта з жахливою ножовою раною на шиї. Потерпілий розповів, що коли звернув з Ковентрі-стріт на малолюдну вулицю, раптом дістав сильний удар гострим предметом. Цікаво, що поруч з потерпілим нікого не було.

Хоч-не-хоч, а змушений повірити у нечисту силу. Подейкують, саме вона відіграла основну роль у «справі Фелпса», що слухалася у 1850 році в суді міста Коннектікут. «Невідома сила» підвісила хлопчика на прізвище Фелпс догори ногами на дерево, й потім почала методично зривати з нього одяг. Іншого разу душила дівчинку, а одного джентльмена навіть покусала.

Через чверть століття паніка, яку спричинила та ж таки загадкова сила, поширилася по містах і селах однієї з провінцій Китаю.

Хроніки розповідають, що містами «розгулювали невидимі демони», які відрізували в людей традиційні косички. Паніка не вщухала понад три роки. Про неї встигли розповісти газети всього світу. У раціональних англійців ті повідомлення викликали лише поблажливі усмішки. Та минуло уього кілька років, і в центрі Лондона молодих дівчат хапала якась невидима рука, після чого частина волосся зникала. Марними були намагання вчених пояснити дивовижний феномен. Тож не дивно, що деякі лондонці повірили в існування істот-невидимок.

Невидимки починають і виграють

«За»

Сьогодні вже мало хто сумнівається у тому, що невидимки існують поміж нас, що вони — така сама реальність, як і ми з вами, що незважати на їхні підступні дії — означає наражатися на небезпеку, ризикувати без потреби...

Розпитайте знайомих, і неодмінно почуєте, як котрогось із них голос гукав серед ночі, іншого — невидима сила примусила перестрибувати через уявний бар'єр, коли він повертався додому. Ще інший зазнав болючого удару в спину в абсолютно порожній кімнаті.

У цьому плані найбільш цікавою є розповідь однієї молодої жінки, яка відпочивала на півдні:

Аргументи

«Проти»

Кілька років тому один дослідник заявив: «Якщо можна телепортувати різні речі, то можна й рани спроеціювати на інших людей». Щоправда, подібний умовивід, пов'язаний з дивом телепортації, піддав гострій критиці ще Ф. Енгельс. В одній із своїх праць він уїдливо написав: «...На користь абсолютної правдивості пані Гаппі свідчить її твердження про те,

«...Відпочиваючі, які мешкали в цьому будинку, попередили мене, що вночі тут буває неспокійно. Та я не надала їхнім словам ніякого значення. Подумала: певне, хлопці до ранку крутять магнітофон. Аж ось на місто опустилася ніч. Всі полягали спати. Лягла і я. Раптом відчула, як на постіль стрибнув кіт. У кімнаті темно, хоч в око стрель. Самого кота я не бачила, але відчувала його тепло. Він умостився у мене в ногах і наче заснув. Заснула й я. Наступної ночі все повторилося. А якось ранком зустріла господиню дому. Кажу, у вас такий ласкавий кіт, щоночі приходить, лягає в ліжко. У неї обличчя перекосилося від переляку й здивування. «Боже мій! Який кіт? Та я котів ненавиджу, бачити не можу. Немає в мене ніяких котів!...»

Жінка, яка переповідала нам цю історію, вважала, що то діяла невидими сила. У старовинних книжках її називають по-різному: демон, домовик. Та суть не в назві, а в тому, що така сила реально існує, і що дію її може відчути кожен із нас.

Наука XX століття знайшла подібним явищам досить переконливе тлумачення. Вважається, що удари, яких інколи зазнає людина, можуть спричинятися її власним біополем, а точніше своєрідними збуреннями у ньому.

Напруженість біополя у людей неоднакова. Відповідно й потужність збурень, які виникають, різниться. Там, де один нічого не помітить, інший відчує удар, а ще інший дістане подряпину, ба навіть відкриту рану.

Щоправда, невідомо, чи можна прогнозувати такі випадки і хто саме найбільш підвладний дії невидимих сил. Проте немає сумніву, що відповідь на це запитання — лише справа часу.

що одного вечора, на початку червня 1871 р., її було перенесено у несвідомому стані повітряним шляхом з власної квартири на Кондуїт-Стріт, 69 — що становить три англійські милі по прямій лінії, а це щось таки та означає...»

І далі його висновок: «...Ми тут наочно переконалися, який найвірніший шлях від природознавства до містицизму. Це не безупинне теоретизування натурфілософів, а пласка емпірія, що зневажає теорію і ставиться з недовірою до всякого мислення...»

Отже, за Енгельсом, ми теж можемо повторити, що в основі багатьох явищ, про які розповів архіваріус, лежить не що інше, як «пласка емпірія». Певне й паніка у Шанхаї, і жахливі випадки в центрі Лондона — це прояви психічної епідемії, яка позбавляла людей здорового глузду, вселяла жах, змушувала повірити у неймовірне. З історичних хронік відомо, що подібні епідемії траплялися за часів середньовіччя.

Що спричиняло їх, чому вони виникали з певною періодичністю? Вчені не в змозі відповісти конкретно. Існують лиш гіпотези. Згідно з ними — епідемії здатні викликати і цілком земні фактори, і фактори космічні, скажімо, космічне випромінювання.

Залишається лише гадати, чому, наприклад, лондонці вірили у те, чого в реальному житті бути не може. Певне тут спрацьовував своєрідний масовий гіпноз, який спостерігається, коли жахливе повідомлення швидко поширюється із вуст у вуста.

А хіба подібні явища рідкісні в наш час? Парадокс у тому, що, незважаючи на стрімкий розвиток науки, ми інколи продовжуємо вірити в міфи, і в цій своїй вірі не дуже-то відрізняємось від наших далеких пращурів.

Довідка експерта з питань наукової фантастики

Привид... Дух... Невидимка... Ці слова здавна розбурхували уяву. Реальне життя мало не щодня давало для цього поживу. Рипнули й відчинилися двері? Не інакше, як домовик! Нікому чомусь на думку не спаде, що це — надокучливий протяг. Задзвонив електричний дзвінок у передпокої? А на сходах нікого. От уже й народилася розповідь про візит привида! І ніхто чомусь не скаже про коливання напруги в електромережі від громовиці. Ну, а про невидимку годі й згадувати...

Можливо, саме тому відомий фантаст Герберт Уеллс так і назвав свій твір: «Людина-невидимка». Письменник досить переконливо змалював процес перетворення людини на невидимку. Дав навіть наукове обгрунтування. Пригадуєте? «Якщо скло занурити у воду, воно стане практично невидимим. Отже...»

Сьогодні ці пояснення здаються трохи наївними. Та від цього роман не втрачає художньої цінності. Зрештою, йдеться не про те, як стати невидимкою, а про зовсім

інші речі. І все ж після появи роману факт існування невидимок міцно засів у пам'яті деяких читачів.

Після цього пояснити всі згадані архіваріусом явища досить просто. «Домовик» і «нечиста сила» — звучить архаїчно. А «невидимка» — загадково і по-сучасному. І хоча більшість із нас в існування невидимок не вірить, зерна, посіяні фантастами, час від часу дають своєрідні сходи. Цим, певне, і можна пояснити той факт, що «героєм» сумних, жахливих, а інколи й кумедних випадків стає невидима сила.

Коментар «Гіперболоїда»

Факти, наведені архіваріусом, можна оцінити з різних позицій. Можна дати волю уяві й оголосити, що все це наслідок дії «невидимої сили». А можна спробувати пошукати пояснення загадковим подіям в реальному житті.

Взяти хоча б несподіване поранення, яке дістав матрос. Капітан корабля бачив, як член екіпажу закривавлений впав на палубу, а поруч нікого не було. Нечиста сила? Навряд. Досить імовірно припустити, що рана на обличчі матроса виникла внаслідок удару гострим предметом, котрий зірвався зі щогли або був принесений вітром.

Випадок з ножовою раною можна пояснити частковою втратою свідомості пацієнтом. Лікарі називають це ретроградною амнезією. Мається на увазі такий стан людини, за якого з пам'яті стирається все, що передувало травмі. Певне, так і було. Потерпілого поранив грабіжник. Рана викликала шок. Після падіння і струсу мозку людина геть забула, що з нею сталося.

Можна дати пояснення і випадкам з відрізаними косицями. Манчжурські завойовники, які захопили Китай у 1644 році, викликали ненависть у місцевого населення. Китайців примушували носити косу. Однією з форм протесту проти нової влади було відрізання косиці. Звичайно, завойовники не подарували китайцям зневаги до своїх законів — чимало їх було покарано. А інші, щоб уникнути страти, посилалися на «невидиму силу».

Решту проявів цієї загадкової сили можна назвати справжньою епідемією чуток.

Музей техніки

Я мислю, отже...

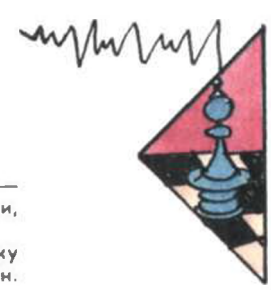

Чи можна побачити думку? На жаль, ні,— відповідають учені. Зате можна простежити, як вона зароджується, формується.

Здається, уперше використав кінозйомку у шахах радянський психолог В. М. Пушкін.

Техніка його експерименту була досить проста: в центрі шахівниці робилося вікно для об'єктива. Ось шахіст охопив поглядом позицію. Ось зупинився на одному елементі, позирнув на інший, повернувся...

Зіставивши маршрут руху очей із словесним звітом, вчений дістав можливість судити про розумові процеси. Для контролю дослід провели у двох варіантах. В одному випадку гравець повинен був якомога швидше розв'язати задачу — знайти виграшну комбінацію, у другому — просто запам'ятати й відтворити позицію.

Поєднання двох кінограм наочно показало різницю. Під час запам'ятовування око охоплює всю позицію. Під час розв'язання задачі цілі ділянки дошки залишаються поза увагою. Зате деякі маршрути «сходжені» уздовж і впоперек. Таким чином, у шахіста район пошуків обмежений. Свідомість умить виявляє головні пункти позиції і шахіст зосереджує на них увагу.

Ці висновки науковці перевірили ще раз у дослідах із сліпими шахістами. Саме тоді й відпали будь-які сумніви. Гравець, обираючи хід, ніколи не обмацує всі фігури. Відразу означається «зона орієнтування», обсяг якої залежить від ситуації.

Коли сліпого шахіста попросили при цьому розмірковувати вголос, його мова виявилася біднішою за дії. Поза нею лишилися жести, що передували народженню рішення. Очевидно, саме ця стадія процесу мислення — «осяяння» — проходить підсвідомо. Отже, навіть посередній шахіст думає інакше, ніж машина.

Чи знаєте ви?

1. Яка абетка має 24 літери?
   Латинська, грецька, арабська.
2. Який хімічний елемент найпоширеніший у Всесвіті?
   Водень, азот, гелій, літій.
3. В одному кубічному метрі:
   1 млн. куб. см, 100 літрів, 100 млн. куб. мм.
4. Григоріанський календар відрізняється від юліанського кількістю:
   місяців, високосних років, кількістю свят.
5. Після Сонця й Місяця найяскравіший об'єкт на небосхилі:
   Сіріус, Юпітер, Марс, Меркурій, Венера.
6. Олімпійські ігри у Стародавній Греції завершувалися:
   боротьбою, боксом, метанням диску, футболом.
7. Назвіть найменшу в Європі державу:
   Монако, Андорра, Ліхтенштейн, Ватікан.
8. Яку частину поверхні Землі у процентному відношенні становить суходіл:
   10, 20, 29, 34, 50.
9. Засновником першої академії був:
   Македонський, Арістотель, Сократ, Платон.

Логічний практикум

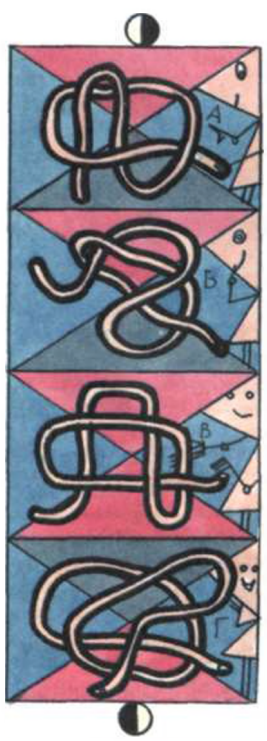

І. Поміркуйте!

Уважно подивіться на малюнки. Які вузли можна зав'язати, якщо потягнути за кінці мотузки?

А Б В Г

ІІ. Розв'яжіть!

За допомогою 28 пластинок доміно складіть показану на малюнку фігуру. Під час виконання цього завдання користуйтеся правилами доміно.

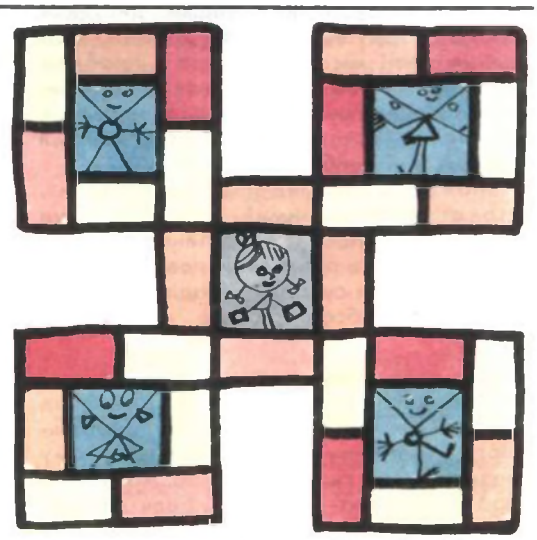

Відповіді на запитання, вміщені у «Гіперболоїді», див. на стор. 87.

Не переступити поріг

Море благає пощади

Рибколгосп імені 1-го Травня. Цими трубами неочищені стоки ринуть прямо в море.

Отакий «порядок» на Керченських очисних спорудах, підпорядкованих Міністерству житлово-комунального господарства УРСР. Недоочищені стоки великого міста йдуть у Азовське море.

Та навряд чи воно дочекається її від відомств, які чинять розбій. І хоча діють вони не під флібустьєрським чорним прапором, прикрашеним черепом із схрещеними шаблями, жорстокість до природи виявляють просто-таки піратську.

У затишному куточку мису Зміїного збудовані... гаражі для приватних моторних човнів.

Діти своїх батьків

Мене завжди не стільки дивували, скільки зворушували різні наради, засідання, сесії місцевого рівня з проблем екології, на яких накидаються на керівників-господарників за безвідповідальне ставлення до природи, до здоров'я людей. А їм ніби й байдуже.

Може, насамперед слід братися за тих, хто стоїть над ними? Адже це вони приймають рішення й постанови, в яких записано дуже правильні слова — «посилити», «вжити суворих заходів», «активізувати»... — абсолютно не підкріплені ділом.

Просто гра якась. Тільки на відміну від дитячої аж ніяк не безневинна. Здебільшого з трагічним кінцем. Прикладів тому безліч. І наша сьогоднішня розмова саме про один з них — про загибель Азовського моря, що невідворотно насувається.

Наскільки вже конкретною була постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по запобіганню забрудненню басейнів Чорного і Азовського морів», прийнята в листопаді 1976 року. І що ж? Становище впродовж цих років не тільки не поліпшилось, а, навпаки, набагато погіршилось.

Можна, звісно, списати все на застійний період, що почасти справедливо, але давайте звільнимося й від перебудовної ейфорії. Спитаймо: що ж змінюється сьогодні на Азовському морі? Чи в кращий бік?

Спробуймо пірнути в інше море — море проблем, пов'язаних із заповідною колись і унікальною водоймою.

Сумна закономірність

Віддавна Азов був відомий своїми незліченними скарбами. Вчені пояснювали це його природним феноменом: невеликі глибини, низька солоність, висо-

кокалорійна кормова база... За виловом риби на одиницю площі у недавньому минулому Азовському морю належала першість серед усіх водойм Світового океану.

У величезній кількості водилися в морі осетри, севрюги, білуги, кефаль, судаки, лящі, камбала, чехоня — загалом понад 120 видів і підвидів риб! Сьогодні вони практично зникають. Навіть звичайний бичок стає рідкістю.

Буквально ще вчора Керч обдаровувала багатими виловами такої, здавалося б, невибагливої рибинки, як хамса. Тепер же популяція її настільки зменшилася, що вчені й рибалки у розпачі. До того ж ніяк не можуть пояснити поведінку хамси під час путини. Раніше вона йшла поверхнею косяками, а тепер — по дну і поодинці. Наче як порозумнішала і на зимівлю з Азовського моря у Чорне через Керченську протоку, де на неї рибалки чатували, проскочити вирішила непоміченою. До того ж вона сама на себе перестала бути схожою: квола, пісна, несмачна.

От і почалися «консіліуми» вчених мужів, промисловиків та представників різних інспекцій. Мало не кожного тижня збиралися керівники Кримрибаколгоспспілки, Керчрибпрому, Південьрибпошуку, Південного НДІ рибного господарства та океанографії, Азовського НДІ рибного господарства. Навіть на бюро Керченського міськкому партії було поставлене це питання. А риби як не було, так і немає. Зрештою, воно й закономірно — це початок гострої екологічної кризи...

Як загинули дельфіни

Ми пам'ятаємо страхітливу екологічну катастрофу в серпні 1982. На п'ятиметровій глибині, майже в центрі моря в газовиків розірвало бурову свердловину і рвонув у піднебесся вогненний смерч. Висота полум'я сягала 30 метрів, а кипляча «юшка» утворилася довкола на відстані трьох кілометрів. І що ж?

Замість того, щоб стрімголов кинутися на ліквідацію аварії, її, навпаки, намагалися всіляко... замовчати. Горить і нехай собі горить.

Тривало це катування живого моря... дев'ять місяців. Скільки було знищено риби, ніхто тоді не підраховував, а от дельфінів загинуло близько двох тисяч — практично вся популяція Азовського моря. Втрати обчислювалися мільйонами карбованців. Було подано позов у Держарбітраж, який одразу ж ухвалив рішення: стягнути з Міністерства газової промисловості СРСР 3,1 мільйона карбованців.

Щоб показати, наскільки могутнім і непохитним є Його Величність Відомство, вистачить лише одного факту: вже скільки часу минуло, а Мінгазпром і досі не відшкодував збитків.

Для повноти картини не зайвими будуть рядки з експертного висновку комісії Інституту біології внутрішніх вод АН СРСР щодо причин аварії. Там, зокрема, вказано на «брак надійних економічних обгрунтувань для проведення бурових робіт в акваторії Азовського моря, без яких ці роботи надалі проводити не можна».

Далі авторитетна комісія зазначає у своєму вердикті, що ці обгрунтування «мають визначити жорсткі економічні заходи щодо захисту екосистеми Азовського моря від токсичних речовин типу нафтопродуктів, сірководню, газу і т. ін.».А насамкінець така приписка: «Викликає подив відсутність достатньої експертизи, здійсненої на місці організаціями і установами, які безпосередньо вивчають Азовське море впродовж десятків років».

Пояснимо: такою провідною організацією є Азовський НДІ рибного господарства (АзНДІРГ). За розробку екосистеми Азовського моря кілька років тому інститут одержав Державну премію СРСР, вчені цього закладу написали і захистили десятки кандидатських і докторських дисертацій з екології. А море гине...

Власне, що тут дивного? Досить часто наука в нас розвивається сама по собі, а об'єкти, що їх вона досліджує, самі по собі. Ну, а ті, для кого, здавалося б, учені пишуть свої трактати, впевнено крокують уперед, *залишаючи після себе пустелю*. Підтвердження цього — нова акція газовиків уже 1989 року. Знімаючи бурову вишку, вони попередньо не закрили свердловину, і газ знову рвонув фонтатом угору. Розпочалася підготовка об'єкта до вибуху. Черговому екологічному злочинові спробував був запобігти екіпаж наукового судна об'єднання «Південьрибпошук». Але газовики до їхніх застережень не дослухалися і не підпустили до свердловини на гарматний постріл. І тільки радіограма урядові, а звідти — негайна заборона — охолодила гарячі голови хвацьких підкорювачів природи.

«...Ніхто не боїться»

Чи не найактивнішими губителями Азовського моря є союзні та республіканські агропромислові та меліоративні відомства. Зарегулювання стоків Дону й Кубані різко скоротило надходження прісної води у море, що погіршило

умови для нересту осетрових та інших риб. Меліоративні і паводкові стоки з угідь (особливо з рисових чеків), рясно «присмачених» отрутохімікатами, прямують усе туди ж — у колись казкову Азовську водойму.

На науково-промисловій раді Всесоюзного об'єднання «Південьриба», що проходила у травні 1989 року, наводилися такі дані. Концентрація хлорорганічних пестицидів у морі збільшилася з 0,005 до 0,829 мг/л. Надзвичайно високим (на один-два порядки вище від гранично припустимих концентрацій) виявилося забруднення моря солями важких металів (нікелю, міді, хрому та ін.). Їх нагромадження в гідробіонтах, у тому числі у бичках, перевищує санітарні норми. А солі важких металів, як відомо, негативно впливають на організм, надто на ранніх стадіях розвитку.

Особливу тривогу викликають факти значного нагромадження отрутохімікатів у рибі, що спричиняє в неї гострий токсикоз і загибель. Минулого й цього року спостерігались масові замори судака і сазана в гирлах Дона й Кубані. Риба — це акумулятор шкідливих речовин: вона зосереджує їх у десятки разів більше, ніж вода. Адже, дихаючи, проганяє воду крізь зябра, які вбирають не лише життєдайний кисень.

А чи можна взагалі споживати сьогодні азовську рибу? За вибірковими аналізами, що їх регулярно проводить ПівденьНДІРГО, навіть в азовській хамсі перевищені ГПК по пестицидах.

Вчених тривожить факт різкого зниження кисню у воді. Насиченість ним придонних вод у літній період становить 0—6 процентів (норма — 70—80), що веде до утворення заморних зон. Через це органічні речовини розкладаються, утворюючи сірководень, який у свою чергу розкладається до окисів сірки. Ось чому у морі все чорніє: дошки, ланцюги, рибальські сіті. Всім відомо, що сірководень є згубою для морської флори й фауни.

— Кількість зоопланктону в Азовському морі стала мізерною, — говорить науковий працівник АзНДІРГ Ю. Прядхін. — Якщо, приміром, у 60-ті роки його було 600 і більше міліграмів на кубічний метр, то нині — 25—30. Хіба риба виживе на такому голодному пайку? Хамса, приміром, почала поїдати незвичний для неї фітопланктон.

Зникнення зоопланктону — перший сигнал про згубне забруднення моря. І пролунав він не сьогодні, і навіть не вчора. Не один рік природоохоронні інспекції, вчені, громадськість апелюють до совісті, розуму тих, хто повинен відповідати за порушення екологічної рівноваги у навколишньому середовищі. Голос волаючого у пустелі...

Система охорони природи в країні настільки недосконала, що природоохоронні відомства досить часто нагадують оперетковых рицарів, картонних мечів і списів яких ніхто не боїться.

Бадьорим кроком до... прірви

У варварському пограбуванні Азовського моря вузлом сплелися егоїстичні інтереси численних відомств. Тут і міністерства морфлоту, судпрому, чормету, газпрому. Сюди ж слід віднести й Міністерство рибного господарства СРСР, яке рубає сук, на котрому сидить.

Страхітливого удару по самій основі екосистеми моря завдає дампінг (захоронення) грунтів, що вилучаються з морського дна. Технологія днопоглиблювальних робіт безпрецедентна: мертвий у біологічному розумінні грунт із зон портів, судноплавних каналів перевозиться у море. Результат дається взнаки негайно. Наприклад, побіля коси Тузла ці захоронення примусили донського оселедця змінити традиційні шляхи міграції. І якщо у 1984 році його вилов сягнув 1584 центнерів, то нині середньорічний не перевищує 100. Звалище грунтів у прибережній зоні на виході з Керченської протоки в Азовське море спричинило масову загибель камбали. І вже зовсім, здавалося б, неймовірне: дампінг на банці Савенка спрямував каламутні хвилі у Темрюкську затоку до місць вигулу молоді з кубанських осетрових заводів.

І дивуватися тут немає чому. Відкладання, що вилучаються при днопоглибленні, забруднені нафтопродуктами, фенолами, токсичними металами, органічними речовинами та іншими компонентами, які переходять при цій операції в завислий і розчинений стан. Відбуваються механічні порушення поверхні дна і замулення великих кормових площ, а точніше — їх повільне знищення. До речі, для очищення і поглиблення судноплавних каналів у Керченській протоці доводиться щороку перекопувати понад мільйон кубометрів грунту. Тим часом є чудовий вихід з цієї критичної ситуації, до того ж економічно вигідний: використати цей морський пісок і грунт для будівельних цілей. Є на це спеціальні розробки Кримчорриводу, є й запити (бо ж дефіцит на будматеріали). Та справа ані руш...

Особлива сторінка у гіркій долі Азовського моря — вторгнення у його унікальний заповідний край — Казантип відомства атомної енергетики. Затяжна

боротьба вчених, широкої громадськості, народних депутатів СРСР, обласної Ради народних депутатів нарешті увінчалася успіхом. Але історія цієї боротьби чудова ілюстрація до могутності відомств у нашій країні. Коли зібрати всі статті, надруковані тільки в одній нашій газеті «Керченский рабочий», про науково доведені негативні наслідки введення в експлуатацію цього об'єкта — вийде грубезний том.

Окрема проблема — інтенсивне будівництво по всьому узбережжю зон відпочинку, автостоянок, кемпінгів, від яких йде локальне забруднення вузькобережної зони, де літнього періоду вирує життя молодих, легко вразливих особин риби і планктону.

Та й про рекреаційне значення Азова говорити доводиться дедалі менше. Їхати сюди за здоров'ям — втратити останнє. Останнім часом майже щороку значні території північного узбережжя моря санепідслужба закриває для купання з огляду на надзвичайно високий ступінь забруднення води. В 1989 році абсолютно нічого не змінилося. Останні проби азовської води більш ніж красномовні: забрудненість у багато разів перевищує ГПК.

Може, досить прикладів? Неозброєним оком видно, що екологічна система Азовського моря перебуває на грані катастрофи.

Що ж робити?

У пошуках реальних шляхів розв'язання пекучої проблеми найактивніше виступили керчани. Підтримані народними депутатами СРСР, місцевими партійними й радянськими органами, вони увійшли в уряд з вимогою створити позавідомчу комісію для проведення експертизи стану моря, розробки й затвердження природоохоронних заходів. На загальноміському мітингу було прийнято звернення до жителів Приазов'я із закликом включитися у роботу по захисту й поданню практичної допомоги Азовському морю.

Час усвідомити, що ми не можемо далі бездумно споживати. Треба багато що віддавати. Але взамін промислових «благ» людина дістане інші: чисті повітря, моря, ріки, ліси...

Сьогодні у Керчі створюється громадський комітет по врятуванню Азова, діє міське відділення асоціації «Екологія і світ». На базі ПівденьНДІРГО розпочинає роботу науковий штаб. Інститут згоден на громадських засадах збільшити обсяг природоохоронних робіт, здійснювати на морі екологічний моніторинг.

Ми повинні раз і назавжди усвідомити: чекати, доки господарник сам пройметься любов'ю до природи — все одно, як сподіватися, що головоріз-пірат повернеться з плавання сумирним місіонером. Для нього вона як була, так і залишається дармовим ресурсом, місцем звалища.

До того ж, коли дивитися на проблему тверезо, сьогодні через гранично примітивну й відсталу технологію багато промислових підприємств не в змозі дотримуватися природоохоронних норм. Закрити їх ніхто не ризикне, та й не дозволять. Тому вихід один: створити такі умови, які змусили б відомство у першу чергу думати про екологічно чисті виробництва. Драконівські штрафні санкції змусили б їх піти на ліквідацію екологічно шкідливих підприємств. Або на їх повне перепрофілювання. Правда, все це можливе тільки за умови регіонального госпрозрахунку, коли гроші не перекладатимуться з кишені в кишеню, а направлятимуться у бюджет місцевих рад, у статтю витрат на природоохоронні заходи.

Потрібен діючий і ефективний закон. Потрібні права і цілковита незалежність інспектуючих органів. Про це говоримо, до цього рано чи пізно прийдемо. От тільки час працює вже не на нас. А відлік національних втрат вже розпочався: Арал, Волга, Сасик... Невже й Азовське море?

...Недавно потрапив мені до рук «Морський регламент Петра I». Цікавий документ. Якщо хтось викине за борт корабля «лопату всілякого сміття» — на перший раз позбавляються місячного жалування, на другий — піврічного, а на третій «буде оштрафований зняттям чину й написаний у рядові. А рядових матросів — на перший раз бити кішками один день, за другий — три дні, за третій — кілька років каторжних робіт».

Не для того я згадав сьогодні старий морський регламент, щоб зітхнути за втраченою жорстокістю царських указів. Та і як тут порівняти лопату сміття з тоннами отруйних мас, що їх відкрито спускають у море? Скасувавши будь-які покарання, ми, очевидно, розраховували на те, що вже визріли у людей висока свідомість, громадянська совість. А внутрішня культура кожного, вважали, вже на такому рівні, що ніхто не допустить навіть найменшого забруднення навколишнього середовища — кістьми поляже.

Думали, вважали... і занедбали природу країни. Час вже схаменутися!

Юрій ЩЕРБА,
заступник редактора газети
«Керченский рабочий»,
лауреат премії ім. Ярослава Галана.

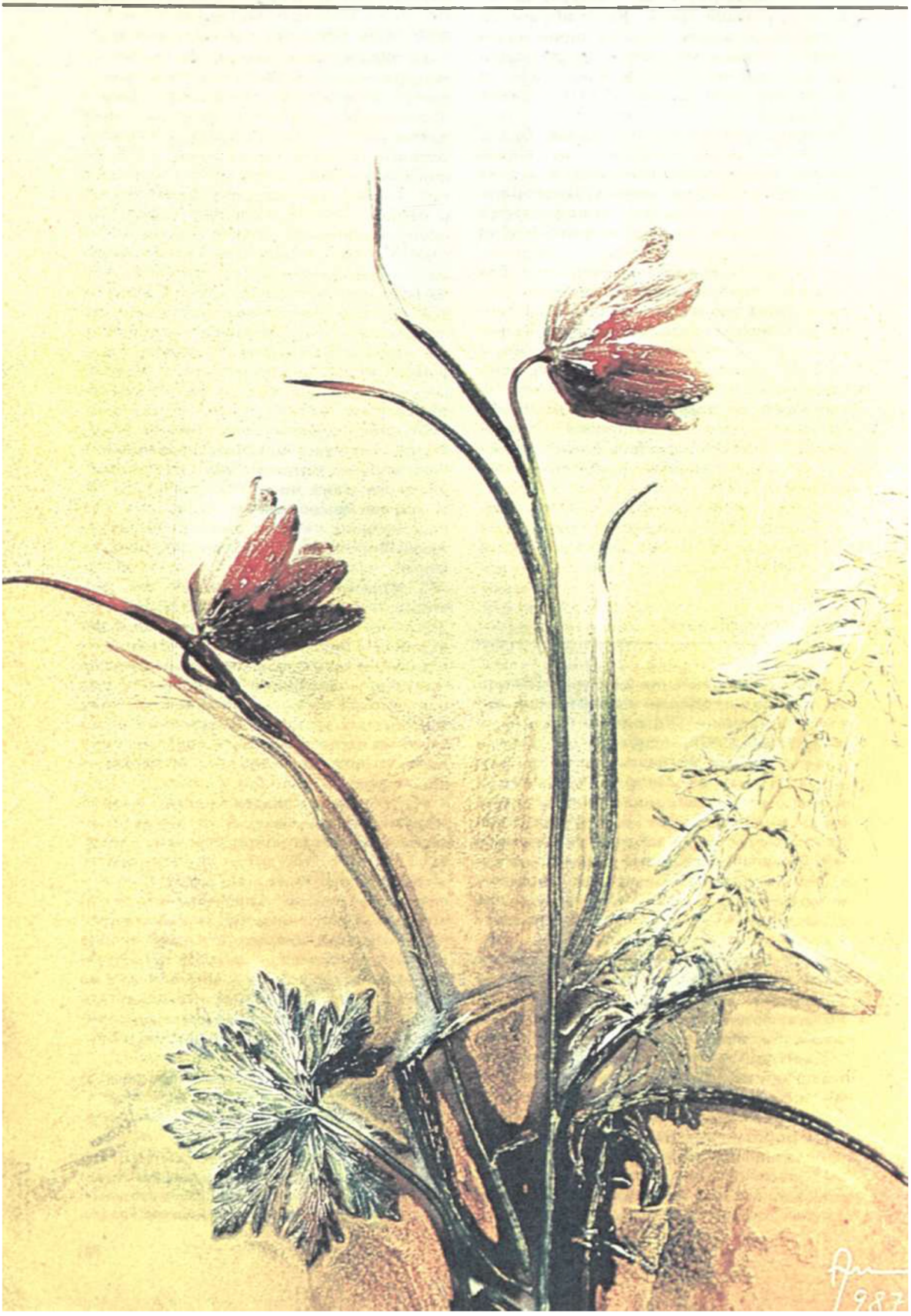

Замість пензля — біополе

Художник поклав на стіл лист загрунтованого картону. Однак, замість взяти пензель та фарби і приступити до малювання, підійшов до відра з водою, у якому стояли щойно зірвані квіти.

Трохи замисливши, він вибрав звідтіль кілька рослин і, неначе майстер ікебани, склав із них барвистий букет.

Подальші дії митця були ще екстравагантніші. Він не поставив, як то годилося б задля натюрморта, букет у вазу. І не прикріпив картон на мольберті... Взявши пульверизатор, цей дивак рясно окропив з нього квіти спочатку червоною, далі фіолетовою та оранжевою фарбами.

Коли, нарешті, букет було таким чином замарано і зіпсовано, він, не гаючись, поклав його пофарбованим боком на картон і... знову тричі опрацював з того ж таки пульверизатора. Ці маніпуляції були не менш дивовижні, ніж попередні. Та найцікавіше сталося через кілька секунд.

Художник раптом накрив брудний букет аркушем білої кальки і.., мов знаменита Джуна при лікуванні хворих, почав робити над ним пасси. Руки небаченого маестро то доторкувалися до кальки, то плавно рухалися у кількох сантиметрах від неї, то неначе щось притискували, розгладжували. Це скидалося на справжнє чаклунство. І треба було докласти чималих зусиль, аби переконати себе, що поруч — звичайна людина, а за вікнами кімнати-майстерні буяє весняна днина атеїстичного двадцятого століття.

Та ось, дещо стомившись, він перестав «ворожити». Зняв кальку. Папір, як і слід було чекати, трохи забруднився. На ньому видніли хаотичні відбитки стебел, листочків. І тут також не було нічого надприродного. Але під квітами... Тільки-но художник прийняв з «полотна» заляпаний букет, весняною свіжістю кольорів постала з картону копія квітів. Вони були, мов живі. Кожна пелюсточка і кожен листочок чарували, вабили незайманою красою. Либонь, єдине, що відрізняло малюнок від натури,— надмір жовтого кольору. У дивовижному відбитку було щось від осінньої охри і... рентгенограми. Листочки ніби трішки просвічувалися.

І ще одне. Якби картину малювали пензлем, то навряд чи вона мала б такий невиграшний, неконтрастний щодо переднього плану фон. Справжній художник відтінив би кожну билинку... Та ви в цьому переконаєтеся й самі, глянувши на репродукції цих дивовижних полотен, видрукувані у журналі.

У допитливого читача вже давно, певне, крутиться на язиці: «Хто ж автор цих незвичайних малюнків?» Відповідаємо — Антс Гросс. Мешкає він в естонському місті Вільянде і займається таким «живописом» вже кілька років.

Малювати... без пензля. Казка! І природно, що у кожного, хто дізнається про це, виникає безліч запитань. Антса Гросса буквально беруть за петельки: «Як це у вас виходить?» І чують, на жаль, у відповідь лише два слова: «Не знаю».

Справді, художник сном-духом не відає, чому суміш фарб розпадається під його пассами на кольори й відтінки, котрі, неначе скоряючись якійсь таємничій силі, відтворюють зображення рослин. Про механізм фантастичного живопису (Гросс його назвав технікою «АКСТРА») можна лише гадати, маючи на увазі кілька цікавих особливостей.

Фарби. Крім того, що вони олійні слушно підкреслити: художник їх активує. Як? За допомогою унікальних домішок? Ні. Енергійно розтираючи у ступці. Тобто? Як на його думку, під час подрібнення основи барвника, той заряджається енергією, котра власне і сприяє таким організованим метаморфозам...

Друга особливість — пасси. Їм художник віддає стільки енергії, що буквально знемагає вже після двох-трьох картин. Коли мати на оці усе ще гнане офіційною наукою біополе, а також припустити, що (знову-таки усупереч академічним знанням) Антс Гросс має здібності екстрасенса, все стає на свої місця. Тим паче, що відомо: тримаючи під час малювання дріт від антени, він майже не стомлюється. Та й картини виходять чіткішими.

До речі, помітивши це, художник спорудив на даху свого будинку таку систему антен, що нею зацікавилися навіть у міліції: чи, бува, не спілкується товариш з ворожою агентурою?

Нарешті про сезонність неоживопису. «Нормальний» художник, як відомо, творить коли завгодно — влітку й узимку, вранці й увечері... Одне слово, за велінням обов'язку і натхнення. І до того ж навіть без живої натури. Гросс займається малярством лише навесні та у першій половині літа. Знову загадка! Дехто це пояснює тим, що у цей час

рослини буяють, а отже мають найбільшу біологічну (а, можливо, і ще якусь?) силу. Зів'яла травиця чи листочок з гербарію не дадуть на полотні жодного відбитка!

Цікаво, що й весною не всі рослини однаково годяться для «позування». Скажімо, розкішні, викохані у квітниках, троянди чи жоржини Гросс обминає. Ці пестунчики долі, як каже він, надто жорсткі. В них слабкувато з енергетикою. Ось квіти дикі — інша річ! Тому перед малюванням художника можна побачити у полі. Ходить собі рано — вранці по рясній молодій росі та квіти збирає.

До слова, люди заздрісні та недобрі й у цьому вбачають злочин. Мовляв, знищує рідкісну рослинність. Хоч художник десятою дорогою обминає те, що занесене до Червоної книги. Та й який то екологічний гріх — зірвати на узліссі кілька травинок?

Оце, власне, і все. Лишається тільки розповісти про самого художника. Та про те, як він прийшов до свого неоживопису.

Антс Гросс будівельник. Малярство — його хобі, захоплення. Це тепер, після сенсації з «АКСТРОЮ», він твердо ступив на мистецьку стежку. Хоч, правду кажучи, професіонали ставляться до нього стримано: чи ба, мистецтво,— робити відбитки трави? При цьому колеги забувають і про вміння скласти букет, і про виснажливу працю над створенням його копії. Адже тут, крім чогось незбагненного, таємничого, допомагає справі й жива творча уява. Не думає ж художник, опрацьовуючи пассами букет та фарби, про смачний обід чи сніданок?

Антс Гросс змалечку мріяв про живопис. Був у нього до цього й певний нахил. Проте поліомієліт скалічив хлопчикові праву руку. Доля поставила між ним і метою нездоланний шлагбаум. Та ось Антс побачив, як малюють пульверизатором. Спробував собі — виходить. Цівка розрідженої фарби осідала на папері то копицями хмар, то кронами дерев, то крутими путівцями. Чимало полотен вийшло з-під руки молодого будівельника. Мав він і свої виставки. Аж ось трапилося таке.

На підвіконня з покрівлі впала крапля бітумної смоли. Антс негайно її зішкріб, а те місце пофарбував у біле. Нібито нічого особливого. А через деякий час помітив: біле підвіконня стало мов би мармуровим. На ньому виступили якісь прожилки, візерунки. Відтоді й розпочав експериментувати з фарбами. До чого це привело, ми знаємо. ...Отже, що лежить в основі живопису Антса Гросса, точно невідомо. Проте дехто з природодослідників над цим замислюється. Ось, наприклад, думка кандидата біологічних наук Т. П. Решетникової, яка, до речі, давно вивчає феномен екстрасенсів:

— На всесоюзному семінарі з біолокації я розмовляла з цим художником. До неонатури (термін самого Антса Гросса), або біоживопису, він дійшов, застосовуючи метод спонтанної поляризації фарб. Тобто явище, коли під впливом певних сил вони ніби розшаровуються. Як це виходить на ділі, вже описано. Додам лише кілька подробиць зі слів самого художника. Окрім картону, основою картин може бути сульфідний папір. Щодо грунтовки, то на неї кладуть рослину саме тоді, як вона ледь підсихає. А відбиток букета з'являється не миттю. Він утворюється з хаотичних плям, проступаючи на картоні, мов фотознімок у розчині проявника.

Цікаво також, що олійні фарби Гросс розбавляє лляною олією. Коли ж працює з емалевими, то доводить їх до певної консистенції, додаючи будь-які органічні розчинники. Але найдивовижніше, що можна малювати лише у хорошому,

сонячному настрої, як-то кажуть, уявою і серцем настроюючись на той чи той об'єкт. Та й рослини брати у фазі найбільшого енергетичного сприяння з боку Місяця. Бо, виявляється, вони, як і люди, не байдужі щодо космічного впливу. Якщо дотримано усі ці умови, а художник має сильні біоактивні властивості, він, як от, наприклад, Антс Гросс, бачить у рослинах навіть потоки енергії і цілком свідомо, за допомогою власного псипотенціалу формує різноманітні кольори й відтінки.

На семінарі, про який я згадувала, Антс Гросс робив доповідь «Від фарбників живої природи до біоенергетики» і, отже, дещо пояснив. Але теорію «під неонатуру» ще, звісно, не розроблено. Тож я й спробую, як фахівець, поділитися щодо цього деякими міркуваннями. Помоєму, цей феномен зумовлений взаємодією біополів людини і рослини, під час якої відбувається трансмутація хімічних елементів у фарбах. Ось і виходять нові тони та відтінки. Ми вже згадували про спонтанну поляризацію. Але, мабуть, однією з рушійних сил біоживопису є й мікротелекінез, або певне переміщення часточок фарб. Причому ці мікросуспензійні часточки рухаються і притягаються тими чи тими фрагментами рослини не абияк, а відповідно до частоти вібрування молекул фарбника і рослинної тканини.

Я поділилася цими міркуваннями з Антсом Гроссом. Він сприйняв їх без заперечень. Більше того, ми домовилися з ним провести експеримент, який поставить усі крапки над «і».

...Гіпотеза. Не більше. Явище неонатури загадкове і таємниче. Тому ми про нього й розповідаємо під рубрикою «Terra incognita» («Терра інкогніта»), що у перекладі з латини означає «невідома земля». До речі, журнал і далі друкуватиме під цією рубрикою статті про те, що іще не виважене на точних терезах науки і часом навіть межує з фантастикою. Звертаємося у зв'язку з цим і до вас, шановні читачі. Чи не натрапили, бува, й ви на якусь дивинку? Поділіться своїми думками. Порадимося з ученими, поміркуємо. Час ортодоксального, монопольного підходу до оцінки маловивчених явищ минув. І це набагато полегшує шлях до істини.

Володимир ІВЧЕНКО.

Нові ліки

Свого часу препарат циклоспорин дав перші обнадійливі результати у запобіганні відторгненню пересаджених органів. Минуло порівняно небагато часу, і в найбільшому у світі трансплантаційному центрі при Пітсбурзькому університеті (штат Пенсільванія) вже проходить клінічні випробування новий, ефективніший препарат під умовною назвою «FK-506». Порівняно з широковживаним циклоспорином він дає менше побічних ефектів. За його допомогою в деяких хворих удалося не тільки припинити відторгнення тканин, а й спрямувати процес у зворотному напрямку.

Над створенням нового препарату працювала група спеціалістів на чолі з професором Томасом Старзлом. За основу взято витяжку з грибка, який виявили у японському грунті. Виробляти препарат взялася компанія «Фудзісава фармацевтік».

Учені мають намір продовжити дослідження властивостей «FK-506» і з'ясувати, чи не можна ним лікувати й інші недуги імунної системи людини. Але вчені не схильні до передчасного захоплення першими успіхами: наскільки тривалою буде дія препарату, покаже життя. Непокоїть їх і інше — надзвичайна ефективність препарату ще більше ускладнить проблему гострого дефіциту донорських органів, адже щороку у світі роблять близько 30 тисяч трансплантацій.

Мистецький словничок

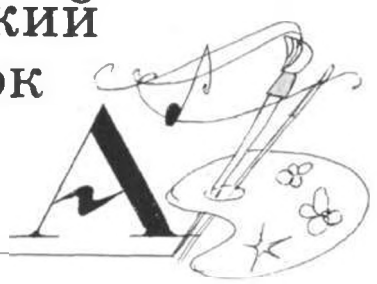

Шановні друзі! Зважаючи на ваші численні прохання, висловлені протягом минулого року, відкриваємо «Мистецький словничок», у якому пояснюватимемо терміни образотворчого мистецтва, архітектури та музики. Наголошуємо: наш словничок — не енциклопедичний. Адже енциклопедичні довідники дають стисле, чітке, наукове визначення термінів. Таке визначення, яке треба просто запам'ятати, нічого до нього не додавши і нічого не віднявши. Проте не кожен таке визначення зрозуміє. Тому поставили за мету — а це випливає із завдання науково-популярного журналу — не просто дати визначення тому чи тому терміну з живопису, архітектури, музики, а розповісти про них. Розповісти так, щоб у кожного з вас склалося враження, ніби сидите поруч з фахівцем — архітектором, скульптором, художником чи музикознавцем — і він, спеціаліст, просто й зрозуміло розповідає вам про значення слова, терміна, жанру тощо.

Розділ вестиметься за редакцією співробітника Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Рильського АН УРСР мистецтвознавця Валентини Василівни РУБАН.

Отже, починаємо гортати сторінки «Мистецького словничка».

АРТИСТ. Слово походить від французького art, яке означає мистецтво. Артист — похідне від французького, в перекладі означає — художник. Проте в російській та українській мовах слово набуло багатозначності. Найчастіше воно ототожнюється в нашій свідомості з актором театру чи кіно. Не випадково, почувши слово «артист», одразу згадуєш такі словосполучення, як «Народний артист Радянського Союзу», «артисти київських театрів» чи «артисти оперети»... В одному випадку словосполучення визначає почесне звання, в іншому — акторів театру оперети, в третьому — акторів різних театрів.

Отже, артист і актор — не синоніми. Артист — значно ширше за значенням слово. Бо воно, якщо можна так висловитись, об'єднує таких різних митців, як музиканти, співаки, жонглери чи клоуни цирку, естрадні виконавці — співаки, танцюристи, музиканти, а також і актори драматичних театрів. Похідним від «артист» є такий термін, як артистизм, що вживається на означення високої майстерності, художньої довершеності. Саме тому й народилися почесні звання заслуженого та народного артиста.

Актор — вужче за значенням. Ним не можна позначити, скажімо, флейтиста, гітариста. Хоча оперного співака, котрий володіє обдаруванням драматичного артиста, актором назвати можна.

АКВАРЕЛЬ. Як і попередній, музичний, цей термін також запозичений, що часто трапляється в мистецькій термінології: Росія, як і Україна, що входила до її складу, створювали свою мистецьку термінологію значно пізніше, ніж греки, італійці, французи.., тому часто й запозичували вже визнані у світі означення. Отже, походить слово акварель від італійського acguarello, а те в свою чергу від латинського acva — вода і означає воно фарбу, розведену водою, а заразом і техніку виконання цією фарбою.

Акварель — синонім прозорості. Тієї прозорості малюнка, яка з'являється завдяки тому, що білий папір просвічує крізь шар фарби. Здається — фарби акварелі постійно підсвічені яскравим джерелом світла, захованого за аркушем. Саме цією особливістю малюнки й приваблюють численних шанувальників.

Трохи історії. Акварельний живопис був відомий у Стародавньому Єгипті, в Китаї та Японії. XV-XVII століть ним користувалися переважно для розфарбовування всіляких креслень та гравюр. Століттям пізніше як вид живопису акварель поширилася в Англії, а XIX століття у Франції та Росії. Видатними представниками цього виду живопису були К. Брюллов та М.Врубель. До слова, акварелями К. Брюллова захоплювався Тарас Шевченко, котрий залишив нам у спадок чимало своїх прекрасних малюнків.

З-поміж українських живописців, крім Шевченка, широко знані у світі акварельні роботи С. Ва-

Г. Філатов. Річка Снов. Акварель.

сильківського, О. Шовкуненка, Т. Яблонської, інших майстрів пензля.

АНІМАЛІСТИКА. Походить від латинського animal — тварина. Це — вид живопису, в якому переважає мотив зображення розмаїття тваринного світу.

Зображення тварин відомі науці з археологічних розкопок, зокрема, сьогодні знані наскельні зображення тварин у Карпатах, на золотих і срібних виробах скіфів та сарматів, скляному посуді давнього Причорномор'я. Археологи так і назвали цей стиль — звіриним.

Чимало взірців зображення тварин у скульптурі, на полотні, на мозаїчних панно дало античне мистецтво (античне: від латинського antiguus — древній, тобто древньогрецьке та древньо-римське мистецтво). Середньовічна Європа захоплювалася алегоричними та фольклорно-гротескними зображеннями звірів і птахів. Пізніших століть художники почали малювати представників тваринного світу з натури. В Росії особливо прославився в ті часи скульптор П. Клодт — згадаймо його чудових коней на Анічковому мості в Ленінграді.

Останнє століття позначилося величезним розквітом анімалістики. Птахи і тварини стали предметом зображення в живопису, скульптурі, мозаїці, особливо ж — в ілюстраціях до журналів та книжечок дитячої літератури. Журнали «Малятко», численні видання казок — то справжні шедеври жанру, адже над ними працює талановитий загін митців.

АРКА ТРІУМФАЛЬНА. Арки тріумфальні здавен зводили на честь знаменитих подій чи великих, усенародних перемог. Будували їх на головних магістралях міст. Мали ці арки-брами, як правило, від одного до трьох проїздів, над якими монтували напівциліндричне склепіння, що вінчалося аттіком (стінка, зведена над тріумфальною аркою). Колони, склепіння та верхню частину арки — стінку оздоблювали ліпленням, скульптурами, часом навіть позолотою.

Арки тріумфальні почали зводити ще в древньому Римі (арка Тіта, Костянтина та інші). Є вони в Парижі, Берліні, Москві (зокрема на нинішньому проспекті Кутузова зведена арка на честь перемоги російського народу у боротьбі з наполеонівським нашестям), у Ленінграді та інших містах світу.

У Києві тріумфальною аркою вважали головні ворота старого міста — Золоті. Не випадково саме біля них зустрічали кияни Богдана Хмельницького, котрий направлявся з почтом до Переяслава, де відбувся акт возз'єднання України з Росією.

У наші дні арка тріумфальна, стала атрибутом народних свят і гулянь: різьблені, прикрашені снопами пшениці та квітами, такі символічні арки, як правило, вінчають вхід до свята обжинків, прообразом таких арок є урочистий вхід на Виставку досягнень народного господарства у Києві і в Москві.

Шановні друзі!
Розпочавши «Мистецький словничок», ми звертаємося до вас з проханням: напишіть нам, які терміни з галузі образотворчого мистецтва, архітектури та музики потребують, на вашу думку, пояснення. Ваші листи допоможуть формувати наш популярний словничок.

Батьки і діти

Чи треба пестити дітей?

Усім відомо, що і батькам розпещених дітей, і самим дітям ведеться нелегко. Дехто вважає, що винні в цьому самі лише батьки. Проте мало замислюються над тим, за якими ознаками дитину визнають розпещеною і що саме зробили батьки, аби вона була саме такою?

Чимало батьків панічно бояться пестити малюка — вони навіть намагаються якнайменше звертати на нього уваги, робити подарунки... Насправді, не можна розпестити дитину увагою і кількістю іграшок. Важливо не те, скільки подаровано, а як і за що.

Дошкільня сприймає себе як повноправну особистість серед інших: його дуже хвилює, якою мірою він може впливати на членів родини, керувати їхніми вчинками — так само, як він здатний почасти керувати власними. У цьому віці починається справжня боротьба за владу. Дитина хоче пізнати межу впливу на дорослих — так само, як хоче пізнати межу своїх фізичних можливостей.

Дитина не виросте нормальною людиною, якщо вихована улесливою. Погано, якщо вона дізнається, що може змусити вас чинити так, як їй заманеться і притому користуючись «забороненими» прийомами: криком, воланням, плачем, верещанням. Треба знайти розумне рішення — воно є. Секрет у тому, щоб ви вирішили, що, на ваш погляд, можливе й розумне для неї — і вирішили це чесно, неупереджено, без тиску з боку малюка. Якщо він здатен вплинути на вашу думку «дозволеними» засобами: запевняючи вас у своїй правоті, пускаючи в хід своє чарування — тоді перемога за ним. Головне, щоб дитина користувалася доступними їй засобами переконання як доросла людина. Але якщо вона плакатиме й кричатиме, вимагатиме чогось, що, на вашу думку, їй не потрібно, не поступайтеся. Реагуйте позитивно на переконання, але не на сльози. Хоча три-п'ятирічній дитині дуже важко опанувати себе, ви повинні все ж дати дитині зрозуміти, що ви скоріше погодитеся з її, нехай навіть необґрунтованим проханням, але тільки не з грубим натиском.

Дуже важливо навчити дитину вмовляти людей, аргументувати свою позицію. Якщо дитина подумає й назве причини, пояснить, чому вона хоче чогось конкретного, вона не тільки дозволить вам зважити на її потреби, але дасть можливість перетворити відмову на паліатив.

Ось вона закричала, вимагаючи: «Пограй зі мною, хочу гратися!» — врешті-решт ви розсердилися й грати з нею все одно не будете. А ось вона прийшла і сказала: «Ти знаєш, мені сумно. Давай-но пограємось!» І справедливою була б така відповідь: «Зараз я, бачиш, зайнята, мені треба випрасувати білизну, але якщо хочеш, принеси свою ляльку сюди і ми випрасуємо їй платтячко!»

З книги Пенелопи Ліч «Немовля і дитина».

Психологічний тест

Як уникнути стресу

Оцініть свої відповіді так: майже ніколи — 1, іноді — 2, часто — 3, майже завжди — 4.

1. Дрібниці мене дратують.
2. Якщо змушений чекати, нервую.
3. Коли почуваю себе незручно, червонію.
4. Коли злюся, можу образити людину.
5. Не сприймаю критику, дуже злюсь.
6. Якщо у трамваї мене штовхнуть, здатен на грубощі.
7. Постійно займаюся будь-чим, увесь мій вільний час заповнений справами.
8. Не буваю пунктуальним, приходжу або раніше, або пізніше.
9. Не вмію вислухати, завжди уриваю інших.
10. Страждаю на відсутність апетиту.
11. Хвилююсь, не знати чому.
12. Уранці почуваю себе погано.
13. Постійно стомлений, сплю погано, не в змозі «відключитися».
14. Після тривалого сну — як побитий.
15. Здається, що серце не в порядку.
16. Болять спина і шия.

17. Стукаю по столу пальцями, а коли сиджу, трясу ногою.
18. Мрію про славу, хочу, щоб мене хвалили за зроблене.
19. Думаю, що я кращий за багатьох, але ніхто цього не визнає.
20. Не дотримуюсь дієти, моя вага постійно коливається.

Підсумуйте бали. Якщо їх менше 30: ви ведете спокійне і розумне життя, справляєтеся з життєвими проблемами. Не страждаєте від зайвої скромності і оманливого честолюбства. Було б добре, якби ваші відповіді перевірила людина, яка вас добре знає. Хто набрав таку кількість балів, часто бачить себе у рожевому світлі.

31—45. Ваше життя сповнене діяльності і напруження. Страждаєте від стресу як у позитивному смислі — намагаєтесь досягти поставленої мети, так і в негативному — є проблеми і клопоти. Ймовірно, такий спосіб життя вестиметеі далі, але залиште трохи часу й для себе.

45—60. Ваше життя — постійна боротьба. Ви мрієте про кар'єру. До оцінки інших ви аж ніяк не байдужі. Це створює для вас постійний стресовий стан. Житимете так і далі, можливо, досягнете чого-небудь у діловому і особистому житті, проте навряд чи це буде вдовольняти вас, тому що все вже минуло. Утримуйтеся від зайвих суперечок, стримуйте гнів, викликаний дрібницями. Не намагайтеся досягти завжди максимуму, іноді відмовтеся від якогось зобов'язання.

Понад 60. Живете, як водій, котрий натискує одночасно на газ і гальма. Змініть спосіб життя. Стрес загрожує і вашому здоров'ю, і вашому майбутньому. Якщо не можете змінити, спробуйте хоча б «розрядитися».

На грядці...

І ліки, і присмака

Купляючи «аптечний кріп», ми власне, лікуємося насінням фенхеля, схожої зовнішнім виглядом і смаком на кріп пряної багаторічної культури. Його тим часом можна вирощувати на грядці, якщо вона добре угноєна і освітлена сонцем. Принадна річ — мати під рукою власні ліки, ще принадніша,— якщо ними можна ще й присмачувати страви, причому, цілий рік. Усе сказане повною мірою стосується фенхеля.

Трав'яниста рослина з галузистим, у півтора-два метри заввишки круглястим стеблом, яке восени повністю відмирає, а навесні відростає знову густозеленим ниткоподібним листям. Присмачені ним супи, салати, соуси набувають приємного неповторного аромату.

Розрізняють фенхель звичайний і овочевий. Перший вирощують заради насіння — двосім'янок, багатих на ефірну олію, рослинні жири, білок, цукор, вітаміни, каротин, чим зрештою й зумовлюється лікувальний ефект. А допомагає аптечний кріп при захворюваннях нирок, печінки, при шлункових і кишкових спазмах і болях, при застудах. Це добрий відхаркувальний засіб. Водночас насінням фенхеля широко користуються при випіканні хліба, печива. Кулінари присмачують ним м'ясні, рибні страви, кладуть його також у квашену капусту, маринади, соки, а порізане стебло — у розсіл для огірків, щоб надати приємного аромату, схожого на запах анісу.

Фенхель овочевий різниться від звичайного тим, що замість розетки листків утворює плескату головочку з численних соковитих черешків (див. фото) з сильнорозвинутими пазухами. Їх-то й уживають як овочі — готують свіжі салати, тушкують, маринують, неабияк поповнюючи арсенал дієтичних продуктів.

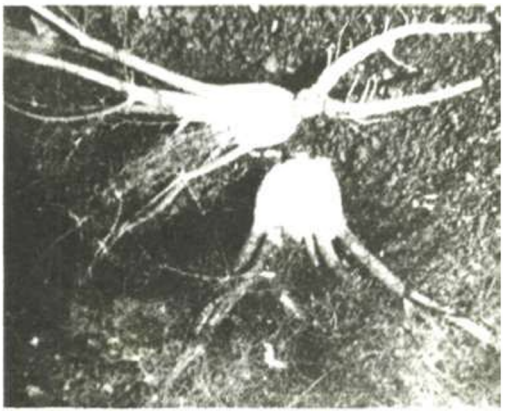

Агротехніка вирощування фенхеля нескладна. Висівають насіння у травні, коли грунт добре прогріється, загортають не глибше, як на півтора-два сантиметри. На 10—15 день з'являються сходи. Їх проріджують, залишивши між рослинами відстань 15—20 сантиметрів. У липні, коли біля розеток з'являться потовщення, оті самі головочки, грунт у міжряддях розпушують, а рослини підгортають і добре поливають. Протягом місяця їх треба підгортати кілька разів, тоді головочки будуть ніжні й соковиті. Коли вони виростуть завбільшки з середнє яблуко, їх зрізують біля основи. Солодкуваті, запашні сирі головки фенхеля подають до столу і на десерт.

На бажання, можна подовжити період збирання свіжої зелені і головок, висіваючи фенхель удруге, вже восени, але з таким розрахунком, щоб головки визріли до приморозків: температура мінус п'ять градусів є критичною для рослини.

На одному місці фенхель ростиме два-три роки. Восени відмерле стебло зрізують на висоті близько п'яти сантиметрів над землею й утеплюють шаром гною з соломою чи торфом.

Світлана СЛАВІНА.

«Вирощую суниці, дотримуючись агротехніки, а врожаї збираю погані — рослинам дошкуляють хвороби, всихає листя. Як зарадити справі, не вдаючись до хімії?!».

С. ДЕРЕЗА.

м. Калуш.

Бажання садоводів вирощувати екологічно чисту продукцію цілком зрозуміле і виправдане. Тож як обійтися без хімії? Чимало способів пропонують самі садоводи. Спробуйте для профілактики (а починати можна, тільки-но зійде сніг і пригріє сонечко) обприскати суничні кущики настоєм листя кульбаби, (в них, до слова, нестачі немає). 500 грамів свіжого листя залийте десятьма літрами води і настоюйте дві-чотири години. Потім процідіть. Обприскування суниць проводьте з інтервалом у сім-десять днів, починаючи з ранньої весни і до осені. Щоб позбутися сірої гнилизни, яка повсюдно уражує ягоди суниць, обприскуйте рослини з інтервалом не менш як десять днів йодним розчином, скориставшись задавненою, непридатною для медичних цілей йодною настойкою. Знадобиться її небагато — усього 10 мл на десять літрів води. Обприскування повторіть два-три рази до цвітіння. Замість йоду можна скористатися настоєм часнику: 100 грамів сухого листя заливають десятьма літрами води, нагрітої до 40 градусів, і настоюють протягом доби. Якщо вжиті вами заходи допоможуть, будемо дуже раді. Принагідно звертаємость до наших читачів з проханням поділитися власним досвідом боротьби з хворобами і шкідниками без застосування хімічних речовин.

Резонанс

Введено факультативний курс

Циклова комісія геологічних предметів Київського геологорозвідувального технікуму обговорила статтю «Вони «бачать» крізь землю», надруковану у журналі «Наука і суспільство» № 4 за 1989 рік.

*Викладачі комісії позитивно ставляться до вивчення галузей практичного застосування біолокації на стадії пошуків корисних копалин. З цією метою у квітні минулого року в актовому залі технікуму була проведена зустріч учнів геологорозвідувального відділення та викладачів комісії геологічних предметів з В. С. Стеценком (геолог-біолокатор, про якого йшлося у статті «Вони «бачать» крізь землю» — **ред.**). Тоді ж, у квітні минулого року, відбулася бесіда В. С. Стеценка з викладачами технікуму і учнями-гуртківцями геологічного музею. На ній були обговорені шляхи дальшого співробітництва з В. С. Стеценком у справі навчання учнів методу біолокації та практичного застосування його у геології.*

Метод біолокації потребує детального вивчення і узагальнення окремих даних про можливості його використання у пошукових роботах поряд з уже існуючим комплексом пошукових розвідувальних робіт.

Комісія вважає, що разом з традиційними методами пошуків біофізичний метод (біолокація), якщо його вивчити і опанувати, може мати застосування у комплексі пошукових робіт. Для вивчення теоретичних основ та набуття практичних навичок з методу біолокації у технікумі введено факультатив з цього предмета на третьому курсі геологорозвідувального відділення, починаючи з 1989—1990 навчального року. Теоретичний курс читають доктор геолого-мінералогічних наук Галецький Л. С. та Стеценко В. С. Навчають практичних навичок учнів оператори геофізекспедиції під керівництвом В. С. Стеценка.

Розглядаючи метод біолокації у перспективі, комісія вважає, що не виключена можливість підготовки у технікумі фахівців — біофізиків (біолокація) для пошукових робіт у геології та вирішення актуальних питань у галузі екології.

О. Г. НАВРОЦЬКИЙ,

голова циклової комісії геологічних предметів. Київський геологорозвідувальний технікум.

Експрес-анкета: «Ваша оцінка?»

Шановні читачі! Просимо вас назвати два-три кращих матеріали цього номера. Напишіть, будь ласка, що вам у журналі не сподобалося, а без яких матеріалів можна було обійтися взагалі. Будемо вам дуже вдячні. Нагадуємо нашу адресу: 252047, м. Київ-47, проспект Перемоги, 50, редакція журналу «Наука і суспільство».

М. І. КОСТОМАРОВ

Малоросійський гетьман Зіновій Богдан Хмельницький

X

Древня київська земля, що перебувала під управлінням князів Володимирового дому, обмежувалась на півдні річкою Россю. Простір на південь від Росі, починаючи від Дніпра на захід до Дністра, вислизає з наших історичних джерел. Наш древній літописець, перелічуючи гілки слов'яноруського народу, вказує на угличів і тиверців, оселі яких простягались аж до самого моря. Угличі уявляються народом численним, що мав неабияку кількість міст. Незліченне число городищ, валів і могил, що вкривають південно-західну Росію, свідчать про населеність цього краю з давніх-давен. Майже незрозуміло, яким чином київські, волинські та галицькі князі, володіючи безліччю міст — а вони одне за одним виникали в їхніх князівствах, що обіймали північну половину нинішньої Київської губернії, Волинь та Галичину, прогавили родючі сусідні землі. З нашого літопису ми довідуємось, що язичницькі князі вели вперту боротьбу з угличами. Після відчайдушного опору князі долали їх, брали з них дань, а згодом від часів Володимира угличі зі своїм краєм мовби зникають десь. Тільки в XIII столітті, за часів Данила, в краю між Бугом та Дністром з'являються якісь загадкові бологовські князі, які володіли містами і злагодилися з татарами, що підкорили їх. У так званому Литовському літописі ми натрапляємо на невиразну звістку про те, що в XIV столітті Ольгерд, підкоривши Поділля, виявив там місцеве населення, що жило під начальством отаманів. З польських та литовсько-руських джерел довідуємось, що в XV столітті нинішній край південно-західної Росії був уже достатньо населений аж до самого моря; в південних його межах були обширні володіння знатних родів: Бучацьких, Язловецьких, Сенявських, Лянскоронських тощо. На родючих землях процвітало хліборобство й тваринництво, велася постійна торгівля з Грецією та Сходом; ходили купецькі каравани до Києва.

Але після зруйнування Грецької імперії і заснування в Криму хижацького царства Гіреїв, безупинні грабунки та набіги татар не допустили, аби життя в цьому краї розвивалось вільно й мирно і викликали в ньому необхідність населення з суто войовничим характером. Наприкінці XV століття запроваджено було в Русі польський звичай віддавати міста з поселянами під управління осіб знатного роду, під назвою старост. На початку XVI століття з'являються староства: черкаське і канівське, а в них військовий стан під назвою козаків. Сама країна, що її займали ці староства, названа «Україною»; назва ця переходить на весь простір до Дністра, саме на землю древніх угличів і тиверців, а потім з розширенням козацтва розповсюджується і на Київську землю, і на лівий берег Дніпра* .

Ми вже пояснювали походження слова «козак» в життєписі Єрмака. Становище Південної Русі було таке, що тут хоч би ким був козак, передусім мусив зробитися воїном. Черкаські і канівські старости,

---

Продовження. Початок портретної галереї історичних осіб М. І. Костомарова див. у №№ 6, 7, 8, 9, 10, 11 за 1989 рік та у № 1 ц. р.)

* Слово «угличи» від слова «уголь», очевидно, однозначно зі словом Україна: «у края». Україна слово древнє, трапляється в XII столітті.

а за ними й інші старости в південноруському краї, наприклад хмельницькі та брацлавські, задля безпеки своїх земель, мусили були витворити з місцевих жителів військовий стан, завжди готовий дати відсіч набіглим татарам. Водночас необхідно було надати цьому стану права й привілеї вільних людей, бо, за поняттями того часу, воїн повинен мати станові привілеї перед землеробами. За організаторів козацького стану на початку XVI століття вважають переважно двох осіб: черкаського і канівського старосту Євстафія Дашковича та хмельницького Предислава Лянскоронського.

Але тоді, коли власне в Україні утворився місцевий військовий стан під назвою козаків і перебував під начальством старост, в інших місцях Південної Росії народ також почав прагнути в козаки. Так, промисловці, які з Києва ходили вниз по Дніпру за рибою, так само називали себе козаками. Оті промисловці були водночас і військовими людьми, бо перебувати в пониззі Дніпра для свого промислу було небезпечно і потребувало з їхнього боку вміння володіти зброєю для захисту від раптового татарського нападу.

Розвиткові козацтва найбільше сприяв заповзятливий і талановитий наступник Дашковича, черкаський і канівський староста Дмитро Вишневецький. Він збільшував число козаків за рахунок охочих усілякого роду, уславився зі своїми козаками звитяжними подвигами проти кримців і поставив себе щодо польського короля майже в незалежне становище. Його широкі плани знищити кримську орду і підкорити чорноморські краї Московській Державі порушила дурна впертість царя Івана Грозного. 1563 року Вишневецький зі своїми козаками оволодів був Молдавією, але його згодом підступно схопили турки і закатували*. Похід Вишневецького на Молдавію вторував шлях іншим козацьким походам у цю країну під началом Сверчовського та Підкови. Польські пани Потоцькі й Корецькі так само замірялись загарбати Молдавію з допомогою козаків. Походи ті зміцнювали й розвивали козацтво. Ще більшої слави зажило козацтво завдяки морським походам, здійснюваним із Запорозької Січі на турецькі володіння, які розпочалися з другої половини XVI століття.

Ще 1533 року Євстафій Дашкович на польському сеймі в Піотркові говорив про необхідність тримати від уряду козацьку сторожу на дніпрових островах. Але на сеймі з цього приводу не ухвалили рішення. В п'ятдесятих роках XVI століття Дмитро Вишневецький побудував укріплення на острові Хортиця і розмістив там козаків. Поява козацької селітьби — садиби поблизу татарських кордонів не сподобалася татарам, і сам хан Девлет-Гірей ходив виганяти козаків звідти. Вишневецький дав відсіч ханові, але полишений у своїх діях царем Іваном, скорився волі Сигізмунда-Августа і потім вивів козаків з пониззя Дніпра.

Проте козаки не відмовились від планів, накреслених Дашковичем і Вишневецьким, і через кілька років по тому з'явилася Запорозька Січ*. Річка Дніпро, хоч і норовлива в своїй течії, проте дає змогу безпечно плавати аж до порогів; але далі на протязі 70 верстов плавання дуже небезпечне, іноді й абсолютно неможливе. Річище Дніпра в різних місцях перетинає пасмо скель і каміння, крізь яке вода проривається з різною силою падіння**. А там, де кінчаються пороги, Дніпро проходить через гірську ущелину, що називається «Вовче Горло» (Кічкас), а потім розливається ширше і стає вже судноплавним до самого гирла, але по всій своїй течії розбивається на безліч звивистих рукавів, що утворюють численні острови та плавні (острови та луки, що їх заливає повінь, вкриті лісом, чагарником і очеретом). Перший з островів, слідом за Вовчим Горлом, є довгастий острів Хортиця на узвишші. За ним ідуть інші острови різної величини та висоти. Острови ті були дуже зручні для привільного життя тогочасних завзятців завдяки багатющим запасам риби, дичини та різних пасовищ. І ось з середини XVI століття цей край, що його називали тоді взагалі «Низом», став дедалі більше перетворюватися на притулок для всіх, кому ставало чомусь немиле життя на батьківщині, і всіх тих, кому за широкою натурою були до смаку небезпеки та звитяжні набіги. Запорозька Січ встановилась насамперед на острові Томаківці неподалік місця, де впадає в Дніпро річка Конка. Навпроти цього острова на лівому березі ріс величезний ліс, що його називали «Вели-

* Про нього збереглася така легенда, що султан наказав повісити його за ребро на гак, і Вишневецький, повиснувши на гаку, славив Ісуса Христа і проклинав Мугаммеда. В одній малоруській думі він зображений під іменем козака Байди. Він висить на гаку, а султан пропонує йому прийняти мугаммеданську віру і женитися на його дочці. Байда просить собі пук стріл вбити голуба на вечерю своїй нареченій і поцілює стрілою царській дочці в голову, проклинаючи невірних.

* Тобто засіка. 1568 року вона вже існувала.

** Усіх порогів на Дніпрі лічиться до десяти: Кайдацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Тягинський, Ненаситицький (найзначніший і найнебезпечніший), Волнизький, Будило, Лишній та Гадючий або Вільний і, крім того, кілька «забор»: так називається каміння, пасмо яких не доходить від одного берега до другого. З них найзначніша Воронова забора за шість верстов від Ненаситицького порога.

кий Луг». Минув якийсь час, і Січ перенеслася нижче на Микитин Ріг (поблизу нинішнього Нікополя), а згодом ще трохи нижче і надовго заснувалася неподалік нинішнього села Капулівки. Головний центр її був на одному з островів, що його й досі називають Січа. Козаки, що оселилися на Січі, називалися «запорожці»; а весь склад їх називався «кіш». Вони обирали вільними голосами на «раді» (сходці) головного начальника, який називався «кошовий отаман». Кіш поділявся на «курені», і кожен курінь був підпорядкований обраному «курінному отаману». Поселення низових козаків не обмежувалися самою Січчю. В різних місцях на дніпрових островах і по берегах виростали козацькі селітьби та хутори. Таким чином, за порогами утворювалось нове людське суспільство з військовим характером, населення якого становили вихідці та втікачі з Південної Русі, цілком незалежне від влади, яка урядувала Південною Руссю; пороги перепиняли шлях цим властям до поселенців. Попервах жителями Запорожжя були самі тільки чоловіки, бо війна ставала головною метою переселення за пороги; до того ж значна частина людей, що прибували туди, не мала наміру залишатися там назавжди; побувавши в Запорожжі, повоювавши з татарами в степу або здійснивши якийсь морський похід, вони повертались на батьківщину. Інші ж, як і раніше, вирушали на Запорожжя, не для війни, а полювання звіра чи рибної ловлі, а отже, так само на певний час. Тільки помалу-малу почали переселятися туди сім'ями і заводити хутори або «зимівники». В саму Січ ніколи не дозволено було допускати жінок.

Таким чином, козаки поділились на два роди: городових, або українських, та запорозьких, або січових. Перші за місцем свого мешкання, мусили визнавати над собою польську владу; другі були абсолютно незалежні. Між тими й тими існував тісний зв'язок: дуже багато городових козаків проводили по кілька років у Січі і вважали це для себе за особливу доблесть і славу. Польські пани своїми діями сприяли розширенню козацтва, не передбачаючи тієї згуби для устрою польського суспільства, яка за тодішніх умов крилася в ньому. Один з дуже знатних польських панів, Самуїл Зборовський, був козацьким верховодою. Пани запрошували козаків у свої походи; так, Мнішки і Вишневецькі з їхньою допомогою водили в Московську Державу самозванців. Польські королі не раз користувалися їхніми послугами. Ще Сигізмунд-Август вивів українських козаків з-під влади старост і поставив над ними осібного «старшого». За Стефана Баторія заведено було реєстри або списки, куди записували козаків; і тільки вписані в такі реєстри повинні були називатися козаками. Старший над козаками, що його призначав король, називався гетьманом. Очевидно, тоді ж відбувся поділ козаків на полки (відомий, власне, нам у дещо пізніший час). Полків було шість: черкаський, канівський, білоцерківський, корсунський, чигиринський, переяславський (останній на лівому боці Дніпра); кожен полк перебував під началом полковника та його помічника, осавула; полк поділявся на десять сотень. Кожну сотню очолював сотник та його помічник сотенний осавул. Гетьману або старшому дано було для перебування місто Трахтемирів. За гетьмана були чини: осавул, суддя, писар, які складали генеральну старшину. Усіх реєстрових козаків було лише шість тисяч. Вони мали вільне право володіти своїми землями, не обкладались жодними податями й повинностями, отримували жалування по червінцю на кожного простого козака та по кожуху. Крім цих реєстрових козаків, польський уряд довго не хотів визнавати ніяких інших; за законом тільки реєстрові були козаками. Але це суперечило народним прагненням. У Південній Русі всі жадали бути козаками, тобто вільними людьми; всі шукали шляхів і засобів обернутися на козаків. Одним з таких шляхів була Запорозька Січ. Жителі, яких закон вважав за панських хлопів у маєтках спадкових чи коронних, тікали на Запорожжя, а повертаючись звідти, вже не хотіли служити своїм панам, називали себе козаками і, як вільні люди, вважали за свою власність ту землю, на якій жили і яку обробляли, тоді як власник визнавав цю землю своєю. Власники та їхні управителі ловили таких втікачів і карали на смерть, але не завжди це можна було здійснити. Багато землевласників заводили тоді слободи і запрошували до себе кого завгодно, даючи пільги. В такі слободи тікали переслідувані на своєму колишньому жительстві. Між самими власниками через це виникали чвари, часто траплялись наїзди один на одного.

Іноді й самі пани запрошували до себе своєвільних чужих хлопів, називали їх козаками і з їхньою допомогою чинили бешкети проти своєї ж братії. Такі козаки при першому ж невдоволенні ладні були чинити зі своїми новими панами так само, як і з попередніми. Реєстрові козаки не дуже хотіли обмежувати свій стан і охоче приймали в нього нових братів, отож кількість реєстрових була насправді більша, аніж на папері. Іноді такі польські піддані, назвавши себе козаками, і не збирались ані вступати в реєстр, ані примикати до панів, а гуртувались в озброєні групи і обирали собі верховоду,

якого називали гетьманом. Особливо чинили так ті, що побували в Січі, воювали проти турків і татар і заживали там собі,— як висловлювались тоді,— «лицарської слави». Ці, так звані «своєвільні купи» уже наприкінці XVI століття стали такі жахні для Польщі і викликали супроти себе суворі постанови сейму. Насправді ті постанови не виконувались, тим паче, що і польський король, і польські пани, які оголосили зграї самозваних козаків протизаконними стовпищами, самі використовували їх у війнах проти Москви, Швеції і Туреччини. Таким чином, крім козаків городових, що їх записували в реєстри, і козаків січових, що безперервно то поповнювалися втікачами з України, то зменшувались за рахунок тих, що повертались назад на Україну, була ще безліч козаків своєвільних, що складалися з панських хлопів, які обирали собі гетьманів. Уряд переглядав реєстри; з них виключали зайвих козаків; ці зайві називалися «виписчики», але виключені з реєстру і далі називали себе козаками.

Зрозуміло, що за таких умов тодішнього південно-руського суспільства, у польського уряду, а головне у польських панів, виникало серед простого люду багато ворогів; ці вороги ставали дедалі озлобленіші і небезпечніші, чим дужче виявлялося з боку польської сторони прагнення утримати наплив народу в козацтво. Польське право передавало хлопа в беззастережне розпорядження його пана. Зрозуміло, що таке становище не могло бути приємним ніде; але там, де народові не було ніякої змоги вирватися з неволі, він терпів, з покоління в покоління звикав до своєї долі такою мірою, що переставав і помишляти про іншу. В Україні було не так. Тут народ мав багато спокус для здобуття волі. Перед очима він бачив вільний стан, що складався з його ж братії; по сусідству розкинулись дніпрові острови, куди можна було втекти від тяжкої влади; нарешті, близькість татар і небезпека татарських набігів привчали українського жителя до зброї; самі пани не могли заборонити своїм українським хлопам мати зброю. Таким чином, у південно-руському народі підтримувався бадьорий войовничий дух, несумісний з рабським станом, на який його прирікав польський суспільний лад. Водночас і способи панського урядування в Україні, і властивість відносин, в які був поставлений вищий клас щодо нижчого, аж ніяк не змиряли руського хлопа з паном і не схиляли його до добровільної залежності.

Прагнення народу до окозачення, або, як називали його поляки, «українське своєвілля», почало набувати релігійного забарвлення й діставало в очах руського народу морального освячення. Уже повстання Наливайка і Лободи 1596 року прикривалися певною мірою захистом релігії. Слідом за введенням унії руський вищий клас скоро відступився од своєї релігії, а водночас і своєї національної самобутності. Руські пани стали для руського народу абсолютно чужі, і влада їхня набула характеру скорше іноземного та іновірного поневолення. Міщани й хлопи лише з остраху, а не за переконанням приймали унію, і поки не звиклися з нею протягом багатьох поколінь, довго ладні були відпасти од неї. В Україні, де народ був бадьоріший і менше піддавався рабському страху, унія з труднощами пускала своє коріння. Реєстрові козаки не приймали її зовсім, бо не боялися панів; знайомство з війною робило їх відважними. Самовільні козаки ще більше ненавиділи унію як одну з ознак панського насильства над собою. Таким чином, православна релігія зробилася для руського народу прапором свободи і протидії панському гнобленню.

Одностайне свідчення тогочасних джерел показує, що наприкінці XVI і першої половини XVII століть беззастережне панування магнатів над хлопами спричинилося до дуже гіркого буття останніх. Єзуїт Скарга, фанатичний ворог православ'я і руської самобутності, говорив, що на всій земній кулі не знайдеться держави, де б так поводились із землеробами, як у Польщі. «Власник або королівський староста не тільки відбирає у бідного хлопа все, що той заробляє, а й убиває його самого, коли захоче і як захоче, і ніхто не скаже йому за те поганого слова». Між панами тоді поширилась пристрасть до надмірного розкошування і гайнування, що потребувало неабияких витрат. Один француз, що жив тоді в Польщі, відзначав, що буденний обід пана коштує більше, аніж званий у Франції. Тодішній польський викривач моралі, Старовольський, каже: «За минулих часів королі ходили в баранячих кожухах, а тепер машталір вкриває собі кожуха красною матерією, аби відрізнитися од простолюдина. Раніше шляхтич їздив на звичайному возі, а тепер мчить шестериком у колясці, оббитій шовковою тканиною та срібними прикрасами. Колись пили добре домашнє пиво, а тепер і стайні пахтять угорським. Усі наші гроші йдуть на заморські вина і солодощі, а на викуп полонених та оборону вітчизни в нас грошей нема. Від сенатора до останнього ремісника всі проїдають і пропивають свої набутки і залазять в неоплатні борги. Ніхто не хоче жити працею, а кожен силкується захопити чуже; легко дістається воно і легко розтринькується. Заробіток убогих під-

даних, зідраний іноді з їх сльозами, а подеколи й зі шкірою, поглинається панами, як гарпіями. Одна особа за один день пожирає стільки, скільки заробляє багато бідняків за тривалий час. Все йде в один дірявий лантух — черево. Очевидно, пух у поляків має таку властивість, що вони можуть на ньому спати спокійно, не тривожить їх совість». Знатний пан вважав за потрібне тримати при своєму дворі юрбу шляхтичів-нероб, а його жінка таку ж юрбу шляхтянок. Все це лягало тягарем на трудовий селянський клас. Крім звичайної панщини, яка залежала від сваволі власників, селяни були приречені на безліч різних дрібних поборів. Кожен вулик було обкладено податком під ім'ям «очкового»; за вола селянин платив рогове; за право ловити рибу — ставщину; за право пасти худобу — спасне; за помол борошна — сухомельщину. Селянам не дозволялося ні приготувати собі напоїв, ні купувати їх інакше, як у жида, якому пан віддає корчму в оренду. Чи їде пан на сейм, чи на богомілля, або на весілля — на піддаих накладають якийсь новий тягар. В королівських маєтках, що ними управляли старости чи управителі, становище хлопів було ще гірше, хоч закон надавав їм право скаржитись,— але, як відзначає Старовольський,— звинувачений буде завжди правий, а хлоп винний. «В судах у нас,— зауважує письменник,— завелись нечувані побори, підкупи; наші війти, лавники, бурмистри,— всі підкупні, а про донощиків, які зводять невинних людей у біду, й говорити годі. Спіймають багатого, заплутають і засадять у тюрму, та й тягнуть з нього подарунки й хабарі».

Крім безмежної сваволі старости чи його дозорців, в коронних маєтках лютували жовніри, які тоді вирізнялись шаленством і сваволею. «Багато,— зауважує Старовольський,— базікають у нас про турецьке рабство; але ж воно стосується лише військовополонених, а не тих, які живучи під турецькою владою, займаються землеробством чи торгівлею. Вони, заплативши річну дань, вільні, а в нас не вільний жоден шляхтич. У Туреччині ніякий паша не може останньому мужикові зробити того, що робиться в наших містечках і селищах. У нас в тому тільки й свобода, що вільно робити кожному, що заманеться; і від цього виходить, що бідний і слабкий робиться невільником багатого і сильного. Хоч який азіатський деспот не замордує за все життя стільки людей, скільки їх замордують за один рік у вільній Речі Посполитій».

Але ніщо так не обтяжувало і не ображало руський народ, як влада іудеїв. Пани, лінуючись управляти маєтками самі, віддавали їх в оренду іудеям з повним правом панського володарювання над хлопами. І саме тут не було краю мордуванням над робочою силою та духовним життям хлопа. Крім усіляких виявів сваволі, іудеї, користуючись з приниження православної релігії, брали в оренди церкви, накладали мито за хрещення немовлят («дудки»), за вінчання («поємщина»), за похорон і, нарешті, взагалі за будь-яке богослужіння; крім того,— і навмисне глумились над релігією. Віддавати маєтки в оренду здавалося так вигідно, що число іудеїв-орендарів дедалі зростало, і Південна Русь опинилася під їхньою владою. Скарги народу на іудейське насильство досі лунають у народних піснях. «Коли,— говориться в одній думі,— народиться в бідного мужика чи козака дитина, або козаки чи мужики задумають повінчати своїх дітей,— то не йди до попа за благословінням, а йди до жида і кланяйся йому, аби дозволив відімкнути церкву хрестити дитину чи повінчати молодих». Навіть римсько-католицькі священики, за всієї своєї нетерпимості до ненависної для них «схизми», виступали проти передачі руського народу під владу іудеїв. Так, в одній проповіді, виголошеній уже тоді, як Хмельницький пробудив приспану совість панів, говориться: «наші пани вивели з терпіння своїх бідних підданих в Україні тим, що, віддаючи жидам в оренду маєтки, продали схизматиків у тяжку роботу. Іудеї не дозволяли бідним підданим хрестити немовлят або брати шлюб, не заплативши їм особливого податку».

Зрозуміло, що народ перебуваючи в такому становищі, кидався в козацтво, тікав юрбами на Запорожжя, і звідти прибували збройні зграї, які відразу ж розросталися. Повстання здіймалося за повстанням. Пани скаржились на шаленство і сваволю українського народу. Водночас тривали безперервні набіги на Туреччину. Юрми завзятців, визволившись втечею від тяжкого панського та іудейського гніту, тікали на Запорожжя, а звідти на чайках (довгих човнах) вирушали в море грабувати турецькі прибережні міста. Життя на батьківщині мало для них обмаль цінного, і їх не лякали ніякі небезпеки; а нападати на невірних, за міркуваннями того часу, вважалося за богоугодну справу, тим паче, що метою цих набігів було однаково і визволення полонених християн, і загарбання здобичі у невірних. Турецькі посли постійно скаржились польському урядові на козаків. Поляки за будь-якої можливості ловили винних і страчували їх, але коли самі сварилися з турками чи татарами, то давали волю тим самим українським завзятцям. Походи ті мали особливу вагу тому, що слугували по-

дальшою військовою школою для українського народу і сприяли йому одностайно й рішуче підніматися проти поляків; на таке не наважувався в інших місцях руський народ, який потерпав під таким самим гнітом.

Часті місцеві повстання народу були численні і не всі нам відомі. Уряд раз у раз проводив нові реєстри з наміром обмежити число козаків. Але після кожного реєстрування число козаків подвоювалось, потроювалось; зайвих знову виключали із списків, а ці зайві не корилися і збільшували число своє силами охочих. Часом хлопи обурювались проти власників, ладнались у зграї, нападали на власницькі садиби. Жорстокими карами закінчувалося кожне приборкання; але бунти спалахували знову. Всі хотіли бути козаками; неможливо було розпізнати хто справжній козак і хто тільки називає себе козаком. 1614 року, коронний гетьман Жолкевський розігнав у Брацлавщині велику зграю, що називала себе козаками, а 15 жовтня під Житомиром уклав з реєстровими козаками договір, за яким вони зобов'язались не приймати в своє товариство своєвільних зграй, що називали себе козаками і нападали на шляхетські маєтки, не скликати народу на ради; всім тим, які самовільно називали себе козаками, велено залишатися під владою панів. Цей договір одразу ж було порушено. Шляхта скаржилась королю; король писав універсали; але в тих універсалах вже прозирало усвідомлення безсилля. «Незважаючи на всі попередні наші заходи,— писав король 1617 року,— козацька сваволя дійшла до жахної межі; громади козаків не дають Речі Посполитій спокою; шляхта не може безпечно проживати в своїх маєтках». Втім, у першій чверті XVII століття, козацька завзятість знаходила собі поле діяльності то в Московській Державі, то на Чорному морі, то в Туреччині і Молдавії. Під началом Сагайдачного козаки допомагали полякам у війні з Туреччиною. А коли кінчилася ця війна, козацькі повстання почали набувати значно ширшого розмаху. 1625 року козаки відрядили своїх депутатів на сейм з вимогою визнати законними духівників, посвячених єрусалимським патріархом, відпровадити уніатів з церков та церковних маєтків, знищити всілякі гнобительні ухвали проти козаків та не обмежувати їхнього числа.

Вони при своєму проханні надіслали перелік різних гноблень, що їх зазнавав руський люд у Польщі та Литві, зазначали, що повсюди відбирають у православних церкви, тягнуть у суди православних під різними приводами, відчужують їх від цехових ремесел, ув'язнюють та б'ють священиків; скаржились, що православні діти виростають без хрещення, люди живуть без вінчання та відходять з світу сього без сповіді і св. причащання. Прохання це не мало ніяких наслідків, і козаки під началом гетьмана Жмайла почали розправлятися самі: вдерлись до Києва, вбили київського війта Федора Ходику за його запопадливість до унії; пограбували католицький монастир, вбили у ньому священика і відправили до московського царя посольство з проханням прийняти козаків під своє заступництво. Того не хотіли простити їм поляки, і коронний гетьман Станіслав Конецпольський дістав повеління приборкати козаків зброєю. Козаків налічувалося тисяч до двадцяти; але між ними були незлагоди, отож частина розійшлася. Конецпольський притиснув їх до Дніпра, неподалік Крилова; реєстрові козаки наважились миритися; скинули Жмайла, обрали за гетьмана Михайла Дорошенка, і уклали з польським гетьманом в урочищі «Ведмежі Лози» договір, за яким козаки мусили залишатися у кількості шести тисяч і перебувати під владою коронного гетьмана; потім усі ті, що називали себе козаками, мусили коритися своїм старостам і панам; всі землі, що їх вони собі привласнили і вважали за козацькі, повинні були повернути власникам. Договір цей не міг розв'язати спірних питань так, як бажалося полякам. Число-виключених з козацького звання значно перевищувало число реєстрових і дедалі зростало за рахунок нових згуртованих зграй. Неупокорені хлопи масово тікали в Січ. Після смерті Дорошенка, вбитого у битві з татарами, поляки призначили над реєстровими козаками гетьманом Грицька Чорного, людину віддану полякам; але самовільні козаки, зібравшись у Січі, обрали на гетьмана Тараса і рушили на Україну. Реєстрові козаки видали Грицька Чорного Тарасові; запорожці жорстоко покарали його за те, що він прийняв унію. Тарас, визнаний реєстровими, розповсюдив по Україні універсал і закликав весь народ піднятися і йти на поляків в ім'я віри. Багато духівників підбурювали руських людей на захист віри і життя, бо в ті часи роздратовані поляки волали, що треба знищити схизму і викорінити весь бунтівний народ, а Україну заселити поляками. Польські історики запевняють, начебто і Петро Могила, бувши ще печерським архімандритом, підбурював народ до повстання.

Поляки чинили тоді жахливі варварства. Самуїл Лащ, коронний стражник (блюститель прикордонних областей) обрізував людям носи і вуха, віддавав дівчат і жінок на поталу своїм солдатам, і в перший же день Великодня 1639 року в містечку Лисянці вирізав поголовно всіх жителів, не розбираючи ні статі, ні віку;

багатьох із них побили в церкві. Щоб викликати в народу страх, і в інших місцях коїлося те саме. Тарас зосередив свої сили на лівому боці Дніпра, біля Переяслава. Конецпольський вступив з ним у битву, яка була така невдала для поляків, що, за свідченням їх самих, у Конецпольського в один день загинуло більше війська, аніж за три роки війни зі шведами. На жаль, чим закінчилася ця війна, для нас залишилося невідомо. Тарас якимось побитом потрапив до рук поляків і був страчений.

Через два роки помер Сигізмунд III. Реєстрові козаки при його синові Владиславі брали участь у поході проти Москви, але за те інші козаки самовільно пішли до Чорного моря, чинили напади на турецькі володіння і гуртувались на дніпрових островах, аби знову йти війною на поляків. Щоб припинити втечу народу за пороги, коронний гетьман Конецпольський заклав на Дніпрі перед самими порогами фортецю Кодак і залишив там гарнізон під началом француза Маріона. Але в серпні 1635 року верховода самовільних козаків Сулима розгромив ту фортецю, перебив гарнізон і почав закликати народ до повстання. Та справа йому не вдалася. Підіслані Конецпольським реєстрові козаки схопили Сулиму, який ще не встиг зібрати великого ополчення. Йому відрубали голову у Варшаві.

Слідом за тим оголошено знову суворого наказа самовільним козакам коритися своїм панам, а щоб досягти цього, розставили по Україні польські війська, які відразу ж почали чинити різні насильства над народом. Це змусило реєстрових козаків 1636 року звернутися зі скаргою до короля; вони обрали своїми послами двох сотників: черкаського Івана Барабаша та чигиринського Зіновія Богдана Хмельницького.

Зіновій Богдан був син козацького сотника Михайла Хмельницького. Замолоду він учився в Ярославі (галицькому) в єзуїтів і здобув як на свій час добру освіту. Батько його був убитий у Цецорській битві, невдалій для поляків, де загинув їхній гетьман Жолкевський. Зіновія, який брав участь у битві разом із батьком, турки взяли в полон; він пробув два роки в Константинополі, навчився там турецької мови та східних звичаїв, що йому потім згодилося. Після примирення Польщі з Туреччиною Зіновій повернувся на батьківщину, служив на козацькій службі і дістав чин сотника. Є відомості, що він був під Смоленськом 1632 року і дістав від Владислава шаблю за хоробрість*.

* Так мовиться в одному малоруському літописі, додаючи, що через двадцять два роки, коли він зробився підданим Олексія Михайловича, то казав: «шабля ця порочить Богдана».

Розглядати козацькі скарги призначено було сенатора і воєводу брацлавського Адама Кисіля, православного пана, який вважав себе за неабиякого промовця і вправного дипломата. Він почав хитрувати з козаками і водити їх за носа, намагаючись заспокоїти реєстрових обіцянками грошей, а головне, добиваючись виключення з реєстру зайвих козаків і повернення їх під владу своїх панів. Старшим над реєстровими козаками був тоді Василь Томиленко, чоловік старий, нерішучий, але дуже щиро віддани козацькій справі. В той час, як він на Україні вів переговори з Кисілем, новий верховода самовільних козаків Павлюк вдерся з Січі на Україну з 200 чоловіками, захопив у Черкасах всю козацьку артилерію і повернувся назад у Січ, а звідти писав відозви до реєстрових козаків, щоб сполучалися з «виписчиками» — і дружно боронилися проти поляків. Томиленко вагався, а Кисіль,— який за своїм власним визнанням, чинив між козаками незгоди,— підібрав гурт реєстрових козаків, і склав з них раду на річці Русаві. Ця рада скинула Томиленка і обрала на гетьмана переяславського полковника Саву Кононовича, родом великоруса, відданого панській справі. Разом з Томиленком усунули інших старшин, і тільки лукавий писар Онушкевич залишився у своєму званні. Павлюк, довідавшись про той переворот, послав свого приятеля, чигиринського полковника Карпа Скидана, із загоном у Переяслав, а сам став з військом неподалік Крилова. Скидан увійшов вночі в Переяслав, схопив Кононовича, писаря Онушкевича, новопоставлених старшин і привіз їх до Крилова. Козаки засудили їх і розстріляли. На гетьмана обрали Павлюка. Томиленко добровільно поступився йому першістю і залишився його товаришем і приятелем.

Павлюк розіслав універсал по всіх містах, містечках і селах і закликав увесь руський народ до повстання: «Повеліваємо вам і переконуємо вас, щоби ви одностайно, від мала до велика, полишивши всі свої заняття, негайно зібралися до мене».

На заклик Павлюка насамперед відгукнулись на лівому боці Дніпра так звані нові слободи, а потім і на правому пролунав, відзначає сучасник, клич: «на волю! на волю!» Одні бігли до Павлюка; інші гуртувались у зграї, кидались на панські двори і забирали там припаси, коней, зброю. Сам Павлюк, розіславши універсал, поїхав у Січ збирати запорожців, а начальство на Україні доручив Скидану.

Всі реєстрові полки, один по одному, перейшли на бік повстання. Скидан заклав свій табір у Мошнах (Черкаського

повіту). Конецпольський послав проти козаків свого товариша Потоцького.

6 грудня 1637 року відбулася битва поблизу села Кумейки. Руські люди бились відчайдушно; але дужий холодний вітер віяв їм в обличчя; їх було розбито, вони відійшли до Дніпра і стали в містечку Боровиці. Прибув Павлюк; але козаки обурились супроти нього за те, що він невчасно пішов у Січ і прогаяв слушну годину. Кисіль, що був з Потоцьким, умовив козаків видати Павлюка з товаришами, поручившись, що король дарує їм прощення. Реєстрові козаки скинули Павлюка з гетьманства, проголосили було на гетьмана одного з старшин Дмитра Томашевича-Гуню, але Гуня не погодився дістати старшинство ціною видачі своїх товаришів. Тоді реєстрові козаки схопили Павлюка, Томиленка і якогось Івана Злого та й привели до Потоцького.

Укладено було з польським воєначальником договір: козаки обіцяли коритися польському урядові. Договір той було підписано Зіновієм Богданом Хмельницьким, який мав тоді вже звання генерального писаря. Потоцький призначив над козаками старшим Ілляша Караїмовича; Гуня, Скидан та інші втекли.

Павлюка, Томиленка та Злого привезли до Варшави. Марно Кисіль перед сеймом благав дарувати їм життя, посилаючись на своє поручництво. На його протест не зважили. Козацьким верховодам відрубали голови.

Тим часом Потоцький, покінчивши в Україні, почав нещадно карати бунтівників. Весь шлях від Дніпра до Ніжина уставлений був посадженими на палю хлопами. Але в той час, коли Потоцький сотнями карав бунтівників і волав: «Я з вас воскових зроблю!», руські люди сміливо говорили йому: «Якщо ти, пане гетьмане, хочеш карати винних, то посади на палю разом увесь правий і лівий бік Дніпра».

Щойно почалася весна 1638 року, по всій Україні пролунала звістка, що із Запорожжя йде нове ополчення. Там обрали на гетьмана полтавця Острянина. За ним ішов Скидан. Юрми народу кинулися до них зусібіч. Потоцький виступив проти них і зазнав поразки під Голтвою. Але між козацькими верховодами не було злагоди. Поляки, оговтавшись після поразки, атакували Острянина під Жовнином неподалік Дніпра. Острянин утік з війська до Московської Держави. Козаки обрали за старшого Дмитра Томашевича-Гуню. Реєстрові тоді не пристали до повстання, бо перебували з польським військом під началом чиновників, призначених поляками. Гуня з середини червня до середини серпня стояв супроти поляків, погоджувався миритися, але не інакше, як на скількинебудь, бодай хоч трохи, вигідних умовах. Нарешті, козаки склали зброю. Гуня пішов у Московську Державу. Скидан, який ще раніше вирушив за Дніпро гуртувати нові сили, потрапив у полон.

Відтоді поляки, хоч залишили реєстрових козаків у попередній кількості, але давали їм за начальників осіб шляхетського звання. Замість гетьмана у них було призначено комісара, якогось Петра Комаровського: генеральний писар Зіновій Богдан Хмельницький втратив свою посаду і залишився як і раніше чигиринським сотником. Щоб перепинити втечі за пороги, поновлено було Кодак. Розповідають, що Конецпольський, приїхавши оглядати відбудовану фортецю, прикликав до себе козацьких старшин і глумливо спитав у них: «Як вам видається Кодак?» — «Manu facta, manu destruo» (що руками людей створюється, те й людськими руками руйнується),— відповідав йому Хмельницький.

Поляки дійшли висновку: щоб пригасити жагу до бунтів, яка оволоділа руським народом, треба вдатися до найсуворіших заходів; за найменшу спробу до повстання страчували найжорстокішим чином: «і мучительство фараонове,— говорить малоруський літопис,— нічого не варте проти лядського тиранства. Ляхи дітей у казанах варили, жінкам видавлювали груди деревом і чинили інші несповідимі тортури»*.

Козакам вже важко було розпочинати повстання. Самі реєстрові козаки були майже обернені на хлопів і працювали панщину на своїх начальників шляхетського звання. Інший поворот усій руській справі дано було в палаці короля Владислава.

Цей король, від природи розумний і діяльний, уважав своє становище обтяжливим, таким, що прирікало його на бездіяльність; тяжка йому була анархія, що панувала в його королівстві. Його самолюбство раз у раз зазнавало приниження від зарозумілих панів. Королю бажалося розпочати війну з Туреччиною. На одностайну думку сучасників, за цим прагненням ховалося інше: посилити через війну свою королівську владу. Хоч нема ніяких письмових визнань з його боку в цьому задумі, але все шляхетство від мала до велика було в цьому впевнено і вважало однодумцем короля канцлера Оссолінського. Втім, останній, коли й потурав задумам короля, то зовсім не був надійною людиною для

* Вірогідність цих відомостей підтверджується і сучасними великоруськими відомостями: «польські і литовські люди їх християнську віру порушили і церкви їх, людей збираючи в хороми, палили, і пищальне зілля, насипавши їм у пазуху, запалюють і сосці у жон їх різали...»

того, щоб їх здійснити. Він був розбещений, зніжений, суєтний, малодушний аристократ, вмів красиво говорити, але не був спроможний долати невдачі і, щонайбільше дбаючи про самого себе, в разі небезпеки завжди ладен був перейти на супротивний бік.

1645 року прибув до Польщі венеціанський посланик Тьєполо спонукувати Польщу стати з Венецією в спілку проти турків; він обіцяв з венеціанського боку великі суми грошей і щонайбільше домагався, аби польський уряд дозволив козакам почати свої морські походи на турецькі береги. Папський нунцій так само підбивав польського короля на війну. Сподівались на співучасть господарів молдавського та волоського, на седмиградського князя та на московського царя. На початку 1646 року польський король уклав з Венецією договір; Тьєполо видав королю 20 тисяч талерів на будівництво козацьких чайок, король запросив до Варшави чотирьох козацьких старшин Іляша Караїмовича, Барабаша, Богдана Хмельницького і Нестеренка. Хмельницький невдовзі перед тим був у Франції, де радився з графом Дебрежі, призначеним посланником у Польщу, відносно доставки козаків у французьке військо. Потім 2 400 охочих козаків вирушили до Франції і 1646 року брали участь у битві під час взяття Дюнкерка в іспанців.

Король бачився з козацькими старшинами вночі, приласкавив їх, обіцяв збільшити число козаків до 20 тисяч, крім реєстрових, віддав наказа побудувати чайки і дав їм 6 тисяч талерів, обіцяючи заплатити протягом двох років 60 тисяч.

Все це робилося потай, але не могло довго зберігатися в таємниці. Король видав так звані приповідні аркуші для вербування війська за кордоном. Вербування попервах пішло скоро. До Польщі почали прибувати німецькі солдати, що брали участь в тридцятилітній війні і не звикли стримувати своє свавільство. Шляхта, що дуже пильнувала недоторканності своїх привілеїв, почала виступати супроти короля. Сенатори так само почали ремствувати. Королю нічого не залишалось, як передати свої задуми на розгляд сеймові.

У вересні 1646 року відкрились попередні сеймики по воєводствах. Шляхта повсюди виявилась несхильна до війни і якнайгірше тлумачила королівські заміри. «Король,— волали на сеймиках,— затіває війну, аби згуртувати військо, взяти його собі під начало і з допомогою його вкоротити шляхетські вільності. Він хоче обернути хлопів на шляхту, а шляхту на хлопів». Поширювались неймовірні вигадки; базікали, що король хоче влаштувати різанину на кшталт Варфоломіївської ночі. Оссолінського називали зрадником вітчизни.

У листопаді зібрався сейм у Варшаві. Всі одностайно заволали проти війни. Королю довелося скоритися волі сейму: він наказав розпустити навербоване військо, а козакам заборонив будувати чайки. Короля зобов'язали наперед не збирати війська і не входити в спілки з іноземними державами без волі Речі Посполитої.*

Козацькі чиновники, Караїмович та Барабаш, бачачи, що задум королеві не вдається, приховали польську привілею на збільшення козацького стану і на спорудження чайок. Хмельницький хитрощами добув ту привілею. Розповідають, що він запросив на свій хутір Суботів козацького старшого (невідомо, Караїмовича чи Барабаша) і, напоївши вщент, узяв у того шапку й хустку і відправив слугу свого до жінки старшого за привілеєю. Признавши речі свого чоловіка, жінка видала важливий папір.

Слідом за тим з Хмельницьким скоїлася пригода, по всьому така, що мала зв'язок з викраденням привілеї. Його хутір Суботів (за вісім верстов від Чигирина) був подарований його батькові колишнім чигиринським старостою Даниловичем. У Чигирині був уже другий староста Олександр Конецпольський, а в нього підстаростою (управителем) шляхтич Чаплинський. Останній випросив собі у Конецпольського Суботів, бо в Хмельницького не було документів на володіння. Дістався згоду старости Конецпольського, Чаплинський, за польським звичаєм, вчинив наїзд на Суботів у час неприсутності Хмельницького; і коли десятирічний хлопчик, син Хмельницького, йому відказав щось грубо, він наказав його відшмагати. Слуги так немилосердно виконали того наказа, що дитя померло наступного дня. Крім того, Чаплинський повінчався за уставом римсько-католицької церкви з жінкою, яку любив Хмельницький: дехто говорить, що вона вже тоді була його другою дружиною, яку Хмельницький узяв після смерті першої своєї дружини, Ганни Сомко**.

Хмельницький позивав до суду Чаплинського, але не міг нічого вдіяти, бо не мав письмових документів на маєток. У польському тогочасному суді важко було козакові тягатися з шляхтичем,

---

* Згідно до зауваги Тьєполо королю варто лише підкупити кількох послів, щоб зірвати сейм, бо в Польщі голос одного посла знищував рішення цілого сейму. Але король не наважився на це, бо боявся міжусобиць. До того ж він старався підтримувати до себе прихильність нації, в надії, що поляки з часом оберуть на престол його сина.

** Матері синів Хмельницького, Тимофія і Юрія, та дочок: Степаниди і Катерини.

котрий був під заступництвом поважного пана*.

Тоді Хмельницький зібрав сходку десь з тридцятьох козаків і почав з ними радитися, як скористатися привілеєю, даною королем, та відновити силу козацтва, повернути свободу православній вірі і оборонити руський народ від сваволі польських панів. Один сотник, що був на цій раді, зробив донос на Хмельницького. Коронний гетьман Потоцький наказав арештувати Хмельницького. Але переяславський полковник Кречовський, якому було віддано Хмельницького під нагляд, звільнив арештованого. Хмельницький верхи втік степом у Запорозьку Січ, яка була тоді на «Микитиному Розі».

Тут застав Хмельницький не більше трьох сотень завзятців, але вони кинули клич і почали збирати з різних дніпрових островів та берегів утікачів, що мешкали там. Сам Хмельницький вирушив до Криму. Він показав ханові привілей короля Владислава. Хан Іслам-Гірей побачив неспростовні докази того, що польський король готує супроти Криму і Туреччини війну; крім того, хан був уже лихий на короля за те, що вже кілька років не одержував від Польщі звичних грошей — їх поляки називали подарунками, а татари вважали даниною. Виник перед татарами пречудовий і слушний привід до придбання здобичі. Проте, хан сам не рушив на Польщу, хоч обіцяв зробити це перегодом, але дозволив Хмельницькому запросити з собою когось із мурз. Хмельницький покликав Тугай-бея, перекопського мурзу, уславленого своїми наїздами: у Тугай-бея було до чотирьох тисяч ногаїв.

Це відбувалося взимку з 1647 на 1648 рік. Коронний гетьман Микола Потоцький і полний (його помічник) Мартин Калиновський збирали військо, запрошували панів приходити до них на допомогу із своїми загонами, які, за тодішнім звичаєм, пани тримали в себе під назвою надвірних команд. Потоцький намагався хитрощами будь-що виманити Хмельницького з Січі, відправляв до нього листи на Січ. Але всі його спроби виявилися марні.

Тим часом руський народ готувався до повстання. Козаки, переодягнені хто жебраками, хто прочанами, ходили по містах і селах та умовляли мешканців — то відчинити козакам Хмельницького міські брами, то насипати піску в польські гармати, то тікати в степи в лави воїнів запорозьких. Поляки вживали суворих заходів: забороняли ходити юрбами по вулицях, збиратися в будинках, забирали в жителів зброю або відгвинчували у рушниць замки, жорстоко мордували і карали на горло тих, кого підозрювали в однодумстві з Хмельницьким. Потоцький оголосив своїм універсалом, що кожен, хто втече в Запорожжя, відповідає життям своєї дружини та дітей. Такі заходи обернулись на шкоду полякам і ще більше дратували руський народ, який і без того їх ненавидів. З лівого боку Дніпра тікати було зручніше, і натовпи квапились звідти до Хмельницького. Навесні в нього зібралося десь тисяч з вісім. У квітні до верховодів польського війська дійшла чутка, що їхній ворог виступає з Січі: замість того, щоб іти на нього всім своїм військом, вони відправили проти нього реєстрових козаків з їхніми начальниками по Дніпру на байдаках (великих суднах), а берегом — невеликий загін вершників під началом молодого сина коронного гетьмана, Стефана, з козацьким комісаром Шембергом. «Сором,— казав тоді коронний гетьман,— виряджати велике військо супроти якоїсь нікчемної зграї підлих хлопів».

Козаки, що пливли на байдаках по Дніпру, досягли 2-го травня урочища, що називалося «Кам'яний Затон» і зупинились, очікуючи польський загін, що йшов берегом. Частина козаків зійшла на берег. Вночі з 3-го на 4-е травня прибув до них посланець Хмельницького, козак Ганжа, і сміливою промовою надихнув їх, вже й без того готових до повстання. Полковник Кречовський, що перебував у висланому реєстровому війську, зі свого боку підбурював козаків за Хмельницького. Реєстрові втопили своїх шляхетських начальників, лакиз панської влади; серед них загинули Караїмович та Барабаш. Вранці всі приєдналися до Хмельницького.

Посиливши реєстровими козаками своє військо, Хмельницький розгромив 5-го травня польський загін біля протоки, що називалась «Жовті Води». Син коронного гетьмана, Стефан, помер од ран; інших панів взяли в полон. Серед полонених було тоді двоє знаних згодом діячів: перший був Стефан Чарнецький, якому судилося було зробитися видатним польським полководцем і жорстоким катом руського народу; другий — Іван Виговський, руський шляхтич: потрапивши в полон, цей чоловік зумів так підлеститися до Хмельницького, що невдовзі став генеральний писарем і важливим радником гетьмана.

Головне польське військо стояло неподалік Черкас, коли один поранений поляк приніс туди звістку про поразку висланого в степ загону. Потоцький і Калиновський не були в злагоді один з одним, робили розпорядження супротив один одному, погодились, однак, на те, що

* Залишився переказ, записаний у сучасних літописах, за вірогідність якого поручитися не можна. Розповідається, начеб Хмельницький звертався до короля, і Владислав сказав йому: «ви воїни і маєте шаблі; хто вам за себе стати забороняє?»

треба їм відступати ближче до польських кордонів. Вони рушили від Черкас і досягли міста Корсуня, на річці Росі; тут вони почули, що Хмельницький вже недалеко, вирішили зупинитись і дати бій; але 15-го травня появився Хмельницький під Корсунем: піймані поляками козаки набалакали їм багато перебільшених відомостей про кількість і силу війська Хмельницького. Калиновський ладен був дати бій; Потоцький не дозволив, і звелів відходити таким шляхом, щоб зручніше вислизнути від ворога. Поляки взяли собі за провідника одного руського хлопа, який, очевидно, з наміром був підісланий Хмельницьким. Тим часом, розраховуючи наперед, куди поляки підуть, козацький верховода заздалегідь послав своїх козаків і наказав їм при спуску з гори в долину, що називалася «Крута Балка», обрізати гору і зробити урвище, яке перепинило шлях возам та коням. План удався якнайкраще. Поляки з усім своїм обозом наткнулися просто на це фатальне місце, поросле навкруги тоді лісом, і в той же час на них з усіх боків вдарили козаки й татари; вони зазнали цілковитої поразки. Обидва польські верховоди потрапили в полон; вся артилерія, всі запаси й пожитки дісталися переможцям. Шляхтичі, з яких складалося військо, не врятувалися втечею. Хлопи ловили їх, вбивали або приводили до козаків. Хмельницький віддав польських верховодів у полон татарам, щоб заохотити тих до подальшої допомоги козакам.

Корсунська перемога була надзвичайно важливою, ще небувалою в своєму роді подією; руському народові мовби враз розкрились очі: він побачив і зрозумів, що його поневолювачі не такі вже могутні й непереможні; панський гонор впав під сполучними ударами рабів, які наважились, нарешті, скинути з себе ярмо неволі.

Після цієї першої перемоги Хмельницький зупинився і відрядив до Польщі козацьких послів зі скаргами і поясненнями, але саме в той час короля Владислава спостигла смерть у Меречі, яка дала привід до чуток про отруєння. У Польщі настало безкоролів'я, належало обрати нового короля.

На уклінне прохання брацлавського воєводи Адама Кисіля, який хотів якось протягти час, Хмельницький погодився вступити в переговори і до вересня не йшов зі своїм військом далі на Польщу; але мало вірячи в можливість примирення з поляками, написав грамоту до царя Олексія Михайловича, в якій виявляв бажання стати під владу єдиного руського государя, щоб справдилося, як він висловлювався, «з давніх пір глаголене пророцтво». Він переконував царя скористатися нагодою і наступити на Польщу і Литву тоді, коли козаки напиратимуть на ляхів з іншого боку. Московський цар не скористався тоді зручною нагодою, а сам Хмельницький змарнував кілька місяців у переговорах з Кисілем та його товаришами, наділеними званнями комісарів.

Південноруський народ дивився зовсім не так на обставини, що склалися для нього. Щойно поширилась звістка про перемогу над польським військом, по всьому простору руської землі, що перебувала під владою Польщі, навіть і в Білорусії, яка більше звикла до свого поневолення, аніж Південна Русь, спалахнуло повстання. Хлопи гуртувались у зграї, що називались тоді загонами, нападали на панські садиби, громили їх, вбивали власників та їхніх дозорців, знищували католицьких духівників; діставалось і уніатам, і кожному, хто тільки був запідозрений у прихильності до поляків. «Тоді,— як зауважує сучасник-літописець,— гинули православні ремісники і торговці єдино за те, що мали на собі польську одежу, і не один дженджик заплатив життям за те, що за польським звичаєм голив собі голову». Вбивства супроводжувались варварськими тортурами: здирали з живих шкіру, розпилювали напіл, забивали на смерть палями, смажили на розжареному вугіллі, обливали окропом; обмотували голову на переніссі тятивою лука, повертали голову і потім спускали лук, так що в жертви вискакували очі; не було пощади навіть немовлятам. Жахливу лють виявляв народ до іудеїв: вони засуджені були на цілковите винищення, і найменша жалість до них вважалася за зраду. Свитки закону витягували з синагог: козаки танцювали на них, пили горілку, потім вкладали на них іудеїв і різали нещадно без милосердя; тисячі іудеїських немовлят було кинуто в криниці й засипано землею*. За свідченням сучасників, на Україні їх загинуло тоді майже сто тисяч, не рахуючи тих, які загинули від голоду й спраги в лісах, болотах, підземеллях і потонули у воді під час надаремної втечі. «Скрізь у полях, у горах лежали тіла наших братів,— говорить тогочасний іудейський рабин: . не було їм рятунку, бо гонителі їхні були меткі, мов орли небесні». Тільки ті

* В Ладижині, за відомостями сучасника, козаки поклали кілька тисяч зв'язаних іудеїв на лузі, спершу запропонувавши їм прийняти християнство і обіцяли пощадити, але іудеї відкинули ці пропозиції; тоді козаки сказали: то ви самі винні; ми переб'ємо вас за те, що ви глумились над нашою вірою. І потім усіх винищили, не щадячи ні статі, ні віку. Страшна кара спостигла іудеїв у Полонному, де так багато їх перерізали, що кров лилася потоками через вікна будинків. В іншому місці козаки різали іудейських немовлят і перед очима їхніх батьків розглядали нутрощі зарізаних, глузуючи із звичного в євреїв розподілу м'яса на кошер (що можна їсти) і треф (чого не можна їсти) і про одних казали: це кошер — їжте! а про других: це треф — кидайте собакам!

врятували себе, хто від страху за життя прийняли християнство: таким руські люди прощали все минуле і залишали їх живими з їхнім майном; але перехрести незабаром знову оголосили себе іудеями, щойно минула небезпека і вони могли вибратися з України.

Все польське, все шляхетське в Південній Русі якийсь час було вражене нестямним жахом, не захищалося, а тікало. Пани, що мали в себе збройні команди, неспроможні були, та й не наважувались чинити опір народному повстанню. Тільки один з панів не втратив тоді самовладання: то був Ярема Вишневецький, син Михайла і молдавської княжни з дому Могил. Він народився у православній вірі, але збитий з пуття єзуїтами покатоличився і зробився запеклим ненависником і гонителем усього руського. На початку повстання Вишневецький жив у Лубнах, на лівому боці Дніпра, де в нього, як і на правому, були величезні володіння; він змушений був з усією своєю командою, що складалась із шляхти, утримуваної його коштом, перейти на правий берег і почав у своїх маєтках карати бунтівників з такою ж жорстокістю, яку виказували озвірілі хлопи щодо поляків та іудеїв, вигадував найхимерніші тортури, тішився муками, яким піддавали людей на його очах і приказував: «Мордуйте їх так, щоб вони відчували, що вмирають!» Своїм прикладом він звабив за собою кількох панів, і разом з ними, почав давати відсіч народові, бився кілька разів з численним загоном руських хлопів і козаків, що перебували під началом полковника Кривоноса, але, незважаючи на всю свою запальність, не міг подолати його і поїхав до Польщі. Хмельницький вважав його своїм найпершим ворогом, і жорстокість і насильства, що їх чинив Вишневецький над руським народом, ставив приводом до розірвання розпочатих переговорів.

Пани сенатори, що заправляли ділами під час безкоролів'я, склали ополчення з шляхти; начальства над цим ополченням домагався собі Вишневецький, але замість нього було призначено трьох полководців: князя Домініка Заславського, Олександра Конецпольського (сина недавно померлого Станіслава) і Остророга. Хмельницький, пропустивши літо, у вересні вирушив супроти них.

Всього війська, виставленого проти Хмельницького, було тридцять шість тисяч. Польське шляхетство тоді не було войовниче, жило в своїх маєтках весело й спокійно, користуючись достатком завдяки праці поневоленого народу; у війську, виставленому проти Хмельницького, більша частина була таких, які щойно вперше виходили на війну. Звичка вважати хлопів за напівхудобу, спонукала поляків дивитися легковажно на війну. «Проти такої наволочі,— говорили пани,— не варто витрачати куль; ми бунчуками розженемо їх по полю!» Інші були такі самонадіяні, що виголошували молитву: «Господи, не допомагай ні нам, ні їм, а тільки дивись, як ми поквитаємося з цієї негідною мужичнею!» Польський військовий табір зробився місцем, куди їхали не битися з ворогом, а повеселитися і поджендженикувати. Один перед одним вони хизувалися цінністю своїх коней, багатством упряжі, красою власного вбрання, позолоченими луками на сідлах, шаблями із срібною насічкою, чепраками із золотим гаптуванням, оксамитовими кунтушами на коштовному хутрі, дорогоцінним камінням на кистях шапок, чобітьми із срібними та золотими шпорами; але найбільше пани силкувалися перевершити один одного розкішшю столу й кухні. За ними в табір везли величезні склади посуду, їхали юрми слуг; в щедро прикрашених панських наметах виблискували чеканні кубки, чарки, тарелі, навіть умивальники та миски були срібні; і було в цьому таборі, як зауважує сучасник, більше срібла, аніж свинцю. Привезли пани із собою бочки з угорським вином, старим медом, пивом, запаси варення, цукерок, різних ласощів, везли за ними пишні постелі і ванни; одне слово, то був розважальний з'їзд панів. З ранку до вечора справлялись бенкети з музикою і танцями. Тим часом численна челядь, що прибула з панами слугувати їхнім вибрикам, і наймані солдати, які, одержавши жалування наперед, розтринькали його,— знущалися з навколишніх жителів, грабували їх, і люди подейкували, що захисники, якими виставляли себе ці військові, гірше їх розоряють, ніж козаки, яких поляки намагалися змалювати ворогами й грабіжниками народу.

20 вересня наблизився Хмельницький до цього розкішного польського табору; маленька річка Пилявка відділяла козаків від поляків. Після невеличкої сутички руські полонені налякали поляків, що у Хмельницького величезне військо, і він з години на годину чекає хана з ордою. Це викликало такий раптовий і всеохоплюючий жах, що вночі всі побігли з табору, залишивши своє майно на волю ворога. Рано-вранці Хмельницький вдарив по втікачах; тоді сум'яття посилились, поляки кидали зброю, кожен кричав: «стійте!», а сам біг; кидали поранених і полонених; багато хто загинув у штовханині. Переможцям майже без пострілу дісталось сто двадцять тисяч возів з кіньми; прапори, щити, шоломи, срібний посуд, соболині шуби, перські тканини, рукомийники, постелі, їжа, ласощі,— все лежало безладно; вин і горілки було так багато, що при звичайному вживанні вистачило б для їхнього війська на місяць. Хлопи накинулись на коштов-

ності, ласощі, вина — і це дало можливість полякам утекти. Хмельницький рушив на Львів, не став брати це місто приступом, а тільки зажадав від жителів відкуп у 200 тисяч злотих, аби заплатити татарам, які допомагали козакам*. 24 жовтня з-під Львова рушив Хмельницький на Замостя, в глиб уже справжньої Польщі. Під Замостям стояв він аж до середини листопада.

У Варшаві тим часом відбувалось обрання нового короля. На цей раз близькість козаків не дозволила панам тягнути з обранням довгі місяці, як траплялось раніше: потреба в главі держави була очевидна. Хмельницький зі свого боку відправив на сейм депутатів від козаків.

Було тоді три кандидати на польський престол: седмиградський князь Ракочі і двоє синів покійного короля Сигізмунда III, Карл і Ян-Казимир. Седмиградський князь був відкинутий найперше; з двох братів королевичів взяла гору партія Яна-Казимира; козацькі депутати стояли також за нього; Оссолінський схилив багатьох на бік Яна-Казимира, запевняючи, що інакше Хмельницький воюватиме за цього королевича. Справа між двома братами уладналася тим, що Карл добровільно відмовився від претендентства на користь брата. Ян-Казимир був обраний, незважаючи на те, що був раніше єзуїтом і дістав від папи кардинальську шапку. Що схиляло Хмельницького бути на боці цього государя — невідомо, однаково, як і те, що важко тепер визначити, якою мірою брало участь у цьому обранні бажання Хмельницького. І все ж Хмельницький виявляв велике задоволення, коли почув про обрання Яна-Казимира. 19 листопада йому привезли від короля листа з наказом припинити війну і чекати королівських комісарів. Хмельницький відразу ж з усім військом відійшов назад на Україну.

Хмельницький останнім часом чинив усупереч загальному народному бажанню. Повсталий народ вимагав походу на Польщу. Хмельницький уже з-під Львова думав було повернутися і тільки під впливом народного тиску пішов на Замостя. Хмельницький міг іти просто на Варшаву, настрахати всю Річ Посполиту, примусити панів погодитися на найбільші поступки; він міг би здійснити докорінний переворот у Польщі, зруйнувати в ній аристократичний порядок, започати новий порядок як державний, так і суспільний. Але Хмельницький на це не наважився. Він не був ні народжений, ні підготовлений до такого великого подвигу. Почавши повстання в скруті, рятуючи власне життя і помщаючись за свою маєтність, він, як сам потім зізнавався, опинився на такій височині, про яку не мріяв, і тому неспроможний був повести справу так, як вказувала йому доля. Епоха Хмельницького в цьому відношенні являє собою один з тих випадків в історії, коли народна маса інстинктивно бачить, що треба в даний час робити, але її ватажки не спроможні втілити в діло того, що народ відчуває, чого народ вимагає. Хмельницький був син свого століття, засвоїв польські поняття, польські суспільні звички, і саме вони й далися взнаки рішучої хвилини. Хмельницький почав справу чудово, але не повів її своєчасно далі, як треба було. На перших порах він припустився історичної помилки, за якою пішла далі низка інших, і таким чином повстання Південної Русі повернуло іншим шляхом, а не тим, куди вели його попервах обставини. Побачимо, як Хмельницький став врозрів з народом і щодо суспільного ідеалу, створеного народним життям в його час.

Хмельницький, повернувшись з-під Замостя, прибув насамперед у Київ. Калатали дзвони, гриміли гармати, коли він в'їхав у напівзруйновані Ярославові Золоті Ворота і біля стін св. Софії його вітав митрополит Сильвестр Косов, духівництво і київські громадяни. Бурсаки співали йому руських та латинських пісень, величали його рятівником народу, руським Моїсеєм. Тут чекав на нього дорогий гість, Паїсій, єрусалимський патріарх, що їхав до Москви. Він від лиця православного світу на Сході висловлював Хмельницькому поздоровлення з перемогами, дав йому відпущення гріхів, напучував на нову війну проти латинства. Гетьман був у цей час чомусь зажурений. В його характері почало виявлятися щось дивне: він то постував і молився, то поринав у п'яну гульню і співав думи, що сам створив; то був лагідний і рівний у спілкуванні з усіма, то раптом робився суворий, неприступний; то молився Богу, то радився з ворожками.

З Києва він поїхав у Переяслав і там одружився. За дружину йому, як подейкують, стала Чаплинська; про колишнього її чоловіка джерела свідчать по-різному: за одними він був ще живий, за іншими — вбитий. Додають до цього, що Чаплинська була Хмельницькому кума, і що патріарх Паїсій дозволив йому такий недозволений шлюб. Але є також відомості одного з сучасників, що насправді невідомо: чи дійсно оця сама Чаплинська була дружиною того, який відібрав у Хмельницького Суботів чи інша, схожа з нею прізвищем.

* Місто, яке щойно перед тим добряче обібрали пани, що втекли з-під Костянтинова, не могло дати чистою монетою більш як на шістнадцять тисяч злотих, а решту доплатило крамом та речами за розкладкою між жителями; причому біднякові доводилося розлучатися з останньою дорогою річчю, яку він беріг на чорний день.

У Переяславі з'їхалися до Хмельницького посли сусідніх держав, що шукали своєї користі в зв'язку із зростаючою могутністю козаків. З Туреччини прибув посол від візиря, який управляв державою по причині малолітства султана, і пропонував Хмельницькому спілку проти Польщі. Тоді укладено було договір, за яким козакам надавалося вільне плавання по Чорному морю і Архіпелагу з правом безмитної торгівлі на сто років. Козаки зобов'язані були не нападати на турецькі міста і захищати їх. Седмиградський князь Юрій Ракочі пропонував Хмельницькому спілку, аби рушити разом на Польщу, щоб здобути корону Юрію; за це Юрій обіцяв у всіх польських областях свободу православній вірі, а самому Хмельницькому — удільну державу в Україні з Києвом. Прислали до Хмельницького послів господарі молдавський і волоський, також пропонуючи дружбу. Хмельницький, довідавшись, що в молдавського господаря є дочка, просив руки її для свого сина. Прибув посланник царя Олексія Михайловича, Унковський, привіз, як годилося, в подарунок хутро і ласкаве слово від царя; але цар ухилявся від розриву з Польщею і бажав успіху козакам у тому разі, коли приводом до повстання у них справді була сама тільки віра. Нарешті, в лютому прибули до Переяслава обіцяні від нового короля комісари: сенатор Адам Кисіль, його племінник, новгород-сіверський хорунжий Кисіль, Захарій, князь Четвертинський і Андрій М'ястківський із почтом. Останній залишив дуже цікавий опис побачення з Хмельницьким.

Комісари привезли Хмельницькому від короля грамоту на гетьманство, булаву, оздоблену сапфірами, і червоний прапор із зображенням білого орла. Хмельницький призначив їм аудієнцію на майдані, зібрав козацьку раду; ось тут і з'ясувалося ставлення народу: він не хотів ніяких оборудок, прагнув до рішучого розв'язання питання між Руссю та Польщею.

«Навіщо ви, ляхи, принесли нам оці дитячі забавки? — заволала юрба: — ви хочете нас підманути, аби ми, скинувши панське ярмо, знову його наділи! Хай пропадуть ваші улесливі дари! Не словами, а шаблями з вами поквитаємося. Володійте собі своєю Польщею, а Україна хай нам, козакам, залишається».

Хмельницький сердито припиняв народні висловлювання; але потім за обідом, в розмовах з Адамом Кисілем та його товаришами, хильнувши, висловив такі ж заповітні почуття:

«Що казати,— говорив він,— нічого не буде з вашої комісії. Війна повинна початися тижнів за два або чотири. Переверну я вас, ляхів, догори ногами, а потім віддам вас у неволю турецькому царю. Хай би король був королем: щоб король карав шляхту, і дуків, і князів ваших. Вчинить злочин князь, відрубай йому голову; а скоїть злочин козак — і йому те саме зроби! Ото буде правда! Я собі хоч і невеличкий чоловік, та ось Бог мені дав так, що я тепер єдиновладний самодержець руський! Якщо король не хоче бути вільним королем, то як йому завгодно».

Адам Кисіль розливав перед козацьким вождем все своє красномовство; обіцяв збільшення козацького війська до п'ятнадцяти і навіть до двадцяти тисяч, наділення його новими землями, давав дозвіл козакам іти на невірних; але Хмельницький на все те відказав йому:

«Даремні слова! Було б раніше зі мною про це говорити; тепер я вже зробив те, про що не думав. Зроблю те, що замислив. Виб'ю з лядської неволі весь руський народ! Раніше я воював за свою власну кривду; тепер воюватиму за православну віру. Весь чорний народ допоможе мені аж до Любліна і Кракова, а я від нього не відступлюся! У мене буде двісті тисяч, триста тисяч війська. Орда вже стоїть напоготові. Не піду війною за кордон; не підніму шаблі на турків і татар; вистачить з мене України, Поділля, Волині; цілком досить нашого руського князювання по Холм, Львів, Галич. Стану понад Віслою і скажу тамтешнім ляхам: «Сидіть, ляхи! мовчіть, ляхи!» Всіх магнатів ваших, князів туди зажену, а почнуть за Віслою кричати — я їх і там знайду! Не залишиться жодного князя, ані шляхтика на Україні; а хто з вас з нами хоче хліб їсти, той хай Війську Запорозькому буде слухняний і не брикає на короля».

Слухаючи цю мову, пани, як самі потім казали, з остраху дерев'яніли.

Полковники, які оточували Хмельницького, при цьому додавали:

«Вже минулися ті часи, коли ляхи були нам страшні; ми під Пилявцями відчули, що це вже не ті ляхи, що колись були. Це вже не Долкевські, не Ходкевичі, це якісь Тхоржевські та Зайончковські (Тхоржевські від тхора і Зайончковські — від зайця), діти, що вирядились у залізо! Померли зі страху, щойно нас побачили».

Проте після настійних прохань польських комісарів Хмельницький подав Адаму Кисілю умови миру в такому вигляді: по всій Русі знищити пам'ять і слід унії; уніатським церквам не бути зовсім, а римським костьолам залишатися тільки до певного часу; київському митрополитові дати перше місце в сенаті після примаса польського; всі чини й посади на Русі повинні бути заміщені православними; козацький гетьман повинен залежати тільки від свого короля;

жидам не дозволяти мешкати в Україні. Нарешті, до умов було включено, аби Ярема Вишневецький не мав начальства над польським військом.

Комісари відмовились підписати ті умови, по суті досить помірковані, і поїхали собі. Пропозиції Хмельницького викликали обурення в польському сенаті. В ті часи поляки через фанатизм нізащо не наважувались на знищення унії. Крім того, вимоги Хмельницького загрожували панам у майбутньому позбавленням їх маєтків і власницьких прав на Русі.

Поляки виставили військо під началом трьох верховодів: Лянскоронського, Фірлея та Яреми Вишневецького. Понад те, королю надали право зібрати посполите рушення, тобто всезагальне ополчення шляхти: до заходу цього вдавалися тільки тоді, як вітчизні загрожувала небезпека.

В Україні цілий народ збирався на війну. Порожніли хутори, села, міста. Поселянин кидав свого плуга, сподіваючись пожити за рахунок панів, на яких раніше працював; ремісники полишали свої майстерні, купці свої крамниці; шевці, кравці, теслі, винокури, пивовари, могильники (копачі сторожових курганів), банники — бігли в козаки. В тих містах, де було магдебурське право, поважні бургомістри, райці, війти і канцеляристи покидали свої уряди й пішли в козаки, поголивши собі бороди (за тогочасним звичаєм військові голили собі бороди). «Отак,— зауважує сучасник,— диявол учинив собі глум з поважних людей».

Презирство і глум чекали на людей, котрі не брали участі в повстанні; тільки каліки, старі, жінки й діти залишалися вдома; та й то здебільшого хворий чоловік чи бездітний старий, соромлячись залишатися осторонь справи визволення вітчизни, ставив за себе наємника. Хмельницький поділив їх на полки, яких тоді склалося дванадцять на правому боці Дніпра* і дванадцять — на лівому**. Але не все військо було з Хмельницьким; він відправив частину його в Литву підбурювати білоруських хлопів.

Хмельницький виступив з Чигирина в травні і йшов повільно, чекаючи кримського хана. Іслам-Гірей з'єднався з ним у червні на Чорному шляху. В його ополченні були кримські горці, вправні стрільці з лука, степові ногаї у вивернутих вовною нагору кожухах, що харчувалися кониною, зігрітою під сідлом; буджацькі татари, які з дивовижним терпінням зносили і спеку, і холод, дивувалися своїм знанням безприміт ного степу, здатні, як казали про них, подовгу залишатися у воді; були з ханом черкеси з поголеними головами та довгими чубами. Прийшли на поклик Хмельницького завзятці з Дону. Ніхто не просив жалування наперед, кожен без торгу йшов на війну, сподіваючись розгромити багатющу Річ Посполиту.

Хмельницький зі своїм полчищем оточив польське військо під Збаражем 30 червня (10 липня за новим стилем), і тримав його в облозі, сподіваючись примусити до здачі голодом і безперервною стріляниною. Поляки припасли собі так мало харчів, що через кілька тижнів у них почався голод. Розкішні пани змушені були їсти кінське м'ясо; прості жовніри поїдали котів, мишей, собак, а коли цих тварин не стало, то зривали шкіру з возів та взуття і їли, розварюючи у воді. Багато вмирало їх; козаки навмисне кидали у воду трупи, щоб зіпсувати її. Поляки доходили до такого стану, в якому були їхні батьки в Москві. Руські хлопи глузували з них і вигукували:

«Чи скоро ви, панове, будете оброк з нас збирати? Ось уже цілий рік, як ми вам нічого не платимо; а може, надумаєте загадати нам якусь панщину?.. Здавайтеся краще, а то даремно кунтуші свої забруднили, повзаючи по шанцях! Адже все це наше, та й самі ви станете здобиччю голодних татар! Ось що накоїли вам очкові та панщини, та пересуди та сухомельщини! Добра вам була тоді музика, а тепер вам так славно на дудку заграли козаки!»

Кілька разів уже поширювався намір між жовнірами — розбігтися, хоч це

---

* Чигиринський, черкаський, корсунський, лисянський, білоцерківський, паволоцький, уманський, кальницький, животівський (інакше брацлавський), полісянський і могилівський. Простір, що займали ці полки, складав нинішні губернії: Київську, Волинську по р. Горинь, Подільську, частину Червоної Русі і частину Мінської губернії. Кам'янець, тверда, неприступна фортеця, залишався ще в руках поляків.

** Переяславський, ніжинський, чернігівський, прилуцький, лубенський, ірклієвський, миргородський, кропив'янський, галицький, полтавський і зіньківський. Вони займали нинішні Полтавську і Чернігівську губернії і частину Могилівської по Гомель.
Полки поділялись на сотні: сотня включала в себе села і міста і мала назву по імені якого-небудь значного містечка. Деяка сотня налічувала до тисячі чоловік; сотня ділилась на курені. Верховне місце управління називалося військовою канцелярією; там, разом з гетьманом, засідала генеральна або військова старшина: обозний (начальник артилерії і табірної побудови), осавул, писар, суддя і хорунжий (головний прапороносець). В кожному полку була полкова канцелярія і полкова старшина: полковник, обозний, писар, суддя і хорунжий. В сотні була сотенна канцелярія і сотенна старшина. Курені очолювали отамани. Чиновників обирали на радах і затверджували гетьмани. Цей порядок по суті здавна запроваджено в козацькому війську, але цього разу він поширювався на цілий народ, отож слово «козак» перенеслося на всю масу повсталого південно-руського населення.

означало йти всім на вірну смерть, бо хлопи не залишили б у живих нікого; але весь обоз тоді стримував войовничий князь Ярема Вишневецький. За його порадою один шляхтич, на ім'я Стомпковський, зачесавшись по-мужичому, взяв із собою листа до короля; вночі він переліз через окопи, кинувся в став, що примикав з одного боку до польського обозу, переплив став, проповз серед сплячих ворогів, удосвіта дістався болотистого місця, де просидів весь день; наступної ночі знову повз серед сплячих ворогів, за найменшого шелесту припадаючи до землі і тамуючи подих, як це роблять мисливці на ведмедя. Проминувши ворожий табір, він кинувся бігти, видаючи себе за руського хлопа, потім узяв поштових коней і примчав у містечко Топорів, де застав Яна-Казимира.

Король, дізнавши від папи благословіння, освячене знамено і меч, виїхав із столиці і посувався неквапливо, чекаючи прибуття з різних воєводств ополчень посполитого рушення. В нього було регулярного війська тисяч з двадцять (а може, дещо більше). Посполите рушення раз у раз прибувало по частинах. Дізнавши листа від обложених і розпитавши Стомпковського про становище війська, король вирушив на виручку обложених; але шлях його був важкий через дощі, що зіпсували дороги. Поляки потім скаржились, що ніяк не могли добути точних відомостей про ворога: «Ця Русь — всі поголовно бунтівники,— говорили вони; — хоч вогнем пали їх, а вони правди не скажуть!» Хмельницький, навпаки, знав усе про рух свого супротивника. Руські хлопи, котрі привозили припаси в королівське військо, завертали потім до своїх братів козаків розповісти про стан ворожого війська. Багато челяді перебігло від своїх панів до козаків.

Нарешті, король прибув до містечка Зборова, вже неподалік Збаража. Зборівські міщани відразу ж сповістили Хмельницького про королівське прибуття і обіцяли допомагати йому. Залишивши піше військо під Збаражем, Хмельницький узяв із собою вершників і в супроводі кримського хана й татар вирушив до Зборова.

У неділю, 5 серпня (15 нов. ст.), поляки почали переправлятися через річку Стрину. День був похмурий і дощовий. Козаки з лісу бачили, що діється у ворога. Коли половина посполитого рушення встигла переправитись, а друга ще залишалася на протилежному березі і шляхтичі, не чекаючи нападу, посідали обідати,— козаки й татари вдарили по них і винищили всіх до одного з тих, що були на цьому березі річки. Слідом за тим почалася битва на протилежному березі. Король поводив себе надзвичайно діяльно, не ховаючись від небезпеки, але в сутінки поляки згуртувались у свій обоз, і ворог оточив їх з усіх боків.

Вночі пани хотіли було якимось побитом таємно вивести короля з обозу, але Ян-Казимир відкинув цю ганебну пропозицію. За порадою канцлера Оссолінського, король написав до кримського хана листа, пропонуючи йому дружбу з тим, щоб відвернути од Хмельницького.

Як зійшло сонце, битва розпочалася знову. Козаки вдарили на польський табір з двох боків. Бій був кровопролитний. Козаки вдерлись у польський табір і наближались були вже до короля. Враз все перемінилося. З козацького табору пролунало: «згода». Переможці відступили. Проте знадобилось ще чимало часу, аби заспокоїти розлючених воїнів.

(Далі буде).

Переклад Інни ДЗЕЙКО.

Наш анонс!

Публікація історика Володимира СЕРГІЙЧУКА «Жовто-блакитний прапор і тризуб» («Наука і суспільство» № 8 за 1989 рік) зацікавила громадськість, а відтак викликала велику редакційну пошту. Читачі звертаються до нас з проханням розповісти про національну символіку — герби, корогви, печатки, кольори гербів і прапорів — значно докладніше.

Отже, повідомляємо: починаючи з № 5 ц. р. друкуватимемо історико-документальні розвідки про первісну символіку слов'ян і тризуб, про Архангела Михаїла, кушу київську, козака з пістолем, лева — як відзнаки гербів, корогв, прапорів і печаток, а також про кольори стягів війська Київської Русі, прапори різних періодів нашої історії, кольори козацьких знамен і корогв, регіональних полків — чернігівських та слобожанських.

Публікацію історичних розвідок готує кандидат історичних наук Володимир СЕРГІЙЧУК.

Мозаїка планети

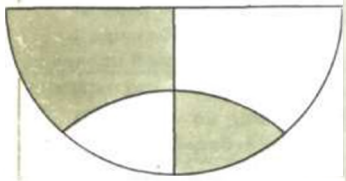

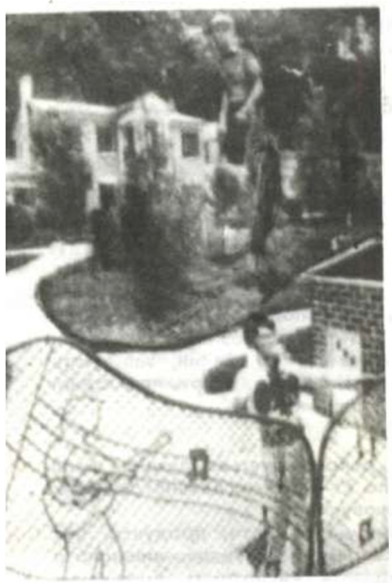

ЯК ШАНУЮТЬ СПІВАКІВ

Американка Кім Еперлі, пристрасна шанувальниця Елвіса Преслі, впродовж десяти років після смерті співака оплакувала його. Чоловік, побачивши таке, вирішив спорудити в саду зменшені копії будинку Преслі в Мемфісі та цвинтаря, де його поховано. Тепер Кім не плаче, але не може позбутися інших шанувальників співака, котрі замість Мемфіса відвідують тепер її сад.

ЛЮДИНА-ПРИВИД

Гнучка тінь людини в білому ковзнула по стіні і відразу ж зникла в чагарнику. А за кілька хвилин її контури означилися на стіні фортечної вежі.

Варта замку сумлінно несла службу, але лазутчик, наче привид, безперешкодно проник у покої, і вбив князя. Отут, відчувши щось зле, сполошилася варта. Вона увірвалася в покої князя, але тут же полягла. «Людина-привид» метнулася вздовж лабіринту коридорів і зникла. Армія відомого японського полководця Т. Хідайосі залишилася без улюбленого воєначальника К. Арукі. Хто був таємничим вбивцею? Ніндзя...

Військове мистецтво нінджитсу виникло на межі XII — XIII століть. В його основі лежали елементи китайських бойових прийомів і навички буддійських майстрів бою без зброї. Головна їхня ідея — навчити людину рухатися безшумно, потай, досягти вершини гнучкості і пластичності з тим, щоб протистояти грубій силі. В районі Іга, поблизу міста Уено, місцеві воїни вдосконалили весь цей комплекс бойового мистецтва. Так народився стиль іга-нінджитсу. Основою його була потайність проведення військових маневрів. Район Іга оточений горами, і щоб відстояти його самостійність у численних феодальних міжусобицях, місцевим князям необхідно було застосовувати таємну тактику боротьби. Будинки зводили в стратегічних точках як фортеці і обладнували секретними пристроями ніндзя. Ніндзя Ясіні був однією з таких споруд у селищі Такаяма. Нині тут розміщено музей.

Жінки-гіди в костюмах ніндзя розповідають про історію цього військового мистецтва, демонструють хитромудрі пристрої, що є в будинку, потайні люки в підлозі, мотузяні драбини, стіни, що обертаються, одяг, зброю. Демонструються десятки видів метальних ножів, каштани — натуральні та залізні — їх розкидали на стежині, щоб ранити ноги переслідувачів, залізні кігті для нападу на ворогів.

Ніндзя мали розгалужену організацію по всій країні. На бурхливий період громадянських воєн у XV — XVI віках припадає їх найвищий розквіт. Ніндзя перебували на службі й у правителів династії Токугава як професійні розвідники. Після того як 1639 року країна зачинила двері для решти світу, розпочався період внутрішньої стабільності, що тривав 300 років. Упродовж цього часу кількість ніндзя швидко зменшувалася, і вони практично припинили існування. Лише завдяки розквіту народного мистецтва на той час ніндзя і нінджитсу збереглися в п'єсах театру Кабукі і сказаннях. Японці старшого покоління пам'ятають: одним з найулюбленіших героїв їхнього дитинства був таємничий ніндзя. Діти грали в людину-привида, мріючи опанувати його надприродні здібності.

НАЙДОВШИЙ АВТОМОБІЛЬ

Його продемонстрували на виставці в місті Осака (Японія). Каділак «Голлівудська мрія» має спальню, кімнату для денних занять і басейн.

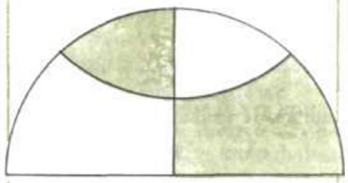

Мозаїка планети

Проти виразки шлунка та дванадцятипалої кишки

Застосовують: аїр, алтей, мигдаль (горіх), м'яту, спориш, арніку, сік берези, деревій, каланхое Дайгремонта («живородку»), сік картоплі, сім'я льону, нагідки, пижмо, подорожник, прополіс, ромашку, корінь солодки, чагу, шавлію, відвар шипшини.

Картопляний сік хворий п'є по 1/4 склянки двічі-тричі на день до їди протягом трьох-чотирьох тижнів.

Ляне сім'я: беруть дві столових ложки, заливають двома склянками окропу або щойно кип'яченого молока, дають закипіти, збовтують 10 хвилин, проціджують через марлю та п'ють по півсклянки чотири рази на день.

Дві столових ложки подрібненої трави деревію кип'ятять у 500 мл води сім-десять хвилин. Випивають по 150 мл за 10—15 хвилин до їди, протягом 25—30 днів.

Беруть цикорію дикого, спориш, нагідок (квіток), звіробою, м'яти у співвідношенні 2:1:3:1:2, дві столових ложки цієї суміші заливають сирою водою (600 мл), настоюють 12 годин, кип'ятять 10 хвилин, відстоюють півгодини і п'ють по 200 мл тричі на день.

Беруть сухі або свіжі вишневі корені діаметром не товще трьох сантиметрів, дрібно ріжуть, три столових ложки заливають літром сирої холодної води, настоюють 12 годин, кип'ятять півгодини. Перед тим, як зняти з вогню, вкидають дві столових ложки квіток нагідок, кип'ятять ще 15 хвилин, закутують каструлю на дві години. П'ють по одній склянці чотири рази на день.

Крім того, рекомендується щодня після обіду з'їдати по 25—75 г мигдального горіха, старанно розжовуючи.

Не рекомендується їсти продукти, які посилюють секрецію шлунково-кишкового тракту, підвищують кислотність шлункових соків: апельсини, моркву, редьку, горобину, порічки, виноград, гранат, дріжджі, капусту, хрін, часник, гострі страви та все те, що заборонив лікар, який вас лікує, бо він знає відмінності вашого організму.

Недотримання дієти, вживання спиртного, пива, куріння зводять нанівець будь-яке лікування.

Олександр ЗУБКОВ,
природознавець.

Ходити босоніж

При переохолодженні ніг температура слизових оболонок носа швидко знижується, часто з'являється нежить. При регулярному ж подразненні (водою 12 градусів щодня по 15 хвилин) слизова оболонка звикає до нього й не реагує. Адже за багаторазового повторення холодових процедур утворюються умовні рефлекси, а разом з ними і сприятливі для організму реакції.

Загартовування, ходіння босоніж рекомендуємо починати весною або влітку і виконувати їх циклами тривалістю 30—60 днів (один-два місяці).

І цикл — 30 днів (перший місяць).

а) Ходіння по кімнаті у шкарпетках 30 хвилин — 15 днів;

б) Ходіння босоніж по килиму 60 хвилин — 15 днів. Водночас робіть ванни для ніг двічі на

день по 10 хвилин. Температура води: 30 градусів перші два тижні, надалі знизити її до 20.

II цикл — 30 днів (другий місяць).

Ходіння босоніж по кімнатній підлозі до двох годин на день (весною, влітку). Недовготривалі виходи босоніж на асфальт (теплий), траву, землю. Потім — ванни з поступовим зниженням температури води від 20 до 8 градусів.

III цикл — 60 днів (третій, четвертий місяці).

Постійне перебування босоніж удома й ванни для ніг, з поступовим зниженням температури води від 8 до 0°С. Влітку ходіння по мокрому піску неподалік водоймища, берегом річки, по нерівній землі та гальці — 30—50 хвилин. Пробіжки босоніж протягом однієї-п'яти хвилини.

IV цикл — 60 днів (п'ятий і шостий місяці).

Продовження режиму попередніх місяців незалежно від погоди. Ходіння і біг по мокрому асфальту, камінню, стерні й опалій хвої тривалістю до однієї години.

V цикл — 60 днів (сьомий і восьмий місяці).

Продовження попереднього режиму, незалежно від температури повітря у жовтні, листопаді. Контрастні холодні й гарячі ванни. Перебування босоніж поперемінно надворі і в приміщенні. Подовження пробіжок босоніж.

VI цикл — 90 днів (дев'ятий, десятий і одинадцятий місяці).

Виконання попереднього режиму. Контрастні ванни для ніг з використанням снігової води. Пробіжки босоніж по снігу або льоду з поступовим збільшенням тривалості від однієї до десяти хвилин. Обтирання ніг снігом у теплому приміщенні. Недовгочасна зарядка босоніж у дворі.

VII цикл — 30 днів (дванадцятий місяць).

Продовження попереднього режиму з поступовим збільшенням тривалості процедур.

На закінчення нагадаємо: неухильно виконуйте три правила загартовування — поступовість, систематичність і різноманітність засобів, використовуючи різні фактори зовнішнього середовища.

Георгій БУРГОНСЬКИЙ,
спортивний лікар.

Чума XX століття

...І заражають свійських котів

Датська газета «Берлінгске тиденде» повідомила, що в цій країні 60 тисяч котів хворіє на... СНІД. Новина ледь не спричинила паніку серед тих, хто утримує цих котів. Любителів пухнастих тварин дещо заспокоїв Том Крістенсен, директор ветеринарної клініки, що у передмісті Копенгагена. Він пояснив, що вірус, від якого гинуть коти, справді дуже схожий на вірус СНІДу людини. Але котяча хвороба людям не передається.

Датські ветеринари розпочали дослідження, мета яких — розробити метод лікування цих свійських тварин. До речі, за підрахунками фахівців їх у Данії чимало — майже один мільйон, серед них більшість — бездомні, саме вони і є розносниками вірусу. Спалахи цієї хвороби зареєстровано в інших європейських країнах, США, Японії.

Ліки проти СНІДу

Крок до створення ліків проти СНІДу зробили американські вчені. Завершивши серію досліджень, група працівників Каліфорнійського технологічного інституту та Алабамського університету встановила, що смертоносний вірус завжди атакує клітину в одній і тій же точці. Вчені визначили структуру цієї ділянки, дали їй назву — «точка кріплення вірусу» і створили її штучну модель.

Мікробіолог Каліфорнійського технологічного інституту Бредфорд Джеймсон запропонував вводити у клітину синтетичні точки кріплення, які виконували б роль приманди для вірусу. Перші досліди підтвердили: вони успішно «обманюють» вірус СНІДу, нейтралізуючи його дію на точки кріплення білих кров'яних тілець. Як відомо, саме їх загибель веде до розладу імунної системи організму людини.

Таємниці «живої води»

Здавен відомі цілющі властивості соків рослин. Билинний Ілля Муромець вилікувався від застарілого паралічу соком трави — очитка великого. Авіценна описав цілющу дію соків 40 фруктів, овочів, дикорослих трав. Він вважав, що вони набагато корисніші, ніж настоянки чи відвари. І, виявляється, мав рацію. Сучасні вчені встановили, що соки, на відміну від відварів, містять так звану фізіологічну воду (до 90 процентів), збагачену біологічно активними речовинами. Всотування соків відбувається майже без енергетичних витрат, вони відразу включаються в обмін речовин і є каталізаторами біохімічних реакцій, що позитивно позначається на відновлювальних процесах в організмі.

Вони очищають кров, поновлюючи її кислотно-лужну рівновагу, яка порушується під час тяжкої роботи, сприяють виведенню з організму «токсинів утоми».

Специфічний біостимулюючий ефект пояснюється наявністю певних фізіологічно активних речовин. Приміром, у соку лимонника китайського це речовини-адаптогени, в обліпиховому та моркв'яному — антиоксиданти, виноградному — органічні кислоти... В яблучному й буряковому багато пектинів, які гальмують атеросклероз, придушують процеси гниття у кишечнику. Корисні соки при дисбактеріозах, оскільки фітонциди, які вони містять, здатні вбивати хвороботворні мікроби у стравоході.

До цього слід додати, що засвоюються соки дуже швидко — протягом години. Якщо попити їх хоча б тиждень-два, з'являється рум'янець, поліпшується сон, апетит, стає більш глибоким дихання.

Здорові люди можуть пити соки будь-коли, а тим, у кого порушена кислотність, слід дотримуватися такого правила. При зниженій кислотності шлункового соку їх п'ють за 30—40 хвилин до їди, при підвищеній — за годину-півтори після.

І насамкінець ще одна цікава деталь. Отрутохімікати, які застосовуються у сільському господарстві, в овочеві та фруктові соки майже не потрапляють — вони зв'язуються клітковиною, яка лишається в жомі.

Під знаком зодіаку

Риби

Стародавня легенда розповідає: одного разу, коли богиня Афродіта гуляла зі своїм сином Еротом берегом Євфрату, перед ними зненацька постало страхітли-

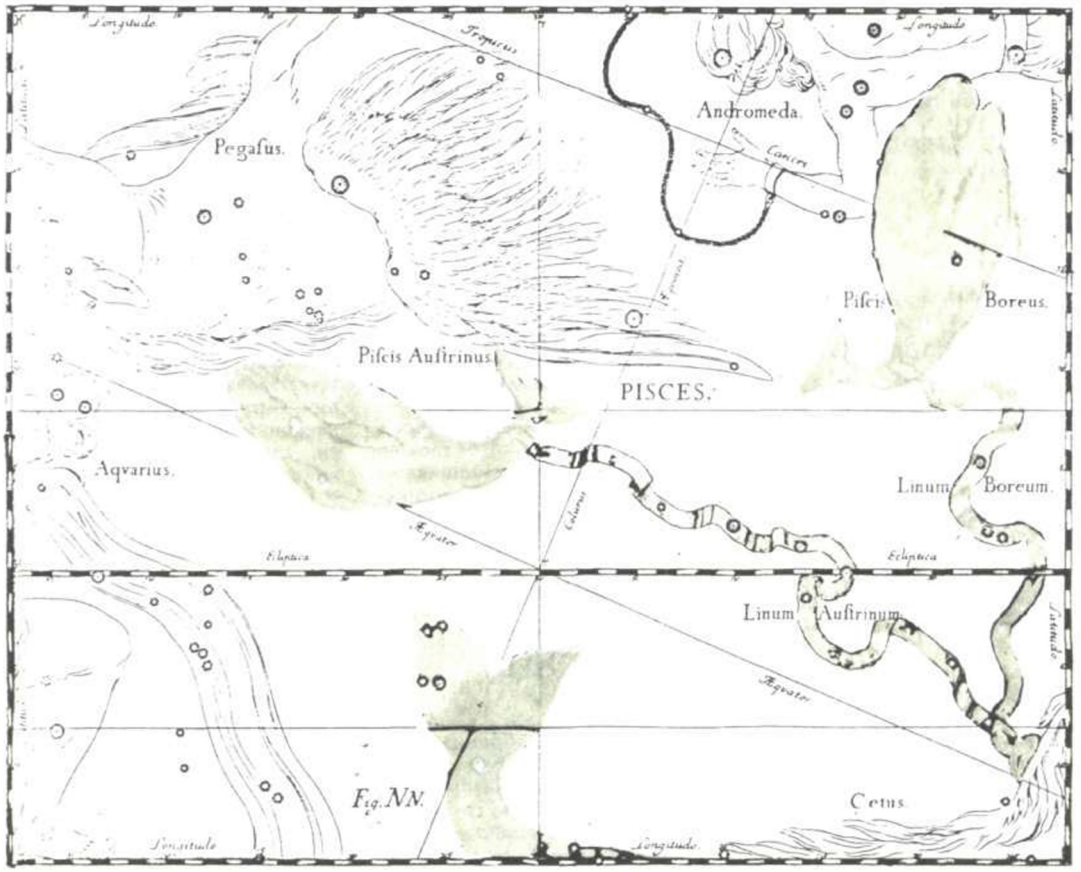

ве чудовисько Тифон. Перелякані богиня і син кинулися у хвилі Євфрату і перетворилися на риб. На згадку про те, як Афродіта уникла небезпеки, дві легендарні риби потрапили на небо й розмістилися біля Кита та Дельфіна.

Сонце вступає в зодіакальний знак Риб 18 лютого і перебуває там до 20 березня. Як вважали астрологи, цьому зодіакальному знаку сприяє камінь сапфір, блакитний колір, з днів тижня — четвер. Цей зодіакальний знак перебуває під заступництвом планет Юпітер та Нептун. Риби мають характер таємничий, наділені тонкою інтуїцією. Нептун надає цьому знаку постійного контрасту, неспокою, боротьби із самим собою. Від Юпітера Риби перейняли щасливу вдачу і мудрість. Народжені під цим знаком мають суперечливий характер і, незважаючи на спокійну зовнішність, часто відчувають неспокій і тугу. Знак Риб — символ гуманності, самопожертви. Рибам властива душевна тонкість. З них виходять хороші музиканти, художники, скульптори, вчені, а також державні діячі.

Жінка, народжена під цим знаком, майже завжди — яскрава індивідуальність. Вважають, що настрій і самопочуття жінок залежить від фаз Місяця. У повні вони енергійні, при народженні нового Місяця — навпаки, відчувають втому, апатію.

Про легенди зоряного неба ми розповідаємо вже в кількох номерах нашого журналу. У давні часи ці легенди і спостереження за рухом планет лягли в основу гороскопів, що їх складали астрологи. Як усе, що стосується старовини та історії, і ці легенди цікавлять наших читачів, тому ми далі подаватимемо варіанти гороскопів. В них ітиметься про стосунки людей. Щодо зодіакального знаку Риб, то гармонійним їхній союз буде у шлюбі зі знаками Бика, Рака, Козерога та Скорпіона. Тяжко складатимуться стосунки з Близнюками, Стрільцем та Дівою. З Терезами хороше співробітництво, дружба і повага. Хоча існують розбіжності з Близнюками, союз можливий завдяки гнучкості характерів обох. З Водолієм завжди холодні й відчужені стосунки. Зі своїм знаком у Риб рідко складаються добрі стосунки.

З гороскопа друїдів

В'яз

(12.01—24.01; 15.07—25.07)

Великий, стрункий, красивий. Дуже привабливий для тих, хто його оточує, але приховує в собі щось стримуюче. Не дуже стежить за собою, вдягається просто, часто не може розлучитися із старою улюбленою річчю.

В'яз невимогливий, воліє не ускладнювати собі життя. Характерні риси — спокій та рівновага. Найбільш помітна вада — повільність. Схильність до моралізування — найгірша риса характеру.

Прямолінійний і відвертий, обезброює своєю щедрістю. Вірить у людське добро. Справа, котру обстоює,— завжди благородна, і він вірить, що рано чи пізно доб'ється визнання. Сильніше за інших переживає невдачі. Вміє багато зробити корисного для своїх рідних, наділений почуттям відповідальності.

В почуттях пристрасний, буває навіть палким. Якщо вибір його вдалий, то здатен створити умови, за яких кохання в його домі переживе діамантове весілля.

Любить керувати і значно менше — підкорятися. Має вплив на інших і нерідко цим користується. Досвідчений керівник. Його вимоги такі ж великі, як і кохання, яке дає сам.

Поставтеся до нього терпляче, він того вартий. Вміє бути вірним. Має здоровий глузд і вмілі руки. Відзначається кмітливістю, конкретним і практичним розумом. Наділений почуттям гумору і це допомагає йому перебути години розчарування. Його життя буде приємне і без стресів, тобто таке, якого він забажає.

Риси народжених під знаком В'яза: спостережливість, організаторські здібності, реалізм.

Під знаком В'яза народились: Мольєр, Едгар По, Альберт Швейцер, Стендаль.

Ігор ОНУФРІЄНКО

Діагностичні характеристики типів особистості

Інтуїтивно-логічний екстраверт («Дон Кіхот»).

1. Людина, яка захоплюється і здатна захопити інших, уміє швидко проникати в суть речей, «бути радикальним — це означає зрозуміти річ в її корені» (Маркс), уникає «тиску» та всілякої суєти, прагне відійти від тиранії побуту та дріб'язкових турбот, займається тим, що цікаве, а не тим, що вигідне, вірить в інтуїцію і натхнення, тільки вони для нього — справжні цінності, чудово бачить перспективи, можливості; те, що зроблено, завжди здається йому незначним порівняно з перспективами, які відкриваються і від яких відмовитися немає змоги.

2. Здатна, ледь напружившись, створити на диво логічну картину, теорію, але логіка — не самоціль; одразу після цього може сказати: «або ні...» і накидати так само логічний, але зовсім інший опис; коли слухач обуриться: «як же так, ти тільки що говорив зовсім інше!», здивовано здвигне плечима — адже суть не змінилася.

3. Йому здається, що міг би домогтися вагомих результатів, коли б не внутрішній стан апатії, безвілля, енергетичного спаду, який його часом охоплює; загалом, упевнений у своєму володінні світом зовнішнім і ніколи не впевнений у тому, що його не зрадить світ внутрішній; неабияк залежить від настрою, останній — мінливий, але «Дон-Кіхот» не дуже це помічає, тому, коли настрій добрий, упевнений, він — сильний, світ — чудовий, і це триватиме нескінченно; у поганому настрої він — слабкий, світ — похмурий і це теж на віки; найнеприємніше у поганому настрої те, що немає бажань, немає волі.

4. Залежність від емоційного поля інших виявляється у крайній поступливості, коли йдеться про дрібниці і побут. Живе в світі своїх ідей, речі його не дуже хвилюють, тим більше, що увагу, яка при цьому звільнюється, може переключити на улюблене заняття. Але навколо нього є невидиме коло, риска, яку не переступити. На перший погляд він легка людина, насправді ж, його основне правило — не дати себе зламати ні людям, ні обставинам.

5. Вважає, що всі люди добрі, люблять одне одного, не бачить потреби в умовностях, готовий одразу перейти на «ти», не надає особливого значення формальностям, практично не маніпулює людьми, вважає, що людина має право бути такою, якою вона є, не поділяє людей на своїх і чужих, прагне бути однаково корисним для всіх.

6. Він такий, яким його бажають бачити; тих, хто йому довіряє, не обманює, із злими — злий, з м'якими — м'який; своїх уявлень про честь і порядність не переступає, за натурою він частіше не боєць, навіть шахи відштовхують його своїм духом боротьби, це

---

* У цьому номері друкуються описання першої квадри типів («альфа») «Дон-Кіхот», «Дюма», «Гюго», «Робесп'єр». Нагадаємо: квадра — четвірка типів, у товаристві представників яких стосунки налагоджуються краще за все. Початок у № 1.

пов'язано з його уявленням про грандіозні можливості, які обіцяє мир — смішно ділити жалюгідні крихти, які є тепер; залаштункову боротьбу, як правило, не веде, зустрічає противника в чистому полі, напруга пристрастей його мобілізує, активізує і навіть веселить, залякати Дон Кіхота неможливо — це приводить до зворотного результату.

7. Як правило у нього багато приятелів, він популярний, підтримує легкий, жартівливий тон, постійно кепкує з приятелів, при цьому абсолютно певен, що вони не сприймають це всерйоз, миттю і вдячно реагує на веселі емоції; «не люблю» сказати йому так само важко, як «люблю», не відмовляється від побачень, що втратили сенс, боючись образити.

8. Як правило не докоряє близьким ні в чому, докоряти — означає ставити питання про взаємні зобов'язання, а він робить усе для близької людини тільки за власною ініціативою чи хоча б удає, що це так, але ні в якому разі не з почуття обов'язку, того ж чекає від партнера; у своїй дуальній парі любов виявляє не вчинками чи дарунками, а емоціями і вірністю, надійністю теплої дружньої прихильності.

9. Ходить досить скуйовджений, і це його пригнічує, дуже полюбляє, коли хтось піклується про його комфорт, годує, створює затишок; сам він не знає, який саме партнер йому потрібен, шукає то розумного, то красивого, але шлях до його серця лежить через шлунок, навіть своє справжнє самопочуття усвідомлює лише тоді, коли цим стурбовані оточуючі; якщо йому сказати, що на біль не треба зважати — не зважатиме.

10. Потребує постійного емоційного піднесення, азарту, для чого потрібна безперервна сенсорно-емоційна «підкачка», сам її забезпечити не в змозі, тому великою мірою залежить від оточення; якщо поруч немає дуала, який живить його враженнями і позитивними емоціями, скисає, втрачає працездатність і смак до життя.

11. Працює тільки тоді, коли є натхнення, отже, — не завжди регулярно, без натхнення не здатен навіть на елементарні речі, працює зосереджено, не відволікаючись, працює поки його не зупинять, бо неспроможний визначити якість роботи, йому весь час здається, що її можна ще поліпшити.

12. Може бути добрим організатором, тому що бачить потенційні можливості людей і ситуацій; часто виявляє чесстолюбність, готовність взяти на себе відповідальність у критичній ситуації, зате в спокійних умовах втрачає впевненість у своєму праві обіймати відповідальний пост, не терпить конкуренції й уникає її, якщо ж опиняється у скруті, по допомогу, як правило, не звертається: заважають гордість і честолюбство; примусити інших працювати — проблема, не досягає мети за рахунок інших.

13. Миролюбний: живеш сам, не заважай жити іншим; прагне підтримувати з усіма добрі, рівні стосунки, вперто бореться за єдність рядів, аби не витрачати час на внутрішні суперечки.

Представники цього типу особистості — артисти: Даль, Кваша, Леннон, Любшин, Матьє; композитори: Глінка, Чайковський; письменники: Базен, Дефо, Лагерлеф Сельма, Лермонтов, Моруа, Пришвін, Салтиков-Щедрін, Чернишевський, Б. Шоу; політики, військові: І. Ганді, М. Ганді, Дж. Картер, Лафайєт, Людовік XIII, Петро I, Суворов, Тетчер, Черчілль; художники: Шагал; учені: Бор, Галілей, Гумбольдт, Дарвін, І. Жоліо-Кюрі, Ф. Жоліо-Кюрі, Курчатов, Марія Кюрі, Лейбніц, Макаренко, Маркс, Менделєєв, Нансен, Оуен, Плеханов, Резерфорд, Н. Рубакін, Д. Скобельцин, Фарадей, Фейєрбах, Б. Франклін, Фрейд, Ціолковський, Швейцер, Ейнштейн.

Дуал (найкращий партнер у шлюбі, дружбі, роботі) — «Дюма».

Сенсорно-етичний інтраверт («Дюма»)

1. Реаліст, прагматик, добре розуміє інтереси людей і враховує їх, вирішуючи будь-які питання, не вважає, що люди здатні діяти всупереч своїм інтересам, хоч би що вони проголошували, тому іронічно ставиться до всього пишномовного і неприродного, висміює це (Гашек); орієнтований на прості, надійні цінності: сім'я, дім, друзі, ті маленькі радощі і приємності, які вони приносять, спокійно дотримується течії життя, чекаючи, щоб воно саме підказало, куди йти далі.

2. Його люблять за лагідну вдачу, добру усмішку та жарт; уміє давати людям радість, його сильна сторона — вміння скеровувати емоції інших людей; має дуже швидкі, свідомі емоційні реакції, спрямовані на вивчення і зміну емоцій оточуючих, це — причина багатьох жартів, від яких, якщо вони недоречні, швиденько відмовляється; відбувається постійна емоційна творчість, пошук найбільш дійових варіантів, які активізують партнера, з особливим завзяттям контролює настрій своїх близьких.

3. Уважно стежить за часом, добре пам'ятає дати: жінка цього типу і на золотому весіллі пригадає число і годину першої зустрічі, подання заяви до загсу;

іноді його мучить почуття беззахисності перед плином часу, перед поворотами і змінами долі; не полюбляє давати обіцянки, бо знає, що потім це може прийтися невчасно і через велике завантаження нездійсненне, на прохання відповідає: «Я вам не обіцяю, але постараюся».

4. Схильний до всього простого, природного, нехитрого; прозаїчна діловитість, яка ставить матеріальний бік життя над духовними цінностями; схильність до традицій і водночас недовіра до всього незвичного, пристрасть до домашнього вогнища як символу особистої незалежності; його більше приваблюють не абстрактні ідеї, утилітарний бік речей, не теоретичні узагальнення, а спонука до дії, яка безпосередньо вела б до конкретного результату; його звична стриманість і самовладання здатні у важку хвилину перерости в уперту одержимість.

5. Тонко відчуває природу, мистецтво, вміє запам'ятовувати і відтворювати одного разу пережиті емоції, почуття; звуки, фарби, запахи у нього складаються в стійкі до часу враження, випадковий звук, запах здатні відновити у пам'яті цілісну картину. «Дюма» може створити картину, яка викликає почуття, але не може аналізувати їх; у його душі борються тверезий стоїк і бунтівний лірик.

6. Фаталіст, вірить у роль випадку, талану, вважає, що життям править доля, нерідко вірить у прикмети; якщо цей стан домінує, стає безініціативним: якщо від нього нічого не залежить, так навіщо ж смикатися; тужливо чекає старості або неприємностей: цей стан, як і наступний, — одна з форм вияву недуалізованості у «Дюма».

7. Фанфарон: у житті будь-якої людини є моменти, коли вона бунтує проти соціального контролю над собою, в цьому стані зі скромної, спокійної людини, яка засуджує позерство, «Дюма» перетворюється на задираку, фанфарона та нахабу; важко повірити, що він інтраверт, замість з тривогою вглядатись у контури майбутнього, сміливо йде на ризик, кидає долі виклик. «Дюма»-фанфарон нерідко використовує емоційний пресинг, щоб створити й підтримувати ситуацію безперервного зіткнення і протистояння інтересів, в якій він почувається як риба у воді.

8. Бувають більш і менш товариські представники цього типу, але в будь-якому випадку його важко уявити собі оратором на трибуні; завдяки гарній, привабливій зовнішності, незмінній усмішці викликає до себе прихильність оточуючих, до нього часто звертаються на вулиці з різними запитаннями; не всміхнеться людині, до якої виявляє антипатію.

9. Завжди звертає увагу на суперечки і суперечності між людьми, бо висвітлює їхні інтереси, сам брати чиюсь сторону не любить, найчастіше миротворець, майстер човникової дипломатії, вважає за краще у спірних питаннях розбиратися спокійно, без емоційних сплесків, виходячи з фактів, йому протипоказано голосно кричати, скандалити, бо коли вже кричить, то втрачає гідність, авторитет...

10. Товариський, зовні завжди добре й оптимістично настроєний, теплий, дбайливий, обличчя всміхнене: свої справжні переживання приховує, дуже полюбляє ходити в гості, приймає гостей з великою самовіддачею — повинен потурбуватися про стіл, комфорт, що забирає багато сил, іноді це призводить навіть до небажання запрошувати до себе, охоче виїжджає на природу з цікавою компанією, але не на тривалий час: некомфортні умови його лякають.

11. Не любить ні просити, ні вимагати послуг, усі свої потреби задовольняє самотужки, пояснюючи це так: «мені незручно»,- але за цим приховується небажання залишитися комусь зобов'язаним, не любить нагадувати про себе, поки не потрібен; старається не вирізнятися ні як передовик, ні як відстаючий; не любить конкурувати, говорити «ні»; уриває небажане знайомство, тому побоюється тих, хто «липне»; йому потрібна людина, яка за будь-яких обставин теж не вступить у конфлікт, а піде, грюкнувши дверима.

12. Зважає на зручності інших людей, уважний до проблем своїх друзів, починаючи від того, чи нагодовані вони, і кінчаючи захистом їхніх прав та інтересів; йому важко просити за себе і легко — за друзів, непросто зважується на покупку речей для себе — і легко виручає близьку людину, навіть перепозичаючи в іншого; на великі покупки потрібна санкція партнера, діставши її, страшенно задоволений.

13. Труднощі й небезпеку бачить краще, ніж сяючі перспективи, це обмежує його ініціативність, на нову справу не наважується без схвалення дуала, ініціативний тільки на своїй території, не любить, коли втручаються у кухню його праці, показує тільки результати, не терпить, коли критикують його вчинки і методи, якщо є змога, — вважає за краще домовленість на неофіційному рівні, діяти офіційними каналами не любить, поступається у цьому партнерові.

14. Іноді доходить висновку, що партнер або всі співробітники недос-

татньо активні, тоді ладен обрушити на них негативні емоції, не від того, щоб струсонути свого миролюбного і дещо інертного дуала — «Дон Кіхота», іноді просто благає його — «та розлютися ж ти!».

Представники цього типу. Артисти: Азер І., Бронєвой, Герасимов С., Джілі Беньям, Корєнєва, Куравльов, Леонов Є., Мейєрхольд,Табаков, Федосєєва, Феллініні; композитори: Гріг, Шуман; письменники: Арагон, Гашек, Гольдоні, Дюма, Мартен дю Гар, Окуджава, Семенов Юліан, Хемінгуей, Честертон, Шолохов, Еренбург; політики, військові: Олександр І, Бісмарк, Берр Аарон, Ворошилов, Гамільтон А., Дантон, Котовський, Ллойд-Джордж, Меншиков, Папанін, Тельман, Фрунзе, Хрущов; художники: Айвазовський, Глазунов, Ренуар, Рубенс; учені: Йоффе, Патон Є.

Його дуал — «Дон Кіхот».

Етико-сенсорний екстраверт («Гюго»)

1. Добре розбирається в емоціях людей, власних почуттях, знає, коли вони «правильні», щирі, ненавидить фальш, байдужість, грубість, безтактність; оптиміст, його життєва філософія: краще пройти свій життєвий шлях не плачучи, а сміючись»; емоції сильні, колоритні, нерідко й владні, це людина дії, енергійна, рішуча, напориста.

2. Приємний співрозмовник, виключно уважний слухач, уміє знайти підхід до будь-кого, даючи радість іншим, радіє сам, полюбляє застолля, розваги, вміє зрозуміти, захопитися, схвалити, поспівчувати, вірить людям, не заздрісний, радіє успіхам інших, уміє зробити комплімент поглядом, легко вступає в контакт з людьми, він майже завжди ініціатор у спілкуванні, негайно відгукується на подібні прояви з боку іншої людини, тягнеться до людей, до колективу, йому властиві життєрадісність, оптимізм, природність у поведінці, подобається перебувати у гущі народу, не любить самотності.

3. Здатен жваво й емоційно відгукнутися на всіляке починання, яке підтримує енергійно; вичікує момент, щоб визначити мету, тільки-но визначить її, — невтримно рухається до неї, невтомний, постійно активний, увесь час серед людей, увесь час — у русі; працює дуже старанно, легко переключається, може робити кілька справ водночас, але все доводить до кінця.

4. Підтримує певний і достатньо високий ритм, темп життя, сам усе робить швидко, і його дратує, коли люди роблять що-небудь неквапом; не любить книжок з повільним розвитком сюжету, часто пропускає пейзажі, заглядає в кінець, однак цей його ритм досить негнучкий, не розуміє, коли треба пригальмувати, перечекати (натура, яка захоплюється) й обурюється, коли йому на це вказують.

5. Особисте життя як правило важить для нього більше, ніж кар'єра, навіть циніки замовкають, бачачи його з дитиною, діти — то святе, далі йдуть — сім'я, друзі і, нарешті, робота; з огляду на це сприймається як парадокс те, що він часто бере шлюб з розрахунку, і такі шлюби виявляються не такими вже невдалими: чи то розрахунок зроблено правильно, чи то, володіючи своїми емоціями, ловить кого треба.

6. Уміє створювати для себе і своїх близьких атмосферу комфорту, достатку, радості й витонченості, дуже гостинний, завжди доладно, акуратно й з вигадкою одягнений, у його квартирі, машині, коморі — завжди ідеальний порядок і чистота, краса і комфорт вимагають грошей — активно й без найменшого святенництва їх добуває; часто — шанувальник мистецтв, поезії, театру, вміє створити потрібне йому враження про себе, настійливо захищає інтереси — свої та близьких.

7. У роботі не розрізняє цікаве й нецікаве — це не є предметом міркування і аналізу, — її треба зробити і край; якщо вирішив чогось добитись, обов'язково доведе справу до кінця, завжди прагне до довершеності, гармонії: те, що він зробив, не тільки якісне, але й красиве; добивається справжньої досконалості в зовнішньому вигляді своїх творінь.

8. Як правило, не переоцінює власної кваліфікації, в глибині душі його завжди точить сумнів щодо особистого вміння впоратися зі справою (хоча зовні має вигляд самовпевнений і самовдоволений), тому дуже прихильно ставиться до відвертої похвали своїй роботі.

9. За темпераментом частіше сангвінік: йому властиві більш розмаїті емоції, але не сильні, і такі, що легко змінюють одна одну; однак є представники цього типу, які, загорівшись ідеєю, любов'ю, зберігають їй вірність на все життя; важлива проблема його життя — це вміння поставити свої емоції під контроль; як правило, йому легко позбутися гнітючого настрою, але «впертий» підтип може бути надовго захоплений і негативними емоціями, серйозну трагедію переживати роками.

10. Його можна назвати оптимістичним фаталістом, вірить у щасливу зірку для

себе і своїх близьких, вважає, що коли «виконати роль, яка випала на нашу долю, як це схвалюють наш розум і совість», можна безоглядно довірити себе долі, спроби переконати його в іншому приймає вкрай вразливо, іноді сам відчуває небезпеку, але «каркання» інших виводить його з рівноваги, не любить скептиків, книжки з нещасливим кінцем, тяжкі фільми.

11. Стежить за враженням, яке справляє на інших, йому важливо, до якої категорії людей його віднесуть, гарний на офіційному рівні, не розгубиться, вміє себе поставити і організувати ставлення до себе, сам дуже чітко розподіляє людей на групи, при всій своїй гостинності уважно стежить: кого запросити, а кого ні, — не любить, коли поводять себе неадекватно: жінка повинна бути жінкою, навіть якщо їй часом доводиться бути сильнішою за чоловіка, чоловік також повинен бути чоловіком.

12. Оточуючим прагне прищепити любов до прекрасного й гарні манери; у присутності жінки цього типу чоловіки поводять себе пристойно, не припускаються грубощів, бо знають, що вона цього не любить, інстинктивно й блискавично орієнтується у тонкощах етикету, багато уваги приділяє зовнішності.

13. У життєвих питаннях поворотного плану (шлюб, розлучення, війна) ні з ким не радиться, швидко їх вирішити не може, вагається, багато розмірковує, як краще вчинити, роздумуючи при цьому постійно, ніби відключається від зовнішнього світу, не чує оточуючих, вирішувати складні питання в присутності інших не здатен — люди його дуже відволікають; певен — друг повинен підтримати його в будь-якому конфлікті, незалежно від того, правий він чи ні.

14. Винахідливий щодо різних хобі, він або пристрасний мисливець, або заповзятливий театрал, тонкий цінитель, майстер добувати квитки біля входу в театр чи проходити й без них, затятий картяр, а то й шахіст — він гратиме хоч у кості — аби тільки був азарт.

15. При всій своїй товариськості — в чомусь індивідуаліст, для себе всього добивається своєю працею, не сподівається на допомогу іншого, близьких друзів мало — не завжди легко витримати його емоційний пресінг.

16. Розсудливий, тверезо дивиться на життя, не відірваний від дійсності, недовірливо ставиться до теоретичних та ідеологічних вивертів, консервативний, не шукає і не любить нові рішення, віддає перевагу старим, випробуваним шляхам або тим, які схвалює більшість, радикальні реформи йому не завжди зрозумілі, вважає, що старий метод рано чи пізно все одно спрацює, а новий — ще невідомо.

Представники цього типу особистості. Артисти: Гафт, Дункан Айседора, Дягілев, Жерар Філіп, Жірардо Анні, Каневський О., Токарєв В., Удовиченко, Фарада; композитори — Стравінський; письменники: Жюль Верн, Грін Грем, Гюго, Крішнамуртіг, Меріме, Ромеро Хосе; політики: Бакунін, Болівар, Вашінгтон, Орджонікідзе, Родс Сесіль; художники: Брюллов; вчені: Розенталь С., Сен-Сімон, Фур'є, Шліман.

Дуал — «Робесп'єр».

Логіко-інтуїтивний інтраверт («Робесп'єр»).

1. Людина з розвинутою логікою, здатністю до аналізу, вміє міркуваннями доскіпуватися до суті явищ, розкрити їх внутрішню структуру, «мислю — отже існую», впевнений, що розумне не може бути поганим, схиляється перед прекрасним і таємничим світом знань, борець за справедливий, розумно побудований світ; ненавидить насильство і сваволю, природний противник тираній і диктату, вбачає у духовності запоруку існування цивілізованого суспільства.

12. Навіть від друзів нерідко прагне втекти до своїх книжок, обдумуючи дійсність, не прагне до її уявної реконструкції, а до чіткої ідеї, спеціаліст не з розширення людських знань, а з їх поглиблення; обирає вузьке питання і копає дедалі глибше й глибше, для цього йому необхідно спертися на якусь послідовну інтелектуальну систему.

3. Не любить несподіваних відвідувачів, не знає, що з ними робити, вважає, що вони тільки відволікають, важко переносить необхідність постійно бути на людях; потайний; не любить виносити проміжний результат на загальне обговорення; ніколи не зрозумієш, що у нього на думці, віддає перевагу самотності, думки більше зайняті теорією та ідеями, ніж людьми, стриманий, упевнений у собі, непохитний у своїх судженнях, має досить могутню базу для того, щоб почувати себе затишно в суспільстві — логіка для нього це зручний захист, як правило, доводить свою правоту замість того, щоб умовляти або тим більш просити.

4. Проблеми людських відносин, почуттів та емоцій є об'єктом його тривалих, болісних і пасивних роздумів наодинці, ретельно приховує своє високе самолюбство (до речі, позбавлений пихи), відчуває, що його життєва енергія,

здоров'я і навіть зовнішність залежать від почуттів оточуючих, у яких він не розбирається; у спілкуванні часто відіграє роль людини ввічливої, люб'язної; прагне надіти маску ввічливості, яка, однак, перебуває у контрасті з його суттю і стомлює; іноді ж вважається у широких колах безсоромним, перекірливим, навіть озлобленим і упередженим.

5. Будь-яка спроба натиснути на нього неминуче призводить до конфлікту, ніколи не піддається грубому тискові — скорше помре; власне, демонстрація сварливого, нетерпимого характеру, що властива іноді йому, — превентивний захід проти таких спроб.

6. Один із шляхів оволодіння етичною функцією — її форсування, тоді замість віри породжується фанатизм, замість надії — непохитність і нетерпимість, замість любові — активний пошук ворогів, саме цьому станові Максиміліан Робесп'єр зобов'язаний тим, що його ім'я асоціюється зі словами «терор» та «гільйотина».

7. Загалом нерідко жертвує своїми близькими в ім'я мети; мета — справедливість, істина, чітко вироблені власні уявлення про оточуючих, про сім'ю, і він досить нетерпимий до невідповідностей; виявляє іноді жорстокість до своєї сім'ї, як, до речі, й до себе самого; його дуал «Гюго» привітний, м'який і роззброїть його; він охоче підкоряється «Гюго» у питаннях одягу, смаку, побуту, необхідність самому цим займатися його дратує; природна справедливість змушує його, навіть якщо він зайнята людина, взяти участь у домашніх справах; найбільший спеціаліст з миття посуду.

8. Живе мовби наперед, тому сьогочасні образи в сім'ї — суєта, не варта уваги, час од часу схильний перевіряти емоції близьких малозрозумілими вибриками; якщо партнер відреагував належним чином, отже, контакт є, все в порядку; засудження його неправильних вчинків необхідне як орієнтир у питаннях громадської думки.

9. Створивши стрункy логічну систему, знає, що треба вчинити, але не знає — як, він розуміє внутрішню структуру своєї думки, але не знає: де і коли він її реалізує; викладає свою концепцію партнеру, найгірше, що той може зробити — це сказати: «Ну гаразд, давай, дій», діяти повинен якраз сам партнер, утім, ні «Гюго», ні «Дюма», якщо вони справді проникнулися логікою «Робесп'єра», так не зроблять.

10. Коли «Гюго» хоче включити «Робесп'єра» в роботу, він не скаже прямо: «Зроби це» (втім, іноді скаже, якщо він дістав домашнє виховання); «Гюго» метушитиметься, робитиме багато зайвих рухів, поки «Робесп'єр» не включиться, і робота після цього піде логічно і добре; в роботі для нього характерна велика цілеспрямованість: «жертвуй малим в ім'я великого», звідси — аскетизм, самопожертва аж до самокатування в ім'я великої мети; обережний, завбачливий, небагатослівний.

11. Один з найбільш систематичних, послідовних і наполегливих типів особистості, розпочату справу прагне обов'язково довести до кінця, терпіти не може робити кілька справ паралельно, якщо змушений це робити, — суворо дотримує певного розкладу, часто ніде не записаного; дуже допомагає в роботі відмова від усіх відволікаючих занять та обтяжливих світських обов'язків.

12. При всій любові до самотності він часто буває добрим організатором, робить натиск на вихованні підлеглих, розкритті їхніх здібностей, ретельно аналізує об'єктивні характеристики людей: рівень кваліфікації, працездатність, стаж і досвід роботи, освіту, все це для того, щоб здібностям кожного дати можливість включитись у роботу колективу; якщо загальна мета його діяльності — створення цілісної, досконалої системи, то в колективі це блискуче реалізується у створенні цілісної досконалої системи роботи всіх, тому здібності — не самоціль, а лише засіб, буває при цьому досить суворим і прискіпливим, не нав'язує своєї думки, не диктує, коли і що робити, контролює результати.

13. Не дуже честолюбний, але з почуття справедливості не терпить, коли його обходять по службі, опиняється у важкій ситуації, потрапивши до начальника, якого не поважає, а не поважає він тих, хто використовує методи грубого силового тиску, упертий, настирний і не піддається впливу.

14. Не гримає на людей, не догоджає начальству, якщо на нього підвищують голос, ніби «відключається», не реагує на звернуті на нього гнівні фрази, демонстративно ігнорує настирні поради або нотації, взагалі, коли хтось намагається грати роль учителя та ідейного натхненника, це його дратує.

Представники цього типу особистості. Артисти: Адомайтіс, Антоніоні М., Будрайтіс, Копелян, Мілютин Ю.; композитори: Берліоз, Бетховен, Дунаєвський І., Паганіні, Римський-Корсаков, Штраус Р., письменники: Гарсіа-Лорка, Данте, Дюма-син, Сенкевич Генріх, Фучік, Чехов, Шіллер; політики, військові: Брежнєв, Гарібальді, Джефферсон, Дзержинський, Робесп'єр, Філіпп II; художники: Гоген, Пікассо; вчені: Александров А., Амосов, Бартіні, Бебель, Декарт, Кант, Капіца П., Кюрі П'єр, Ломоносов, Мор Т., Туполєв, Ушинський, Юнг К.-Г.

Дуал — «Гюго».

РІК, ВІК І ВІЧНІСТЬ

Про календарний рік і його складові, а також літочислення розповідає доцент **Володимир ПРИСЯЖНЮК.**

ВІЧНІСТЬ. Ще *на світанку людства багата* фантазія людини осягла поняття вічність, утіливши в ньому мрію про довге життя і навіть безсмертя. Назва **вічність** має корінь **вік.** Від цього слова утворилось кілька найменувань часових понять. У наш час, зокрема, сполучення «сто років». Слово вік містить поняття про молодість, зрілість чи старість людини. Адже свого часу не було потреби рахувати далі ста, бо прожити до цієї межі рідко кому вдавалося.

Цілком імовірно, що слово це належало до таких, які визначають якусь кількість. Воно не стало числівником, проте зберегло властивість позначати час. Велике число, що стверджує безмежність, сегментується в слові **вічність.** Однак лексема може передавати значення «епоха» або «період» — кам'яний вік, бронзовий вік. Конкретніше звучать вік електрики, космічний вік. Однак найуживанішим лишається слово **вік** стосовно життя.

Широта семантики й наявність утворень з опорним словом **вік** привели до того, що в мові віддається перевага найменуванню століття. Це слово як синонім лексеми **вік** завдяки бажаній наближеності до одного людського життя стало терміном і однією з одиниць виміру часу, якщо, звичайно, можливо виміряти те, що не має ні початку ні кінця.

РІК. Це слово має мовби несхожих, проте близьких родичів — **наврочити, наректи, отрок, річ (мова), урок.** Людство сприймає час із позиції окремого життя. У стародавні часи люди помітили, що в природі відбуваються зміни, які зрозуміти дуже важко, але можливо. З таких закономірностей, як чергування ночі і дня, *тепла й холоду* випливає, що пора цвітіння розпочинається з настанням тепла, і це відбувається регулярно. Визначилося число днів, після яких усе повторюється. Так було відкрито **рік.** Його відлік звичайно починали з весняного (рідше осіннього) рівнодення.

На позначення року в російській мові закріпилося слов'янське слово **год.** Цей корінь знаходимо в слові **погода,** що також пов'язане з температурно-кліматичними поняттями. У сербів слово **год** означає свято, а болгари рік називають **година.** Пройшовши через словотворчо-семантичні зміни, лексеми з коренем **год** дістали значення корисності (**вигода**), зголошення (**згода**), припинення (**годі**).

Правило іменувати відтинки часу поширилося й на **рік.** При цьому характеристика стосується теплого періоду: **урожайний рік, посушливий рік** та ін. Під впливом цієї традиції і нині оголошують **рік дитини, олімпійський чи фестивальний рік.** Існує термін **світловий рік...** У деяких країнах Сходу прийнято шістдесятирічний цикл, в якому дванадцять років символізуються стількома ж тваринами (13-й рік називають як перший і т. д.). Не завжди зручно запитати в людини, скільки їй років. Японці, наприклад, це питання з'ясовують таким чином: непрямо добувається із співбесідника інформація, що він народився, скажімо, в рік дракона (1976, 1988, 2000). За зовнішністю легко визначити — 24, 36 чи 48 років людині тепер. Таємниче число і шістдесят, можливо, не випадково збіглося зі шкалою годинника і знайшло застосування в українській одиниці лічби — копа (60).

Довгий час рік був єдиною мірою часу: підрахунку віку людини, початку польових робіт. Останнє зумовило поділ року на дві частини: теплу, коли вирощують рослини, і

холодну, коли можна лише полювати на диких тварин. Перша дістала назву **літо**, друга — **зима**. Слово **літо** спільне для всіх слов'ян. У ньому корінь той, що і в слові **лити**. Період дощів — повінь — був одним з трьох сезонів ще в давньоєгипетському календарі, який існував шість тисячоліть тому і складався з 12 місяців. Лексема **зима** утворилася в праслов'янську епоху. Очевидно, вона складається із префікса **з** — та основи **јма**, звідки давнє — **имати**. Сучасне **знімаю** свідчить, що в основі **зима** закарбована думка про період, коли природа знімає листяний одяг рослин.

Літо як найсприятливіший час відобразилося в різних аспектах діяльності і мислення людини. З його настанням, наприклад, можна лічити час, і з успіхом використовується й донині. Якщо йдеться про вік людини, то **літо** й **рік** вживають як синоніми: **мені двадцять літ, братові три роки.**

На відміну від **літа зима** не стала джерелом для утворення слів із часовими поняттями. Але з нею пов'язані деякі етнографічні назви. Споруди для зберігання запасів їжі в Карпатах, зокрема,— **зимарка, зимник, зимниця.** Дієслово зимувати відбиває серйозне ставлення людини до періоду, під час якого низькі температури були причиною загибелі людей, тварин, рослин.

У регіонах із значними коливаннями температур, періодів коротких і довгих ночей почали виділяти проміжну, помірну пору. Так виникли поняття **весна й осінь.** Інколи весну називають першим літом. Буквально так говорять румуни й молдавани (primavara).

Досить оригінальним є слово **осінь.** Воно скидається на **осяяти, осіяти,** тобто прояснити, скинути тінь (сінь). Пора року, коли завершується збирання врожаю і підсумовується шестимісячна робота, коли остаточно переконуються в правильності ухвалення рішень, раціональних дій, вірності вибору і коли справляють весілля,— справді багато прояснює. Однак чіткого тлумачення слова **осінь** немає, хоч і доведено його спорідненість з давньопруським assanis — «третя пора року».

МІСЯЦЬ. Незалежно від поділу року на три-чотири пори, ішов поділ на ще менші проміжки, які визначав своєю появою або зникненням давній природний супутник Землі. Нічне світило регулярно зменшується до нуля і збільшується до своєї повноти.

Три тисячоліття тому в Стародавньому Римі рік ділили на 10 місяців, які в сумі давали 304 дні. Завдяки звісткам про початок іменування місяців ми знаємо їх достовірну історію з VIII століття до нашої ери. Перший було названо **мартіус** на честь бога війни Марса. Війни справді розпочинали весною. Другий нарекли **апрілісом** (від латинського слова **аперире** — «розкриваю»; в цьому знаходить паралель і слов'янський **квітень,** який теж відображає весняне пробудження природи, розкривання бруньок. У третьому знову знайшла відображення міфічна героїня **Майа,** а в четвертому — відома покровителька жінок **Юнона.**

Століттями пізніше за 304-денного року літо й зима помінялися місцями кілька разів, тож остаточно переконалися, що рік повинен мати більше місяців. Жреці, що тримали в руках не лише релігію, а й науку та освіту, після важких дебатів погодилися на реформу. З'являються ще два місяці: **январіус** (на честь дволикого бога Януса) і **фебруаріус,** що означає «очищення», присвячений старовинному обряду з такою ж назвою. Таким чином, рік одержав свої 12 місяців, кожному з яких виділяли нічим не обгрунтоване число днів 28, 29, 31. Більшість мала непарне число днів, тому що забобонні римляни вважали парне число нещасливим, хоч саме в цей період закріплявся у світі парний шлюб, що виник три тисячоліття тому. Однак і ці місяці давали в сумі 355 днів. Кілька десятків років настільки зсували пори року, що знову літо й зима мінялися місцями. Щоб запобігти цьому, ввели тринадцятий місяць **марцедоній.** Мав він по черзі то 22 то 23 дні і вставлявся через рік після 24 лютого, останні дні якого дораховувалися після марцедонія. За чотири роки назбиралося 1465 днів хоч насправді чотири з високосним роком мають 1460.

Питання про неточність і незручність такого літочислення зацікавило Юлія Цезаря, який доручив ученому астроному Созігену усунути розбіжності календарного року з небесним. На честь знаменитого співвітчизника п'ятий місяць (квінтіліс) було названо **юліем** (июль), а календар **юліанським.** Созіген обчислив точну тривалість року: 365 днів і 6 годин. За 4 роки набігала ще одна доба, що ми бачимо і сьогодні.

Так званий юліанський календар складався з 12 місяців. Але восьмого року нашої ери з'ясували, що високосний рік оголошується не на четвертий, а чомусь на третій. В цьому проявилась не тільки відсталість астрономічної науки, а й твердолобість служителів культу. Помилку виправили, і на честь імператора Августа, під час правління якого це відбулося, шостий місяць секстіліс (це по суті був уже восьмий) стали іменувати **августом.** Він, правда, мав 30 днів, але щоб зробити приємність повелителю, додали один день за рахунок фабруаріуса, котрий і без того був найкоротшим. Решта місяців мала таку кількість днів, яка зберігається і в нашому календарі.

За 128 років юліанський календар «відстав» на 24 години, а в XVII столітті набралося 13 діб. Ще 1582 року римський папа Григорій XIII видав декрет про «зсув уперед» календаря на 10 днів і за 400 літ вводити не 100, а 97 високосних років. Цю вказівку прийняли різні країни не одразу. В Росії, наприклад, календар на початку XX століття відставав від григоріанського на 13 діб і дістав назву старого стилю. Якщо Італія, Польща та інші країни прийняли новий стиль в рік виходу папського декрету, то в нашій країні тільки 1918 року.

Маючи в своєму складі 365 або 366 днів, тобто 52 тижні, календар спричиняє багато незручностей змінністю. Існує кілька проектів новітнього календаря, в якому кожен рік і квартал розпочиналися б постійно в один і той же день, наприклад, неділю, а зайві дні в кінці року могли б стати неробочими. СРСР і інші держави виступають за введення реформи. Ця справа має всесвітній характер, а країни з сильним релігійним впливом утримуються з огляду на «перестановку» свят.

Звичайно, те, що існує тисячоліттями, важко змінити швидко, але реформа календаря назріла.

Оповідання опубліковане в журналі «Нипgaro Vivo» («Угорське життя») № 2 за 1987 рік. У № 5 того ж року редакція дала дозвіл на безоплатне передруковування твору.

Іштван НЕМЕРЕ

Торік, навесні, до мене дійшла дивна звістка: аборигени Роберс-галактики викликають землян на шаховий двобій... Утім, я повинен дещо пояснити. Близько сотні років тому з дослідницькою метою наші предки надіслали в напрямку до Роберс-галактики автоматичний супутник. На випадок зустрічі з представниками чужої цивілізації такі супутники споряджалися речами, які б інформували про щоденне життя землян, наші побут і звичаї. Була там і книга з теорії шахів. Так почалася ця дивна історія.

Очевидно, шаховий підручник потрапив до рук розумних істот. І, оскільки ми тим часом відкрили надпроменеві хвилі, які застосовують і роберсанці, уможливився зв'язок між Землею та Роберс-галактикою.

Але чому саме до мене звернулося керівництво Землі? Хіба я ще не розповідав?.. Гаразд, два слова й про це. Вже упродовж багатьох років я є шаховим чемпіоном усієї Сонячної системи, бо завжди був людиною настирливою.

Наші правителі, як водиться, потискували мені руку, хронікери фотографували мене в різних ракурсах, усі вони запопадливо лестили мені. Дізнавшись про що йдеться, мене охопило почуття гордості: «Ну, я покажу їм, як треба грати в шахи..!»

Ті, з Роберс-галактики, певне, вивчили й нашу мову, їхні радіопослання були цілком зрозумілі. «Ми готові, ви воюватимете білими фігурами!» — повідомили вони. «Воюватимете?» — на мить я замислився. Мені більш до вподоби вислів «гратимете».

У той час на Землі тільки й балачок було що про них і про мене. У палаці Світової Федерації встановили величезну шахівницю, та й телевізійних моніторів не бракувало. Коли все було готове, я врочисто зробив свій перший хід королівським пішаком.

Відтак усі присутні розійшлись по домівках, бо ж про мій хід роберсанці дізнаються лиш за чотири дні, коли надпроменеві хвилі досягнуть їх. Тоді вони почнуть мізкувати й передадуть інформацію про свій хід, який стане нам відомим за наступних ще чотири дні.

Спочатку я намагався вдатись до деяких хитрощів, на кшталт того «кіндермату», але мої суперники, безперечно, чудово освоїли шахову теорію, бо всі пастки виявились неефективними.

Тим часом на Землі всі сушили собі голову над тим, якими є мешканці Роберс-галактики, який мають вигляд, чи тільки один з них грає проти мене, чи ціла збірна. Дехто навіть припускав, що роберсанці застосовують запрограмований комп'ютер. І всі без винятку надсилали мені поради: хто поштою, хто телеграфом, хто по телефону, і навіть по радіо. Всі мали себе за шахових чемпіонів. У містах — у клубах і парках,— у поселеннях Місяця та Марсу шахові знавці, стиснувши голову долонями, просиджували вечорами над шахівницями. Скрізь на них можна було спостерігати поточну позицію Великої Партії...

Мене одразу звільнили від усяких робіт і надали помешкання в палаці Світової Федерації; виконувались усі, без винятку, мої забаганки. Всі хотіли опікати «ореол» Землі. Лікарі пильнували моє здоров'я, детективи — безпеку.

Два місяці успішно тривала партія. Роберсанці виявились «міцними горішками». Вони відбивали всі мої атаки, а згодом і самі перейшли у наступ. Зрідка я мав певні ускладнення, але мені вдавалося знаходити контрходи.

До наступної весни становище різко змінилося. Роберсанці багато моїх — наших! — фігур забрали, я ж-бо не мав права капітулювати, що тоді сказали б люди на Землі? Безперечно, вони мене лінчували б. Отже, я повинен був грати до кінця.

Якось роберсанці забрали мою другу туру й водночас із закодованим ходом надійшло таке їхнє послання: «Ви втратили Марс!..»

Я сподівався, що вийшла з ладу радіоапаратура, однак техніки не знайшли ніяких поломок. Ми збагнули все лише наступного дня, коли з Марсу надійшла несподівана звістка: тамтешні колонії землян захопили незнайомі, досі небачені істоти. Відтак зв'язок з Марсом урвався.

Гра тривала. За два тижні я втратив майже всі фігури. Наступного дня незвичайні створіння загарбали Венеру. А тим часом у нас ніхто не сумнівався, про що йдеться. Трапилось фантастичне непорозуміння: мешканці Роберс-галактики цілком серйозно сприйняли міжгалактичну гру! Слова з шахового підручника — «двобій», «мета гри» — трактувалися ними як поняття справжньої битви, тобто війни. Була в них і справжня мета у грі. Тільки тепер я втямив, чому вони на початку гри заявили: «Ви воюватимете білими»...

Протягом подальших днів я вже справді потребував детективів-охоронців. Зненацька тисячам людей закортіло лінчувати мене — «зрадника батьківщини». Я змушений був переховуватись на горішньому поверсі палацу. Не дивно, що за таких умов я програв партію — мого самітнього короля загнали в кут, наближалася та година, коли мені оголосять мат.

І вона не забарилася. Роберсанці вже вторглися на Місяць і звідтіля назвали свій останній хід. У палаці я залишився сам-на-сам, решта повтікали. З гучномовця пролунало останнє слово: «Мат». Цієї ж миті я відчув, що вже не самотній — вони були поруч, невидимі. Один з них по-панібратськи поплескав мене по плечу...

Тим часом наше змагання не припинилось. Я і зараз граю. Роберсанці поважають мене, я маю все необхідне. Мені відомо, що земляни мають мене за зрадника, який запродав Сонячну систему; через мене вони стали рабами. Але...

Але він — вождь роберсанців, з ким я щодня граю,— чудовий хлопець. Він пообіцяв повернути нам Австралію, якщо я виграю бодай одну партію. Якщо ж я вдруге візьму гору над ним — Африка буде нашою. За кожну перемогу я здобуватиму по одному континенту, потім — цілу Землю, можливо, колись навіть Венеру, Марс...

Поки ж я жодного разу не переміг. Однак продовжую грати. Я завжди був людиною настирливою.

З мови есперанто переклав
Віктор ПАЮК.

«Будь ласка, якщо це можливо, напишіть про шапку Мономаха. Цікаво було б дізнатися історію її появи та походження...»

І. ЛЯЛЮК.

м. Золочів
Львівської області

Шапка Мономаха

«Шапка Мономаха по сказанию была будто подарена императором Византии Константином Мономахом Владимиру Мономаху и считалась символом передачи власти Византией Руси...»

В. Антонов. Книга для чтения по истории СССР с древнейших времен до конца XVIII века. «Просвещение», 1988.

«Шапка Мономаха» є «доказом» спадкових прав московських князів (а отже — московських царів і російських імператорів) на київський великокняжий престол: оскільки їм належить корона великого князя, то їм належить і право на титул «великого», його стіл, а також усі землі, що будь-коли перебували під владою київських князів. До того ж, оскільки вона буцімто подарована Володимирові його дідом — базилевсом Костянтином IX, то вона підтверджує «спадкові» права російських самодержців і на колишні візантійські володіння, зокрема на такі бажані російським імпе-

ратором протоки з Чорного моря в Середземне.

Одначе... Якщо «Шапка Мономаха» є короною великого князя київського, виникає два запитання. Перше. Не в усіх володарів і не завжди ознакою влади була шапка. Шапка-тіара була знаком влади папи римського, а шапка-корона — знаком влади католицьких королів. Щоправда, не всіх: угорських король, заступаючи на царство, як і турецький султан, підперізувався клинком. На Україні ж знаком влади здавен була булава. У відомому Бородинському скарбі з Білгород-Дністровського району Одеської області є срібний предмет, названий археологами «булавкою». Проте вона більше схожа на пірнач — різновид булави. Отже — чи обов'язково знаком влади у київських князів мала бути шапка?

Друге. Коли Батий підійшов до Києва, містом володів князь галицький. Тож після захоплення Києва монголами клейноди київських князів (зокрема — шапка, якби вона була) могли потрапити або в Галичину (якби їх вивіз галицький князь), або в Орду (якби їх захопив Батий). Чому ж шапка не в Галичині, не в Орді, а в Москві?

Відповіді я не мав, поки не трапилась мені популярна книжечка «Судьбы вещей». Там уточнюється, що Костянтин Мономах помер, коли його онукові виповнився рік. Тож навряд чи дід устиг дізнатися про його народження (каравани з Києва у Царгород ходили раз на рік), тим більше — чи встигнув зробити такий дарунок. Ще за Олександра II звернув на це увагу директор Оружейної палати Вельтман і в рапорті «на височайше ім'я» запропонував іменувати шапку «царським вінцем святого рівноапостольного князя Володимира (хрестителя)». Уряд на пораду Російської імператорської Академії Наук не зважив на цю пропозицію, шапку й надалі офіційно називали Мономаховою. Ще через півстоліття археолог О. Спіцин звернув увагу на таке: якщо зняти з шапки хутряну лямівку і хрестик з підставкою, то залишиться тюбетейка-восьмиклинка. На п'яти з тих клинців — візерунок, характерний для бухарського ремесла — «лотос». Отже, шапку виготовлено не у Візантії, а в Бухарі, найімовірніше, XIV століття, років за двісті по смерті Володимира Мономаха. А шапка й далі офіційно називалась «мономаховою». Вже за радянських часів історик К. Базилевич вивчав кремлівські архіви, зокрема «духовні грамоти»-заповіти московських князів. Ці заповіти були своєрідною інвентаризацією княжого майна. Князь заповідав нащадкам не лише землі, міста і села, а й «рухлядь» — одежу, посуд, зброю, прикраси і т. ін. І в цих заповітах «шапки Мономаха»... немає. Виходить, московські князі не вважали себе спадкоємцями київських?

Лише в заповіті Івана Калити вперше з'являється «шапка золотая с прибором». Отже, мабуть, саме він її придбав — чи то самостійно, чи то як збирач податків для Орди — від хазяїв за вірну службу. Відтоді «шапка золотая» є в заповітах наступних князів, але в заповіті Івана IV зникає. Натомість з'являється «шапка Мономаха». Під цією назвою існує й досі.

Отже, найвірогідніше: шапку придбав Калита, а перейменував Грозний. Навіщо?

Якщо зовнішню політику попередників Івана IV можна назвати політикою етнічної консолідації, «збиранням», то з Грозного починається — і лишається типовою для всіх наступників — загарбницька політика. Золота Орда свого часу розпалася на три царства: Казанське, Астраханське й Московське. Іван IV, здобувши Казанське й Астраханське царства, заволодів спадщиною Орди.

Відтак природним здавалося проголосити себе спадкоємцем ханів, у тому числі — Чингіза, володіння котрого, як відомо, за територією переважали будь-яку із «світових імперій». Але — східним сусідою його був... Китай: цей ласий шматок виявився не по зубах.

На заході сусідою Москви було Велике Князівство Литовське. Створене як союз України й Литви для визволення з-під монгольського іга, з падінням Орди воно втратило грунт свого існування. Україна була зобов'язана центральному литовському урядові необтяжливими податками і військом на випадок війни, в усьому іншому тут панувало самоврядування: виборні полковники правили територіями, у суді вживалась українська мова. Очевидно, Іван IV, зваживши силу східного й західного сусідів, визнав за краще «стати спадкоємцем» київських князів: коли Іван III посилав військо «здобувати Смоленськ», то Іван IV вже велів «освобождать Смоленск».

Отже, саме Іван IV є автором основного міфа офіційної імперської історіографії: це він «подарував» спадкоємцям і царський титул і київську та візантійську «спадщини». А вони, невдячні, не оцінили цієї його перед ними заслуги і на п'єдесталі пам'ятника трьохсотліття Романових (тепер він зветься «пам'ятником тисячоліття Росії») у Новгороді, де зображені . всі попередники Миколи II, починаючи з Рюрика, Іван IV відсутній: його імператори вважали самозванцем!

Ось такою є справжня біографія шапки Мономаха.

Юрко КОЧЕРЖИНСЬКИЙ.

Валерій ВОРОНКОВ.

— Час уже й на Землю: до Нового року залишилося зовсім мало,— звернувся штурман до командира зорельота.

Худенький лікар, який дрімав неподалік, відкрив одне око і схвально кивнув головою.

— Тобі б тільки відпочивати, а до плану — однієї кисневої планети не вистачає. Якщо не відкриємо хоча б поганеньку, про премію і не мрій! — відрубав командир.

Лікар знову відкрив око і кивнув.

— Та скільки вже можна вештатися галактикою,— схопився штурман. — Де її взяти цю планету: з кишені викласти?

— Будемо шукати! — голосом людини, що не знає компромісів, сказав командир.

— Навіщо лаятися? — подав голос лікар. — Ясна річ, Новий рік краще зустріти вдома біля ялинки, але без премії — Новий рік не свято. Давайте самі її створимо.

— Кого?

— «Кого, кого» — планету!

— !!!

...Від дискусії на цю делікатну тему почервонів пульт і обшивка корабля в двох місцях дала тріщини.

Чим закінчилася б «душевна розмова» екіпажу пошукового корабля — невідомо, але раптом у дверях з'явився радист. Його очі палали.

— Що трапилося? — запитав капітан.

— Там ці...

— Хто? Кажи толком.

— Справа по курсу «літаюча тарілка». Просяться на контакт.

— Ось тобі маєш!.. — вигукнув лікар. — Людство стільки років у космосі — і жодної розумної цивілізації не зустріли, а тут самі просяться.

— Який контакт? Ви що — збожеволіли?! — блиснув очима командир. — Тут план під загрозою, кожна хвилина дорога, а вони — «контакт». — Він повернувся до радиста: — Перекажи їм, що нам не до розмов — план горить.

За п'ять хвилин радист знову вбігає до рубки.

— Справа у тому, командире, що і в них план горить, тож вони пропонують обмінятися планетами. У них є одна киснева, а їм потрібна, наскільки я втямив, аміачна.

Командир кулею вилетів з рубки...

Стиковка відбулася вдало. Інопланетяни, схожі на черепах, виявилися непоганими хлопцями. Обмін планетами відбувся культурно, в дружній обстановці. Всі залишилися задоволеними.

— Тепер премія у нас в кишені,— підбив підсумки контакту капітан, коли всі зібралися в штурманській рубці. Він почав уводити в електронний мозок ЕЛМЗ-3506 інформацію про нову планету. — Поки долетимо до Землі, він усе перекладе нашою мовою. Напишемо звіт — і готово.

Але тут ЕЛМЗ-3506 видав жалібний звук і, тихо скрипнувши, замовк. Запала така тиша, що чутно було, як «чорні діри» засмоктують космічну матерію і цікавих астрольотчиків.

— Мабуть, надірвався над перекладом,— сумно зітхнув радист.

— Я йому надірвуся,— владно мовив командир і тріснув кулаком по корпусу ЕЛМЗ-3506. Одразу ж заблимали контрольні лампочки — мозок запрацював.

— Контакт відійшов,— зробив висновок штурман. — Перекладає.

— На те воно й техніка. Кібернетика! — пояснив командир.

Після приземлення, першим до зорельота, випереджаючи навіть журналістів, підбіг інспектор управління, щоб забрати звіт і включити його в річний. Кинувши на прощання щось схоже на привітання з Новим роком, він зник.

Увечері того ж дня всі четверо астрольотчиків зібрались

у командира за новорічним столом. Сяючи гірляндами й іграшками, в куточку крутилася нейлонова ялинка.

— Яка благодать!.. — мовив штурман, посмоктуючи з келиха сік манго.

Лікар відкрив одне око і кивнув на знак згоди.

— І премія буде належна,— додав командир.

Лікар відкрив друге око і знову кивнув.

— Послухайте, що написали сьогоднішні газети,— звернув увагу радист. — Виявляється, найцінніша з усіх досі відкритих планет та, яку нам підкинули «черепахи». Вона знаходиться в системі М-224. На ній є розумне життя, щоправда, цивілізація там ще у зародковому стані, інтелектуальний коефіцієнт — нижчий від середнього. — Він раптом замовк і почав нишпорити по кишенях.

Годинник відбивав останні секунди старого року.

— З Новим роком! — дружно підняли друзі свої келихи з соком. Лише радист сидів, щось видивляючись у своєму записнику.

— Що трапилося?

— Та ось,— тихо мовив радист,— помилився я, коли записував дані: замість «М» потрібно «Л».

— Л 224?!

— Так...

— Так це ж наша Сонячна система!

— І я про те ж — планета, третя від світила.

Секрет фірми

Повертаючись з роботи, Палій про щось замислився, дійшов на край хідника, аж раптом почув: різко загальмувала поруч машина. Він відскочив і побачив сріблясто-попелясте авто незвичайної форми, що сильно вирізнялося в потоці «Жигулів», «Москвичів», і «Запорожців». З віконця визирнула вгодована особа у темних окулярах. Та замість лайки почулося привітне:

— Гей, Женю! Далеко зібрався?

Вітьок Тягілєв! Колишній однокурсник. Упізнати нелегко: якщо раніше це був непомітний, безбарвно вдягнений «лопух», то тепер за кермом «тойоти» возсідав упевнений у собі чоловік, упакований в натуральну «фірму».

— Сідай, підвезу!

Сидіння м'яко прийняло Палія в свої обійми. В кабіні був інший світ: від самого інтер'єру до журналу, недбало кинутого на поличку.

— Певне, у загранці працював? — не стримав подиву Палій.

— Працював-не працював, а бувати доводиться. Я ж тепер співголова фірми «Япономат».

— Як, як?

— Спільне підприємство. «Японо», зрозуміло, їхній бік, «мат» — наш, тобто, матеріали. Поставляємо їм нашу продукцію.

— Пробилися до Японії?! — ойкнув Палій. — Американцям не вдається... А де ж ти зараз працюєш? Що виробляєте?

— Де і досі, на заводі «Металовал». Що випускали, те й випускаємо — катки для укладання асфальту.

— Що ви таке вигадали, щоб ці динозаври змогли виповзти на світовий ринок, та ще й до Японії!

— Секрет фірми,— загадково відповів Тягілєв. — Побачив якось наш каток на вулиці один їхній турист і наче в асфальт влип. «Хоцу купіть!» Його в музеї та церкви тягнуть, а він своє... Ну, привели його на наш завод, у цех готової продукції, так аж затремтів: «Беру, все, за валюту». От і створили ми фірму, поставляємо їм катки в експортному виконанні.

— Таки в експортному? — уточнив Палій.

— А ти як гадав — фарбуємо їх у жовтий колір.

— Але ж на біса вони японцям — хоч жовті, хоч сині?

— Виходить, потрібні. — Тягілєв увімкнув транзистор. — Уклали контракт на десять років. Споруджуємо другу лінію. Ну, бувай здоровий! Надумаєш — приходь до мене працювати.

«Тойота» розчинилася в потоці машин, залишивши Палія розглядати вручену йому візитку, на якій з одного боку прізвище його однокашника значилося англійською, з другого — ієрогліфами.

Вражений зустріччю Палій вирішив поділитися почутим з їх спільним знайомим Ручинським.

— Знаєш, кого я щойно зустрів? Вітька Тягілєва! — збуджено кричав він у трубку. — У валюті купається — зумів підняти свої катки на світовий рівень. Певне, начинив електронікою.

— Та який там світовий,— не здивувався Ручинський. — Знаю я: як клепали вони ці залізяки здавна, так і клепають.

— Але ж японці беруть!

— Беруть. Спочатку розбирають на деталі...

— Ну, це звичайна справа, вони і з західною технікою так чинять: складають по-своєму — й у продаж.

— Ту — у продаж, а наші катки — у переплавку. Дуже багато в них заліза. А метал їм — ой, як потрібен!

Савелій ЦИПІН.

Нагадуємо читачам: редакція не рецензує і не аналізує подані ідеї. Ми друкуємо лише ті з них, які популярно викладені і становлять очевидний інтерес для широкого загалу. Решта ж передається у київський міський банк ідей — систему САНІ. Докладно про неї можна прочитати в № 6 нашого журналу за минулий рік.

Закон проти монополії у науці

Монопольність у науці, закріплена ієрархічною державною системою, призводить до застою. Сьогодні нам бракує найголовнішого — свободи творчості, гарантованої Конституцією. Журнал «Химия и жизнь» наводив приклад: один високопоставлений вчений обіймав близько 40 адміністративних посад! Природно, що він придушував усе нове й оригінальне у своїй галузі. У нас, у Києві, ми теж знаємо про наукових монополістів, що сидять водночас на 36 службових кріслах. Маючи колосальну адміністративну владу, академік А. П. Александров повиганяв геть усіх своїх опонентів, які давно били на сполох з приводу ненадійності атомних реакторів чорнобильського типу. Наслідок: ми пасемо задніх у галузі світового реакторобудування. Абсолютна «монархічна» влада колишнього президента АН СРСР була основною причиною катастрофи в Чорнобилі. Адже опоненти-фахівці давно йому казали про небезпеку. Та Александров не тільки розправився з ними: звели завод «Атоммаш», запустили конвейєр. Цими ненадійними реакторами хотіли обдарувати всі слаборозвинуті держави. Їх встигли встановити у Фінляндії, деяких соцкраїнах. А тепер Угорщина вимагає від СРСР забрати до себе радіоактивні відходи від АЕС, збудованої на її території.

Які ж я маю конструктивні пропозиції?

1. Зруйнувати наукову монополію законодавчим шляхом. Прийняти державний Закон про науку. І передбачити у ньому пункт про необхідність паралельних досліджень з усіх провідних проблем.

Скажімо, нам потрібні новий атомний реактор, комп'ютер, стратегія економіки до 2005 року і т. ін. Дослідження з цих проблем доручають двом авторитетним і незалежним науковим центрам. Наприклад, у Москві та Києві. Обидва центри фінансуються з держбюджету на паритетних началах. Забезпечуються однаковими і незалежними можливостями щодо публікацій, захисту дисертацій, одержання іноземної літератури та поїздок на зарубіжні наукові форуми. Гадаю, наша країна може дозволити собі таку розкіш. Адже витративши мільйони на розробку альтернативних варіантів, ми дістанемо мільярди, обравши найкраще.

Якщо у політиці боротьба за єдиновладдя точиться під гаслом боротьби з «фракціями» та «збоченнями», то в науці вона йде під гаслом удаваної економії. Як відомо, постійним принципом організації нашої науки є боротьба проти дублювання досліджень.

Усе це — прихована боротьба за владу, монополію, володіння державною годівницею. Мета зрозуміла: прибрати до рук ресурси, витіснити конкурента.

До речі, Москва привласнила собі право затверджувати дисертації. До ВАКу СРСР входять самі лише вчені столиці. Це також свідчить про монополію.

П'ять мільярдів років еволюції біосфери привели до парадоксального факту. Найстійкішими у часі виявилися не монополії, а пістряві, різноманітні біогеоцено-

зи. Стійкий біогеоценоз складається з різних видів тварин та рослин. Усі разом вони роблять його надзвичайно життєздатним. Чи не настав час і людям спертися на цей принцип? Зокрема і в науці. Цікаво, що в кібернетиці є навіть аналогічний закон — закон необхідного розмаїття Уолтера Ешбі.

2. У пропонованому мною Законі про науку в СРСР (і УРСР) треба змінити офіційний статус ученого: перевести вчених з категорії «державних службовців» до категорії «творчої інтелігенції» (причому, цей вибір має бути добровільним).

Річ у тому, що між категоріями «державних службовців» і «творчої інтелігенції» є принципова різниця. За визначенням (якого я, до слова, не знайшов у науковій літературі, а наштовхнувся на нього у журналі «Искусство кино»), державний службовець перебуває на службі в держави і повинен здійснювати державну політику. Якщо застосувати це до вченого, матимемо: на кожному етапі розвитку державної політики вчений змушений, як в одному анекдоті епохи застою, коливатися разом з політичною лінією. На практиці ми це бачили часто. Нам казали: «кібернетика — псевдонаука, повія імперіалізму». Нам втовкмачували, що «екологічна криза — наслідок загнивання капіталізму». І ми вірили.

Наука не повинна йти у фарватері сумнівної політики. Вона має свою «соціальну геометрію». Вона існує у просторі абсолютної істини. А в кон'юнктурному політичному просторі — гине, як це сталося в нас з генетикою, кібернетикою, соціологією і... Переведення вчених до категорії творчої інтелігенції має супроводитися законодавчою забороною будь-якої регламентації навподіб трудової дисципліни. Уявіть собі Ейнштейна, що їде на роботу на дев'яту годину ранку в переповненому автобусі. Та ще й виправдується потім за хвилинне запізнення перед «Комсомольським прожектором».

Помилки в оцінці соціальних верств людей мали у нас трагічні наслідки. Досить пригадати історію розкуркулювання, коли помилково (або зумисне) до куркулів долучили й середняків. Але ж нині і наші вчені перебувають у кріпосній залежності. Скажімо, мене можуть залюбки увільнити за те, що я пишу вам цю статтю. Бо не пішов на роботу, де важко зосередитися: у кімнаті, перегородженій навпіл, стоять упритул чотири столи, тобто працює четверо людей, а ще четверо приходять до них у виробничих справах, до того ж не замовкає телефон... А вдома у мене, так само, як і в багатьох кандидатів наук,— окрема кімната, кабінет. Діти — у школі, дружина — на роботі. Тиша і спокій. Сюди б іще персональний комп'ютер (київського виробництва!), підключений за допомогою супутника до світової інформаційної мережі! І більше нічого мені, наприклад, не потрібно — ні вартового біля входу, ні автоматичної АСУ, що контролює мій прихід, ні чогось іншого...

Олександр ДЮЛЬДІН,

кандидат біологічних наук,
лауреат премії комсомолу України.

Відповіді на запитання, вміщені у «Гіперболоїді» (див. стор. 34—37).

«ЛОГІЧНИЙ ПРАКТИКУМ»

I. Вузли Б і В.

II.

«Чи знаєте ви?..»

1. Грецька. 2. Водень. 3. 1 млн. куб. см. 4. Високосних років. 5. Венера. 6. Боротьбою. 7. Ватікан. 8. 29 процентів. 9. Платон.

читайте
У наступному номері:

Чи скоро буде кінець світу? Слово — фахівцям.

Кислотні дощі.

Січові стрільці: як усе було насправді.

Українці з Естонії.

М. Костомаров. Історичний нарис про Богдана Хмельницького.

Рік коня. Чому?

Людський характер і знаки зодіаку.

Вчитаймося у Біблію...

Японський масаж проти безсоння.

Основи психофізичної оздоровчої системи П. К. Іванова.

Тема засідання клубу «Гіперболоїд» — таємничі пророчі «знаки».

Гумор.

Нові пропозиції «Банку ідей».

Любителям рендзю.

На 1-ій стор. обкладинки — малюнок, зроблений за допомогою біополя. Фантастика? Але саме так створено картину, фоторепродукцію з якої ви бачите. Докладніше про цей різновид живопису, а також його винахідника Антса Гросса читайте на стор. 43.

Головний редактор
Ю. Г. РОМАНЮК

Редколегія:
Б. М. ГИЧКО
(відповідальний секретар)
В. І. ІВЧЕНКО
(заступник головного редактора)
С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ
В. П. КУХАР
В. Ю. МЕЛЬНИЧЕНКО
Ю. М. ПАХОМОВ
Е. А. ПАШИЦЬКИЙ
Я. С. ПІДСТРИГАЧ
А. М. СЕВЕРИН
К. М. СИТНИК
К. С. ТЕРНОВИЙ
О. К. ФЕДОРУК

Редактори відділів:
В. С. БАНЦЕР
І. Д. ЛЕПША
О. Ю. ПОЛІЩУК
В. І. ПУСТОВОЙТ
Н. В. СУКМАНСЬКА

Літературний редактор
С. В. ЯНКО

Коректор
Т. Д. МУРАВИЦЬКА

Художнє оформлення та художній макет
Р. Є. БЕЗП'ЯТОВА та
Г. П. ФІЛАТОВА

Здано до набору 28.11.89.
Підписано до друку 15.01.90.
БФ 29006.
Формат 70×108/16.
Папір офсетний № 1. Офсетний друк.
7,7 ум. друк. арк.
16,5 ум. фарб. відб.
9,7 облік.-вид. арк.
Тираж 49 500 прим.
Зам. 038.
Ціна 55 к.

252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.
Тел. 441-88-13, 441-88-25, 441-88-09.
Адрес редакции: 252047. Киев-47,
проспект Победы, 50.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, проспект Победы, 50.

Ежемесячный научно-популярный журнал общества «Знание» Украинской ССР «Наука и общество» (на украинском языке), № 2 1990 г.

Издательство «Радянська Україна»

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

Угода про страхування до одруження — вагома матеріальна підмога синові чи дочці, онукові чи онучці. Договір на страхування укладають на дітей від дня їх народження до

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОГО СТРАХУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
УКРАЇНСЬКЕ РЕКЛАМНЕ АГЕНТСТВО

15 років. Страхова сума встановлюється за домовленістю між страхувальником та інспекцією Держстраху, але не може бути меншою від 300 крб. і виплачується по закінченні строку страхування, при вступі юнака чи дівчини в зареєстрований шлюб. За договором страхова сума або частина її виплачується і при певних страхових подіях, передбачених умовами страхування.

«Котику-братику?!»

І віяло від цих лагідних слів чимось забутим, душевним...

Здавалося б, хто-хто, а вже кіт, кішка заслуговують на нашу довічну приязнь хоча б тому, що вони найдавніші супутники людини, жили завжди поруч, поділяючи з нею і лихо, і радість. Помітили люди, що кішка, на відміну від інших свійських тварин, більше прив'язана до дому, до місця, де живе і яке вважає своєю домівкою, ніж до своїх господарів. Класичний приклад незалежного способу життя хижака. Як тут не пригадати чеширського кота Льюїса Керолла, котрий розгулював сам по собі! І хоча доля котячого племені визначена генетично — вони, так би мовити, приречені на співіснування з людиною, багато в чому так і залишилися загадкою.

Про розумові здібності котів ми знаємо не лише з фольклорних джерел. Скільки зворушливих історій про дивовижну їхню пам'ять чуємо і нині: тварини повертаються до рідної оселі бозна-звідки, долаючи фантастичні відстані і аж ніяк не казкові перешкоди індустріалізованого, затехнізованого світу. Що тут скеровує їхню поведінку — пам'ять чи прив'язаність до місця, домівки?

Люди схиляються до другого, і це, свого часу, мабуть, і визначило майже забобонне ставлення до кішки насамперед, як до хоронительки домашнього вогнища, як до невід'ємної частки буття. Традиція давня і має під собою реальний грунт, бо наша хатня кицька, не забуваймо, веде родовід від єгипетської буланої кішки. А в Стародавньому Єгипті, звідки її завезли до Європи і приручили, кішка була священною твариною, покровителькою, заступницею сімейного щастя. Навіть назва тварини не слов'янська, а запозичена з народної латини, де слово «каттус» означало «дика кішка».

Поступово корисливе ставлення до неї, як до незамінного в господарстві нищителя гризунів взяло гору над іншими почуттями, хоча приязнь до пухнастої Мурки люди не втратили. Переїжджаючи з місця на місце, найперше брали в нову оселю кішку, мовляв, нехай і на новому місці панує сімейна злагода і затишок. Крім того, свійські коти добре уживаються не тільки з людьми, а й з іншими хатніми утриманцями, усупереч говірці про традиційне ворогування кота і собаки.

Що ж сталося з нами сьогодні? Що заважає уживатися з тими, кого одного разу взяли під свій прихисток? І чому щемливо озивається оте «котику-братику», «лисичка-сестричка» — далекий відгомін взаєморозуміння роду людського з навколишнім світом, з братами нашими меншими? Чи не тому, що давно вже перетворилися вони з символу затишку й благополуччя на свідчення, пробачте на слові, духовного нашого зубожіння. Прикро. Голодні і знедолені колишні наші улюбленці все одно туляться до нас. Можливо, нагадують про скороминущу нашу прихильність. Можливо, докоряють за зраду... А що дістають у відповідь?

Світлана ЯНКО.

Фото В. МІШИНА

ISSN 0130—7037 «Наука і суспільство», 1990, № 2, 1—88

Ціна 55 коп.
Індекс 74330